

ОСНОВИ ПРАВОВИЗНАВСТВА

ЮК

Навчальний посібник

ОСНОВИ ПРАВознавств

Зо загальною редакцією
члена-кореспондента АПН України
професора ГИ. Гнатенка

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для учнів професійно-технічних
навчальних закладів

Київ
Видавничий Дім
"ЮРИДИЧНА КНИГА"
2003

ББК 67.0я722
075

Рецензенти: *Т.А. Кравченко*, викладач-методист вищої категорії основ правових знань, історії І ПГУ № 17 (м. Київ)
О.Х. Юлдашев, проф., завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права МКА/МАУП

Авторський колектив: чл.-кор. АПН України проф. *П.І. Гнатенко* (передмова, розд. 5), професори *В.М. Калашников* (розд. 2), *К.А. Марков* (розд. 3), доценти *І.Г. Алексєєнко* (розд. 1), *А.В. Грабильников* (розд. 4), *О.С. Заржицький* (розд. 8, 12), *В.П. Бозун* (розд. 6, 7), *М.І. Данількевич* (розд. 9), *Н.С. Юзікова* (розд. 10, 11)

Затверджено Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для учнів професійно-технічних навчальних закладів (лист № 1/11-2808 від 16 серпня 2002 р.)

075 Основи правознавства: Навч. посіб. /П.І. Гнатенко, В.М. Калашников, К.А. Марков та ін.; За заг. ред. П.І. Гнатенка. — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. — 320 с.

ІСВН 966-7791-28-9.

На базі Конституції України, кодексів, законодавчих документів України, ратифікованих нашою державою конвенцій міжнародних організацій розкрито основи правових знань, необхідних майбутньому фахівцеві для використання в його практичній діяльності. Розглянуто сутність держави і права, свободи, права та обов'язки людини і громадянина, правові основи професійно-технічної освіти. В обсязі, розрахованому на ефективне засвоєння учнями ПТНЗ, охарактеризовано основні галузі правової системи України, зокрема цивільне, сімейне, житлове, господарське і трудове право. Особливу увагу приділено правам дітей та молоді, а також правовій охороні здоров'я.

Для учнів професійно-технічних навчальних закладів.

ББК 67.0я722

© П.І. Гнатенко, В.М. Калашников,
К.А. Марков та ін., 2003

ІСВН 966-7791-28-9

© Видавничий Дім «Юридична книга», 2003

Передмова

«Нормування духовного світу людини, особливо молоді, має актуальне значення для побудови незалежної Української держави і власним державним устроєм, соціальними відносинами і правовою системою. Після проголошення незалежності в Україні розпочався процес переходу до ринкових відносин, який і досі відбувається не послідовно і суперечливо. Деформації в економічній сфері породжують деформовану свідомість, бездуховність і свавілля в різних сферах життя суспільства, особливо в середовищі молоді, що дуже небезпечно для державної розбудови, створення її економічної, політичної та духовної бази.

Ефективним засобом боротьби проти зазначених негативних явищ є формування у підростаючого покоління високої культури, зокрема правової. Високі моральні принципи, естетичні смаки, політична культура молоді людини формуються в нерозривному зв'язку з оволодінням необхідним обсягом правових знань і юридичних норм.

Важливішим етапом правового виховання молоді був ознаменований прийняттям у 1996 р. Конституції України. У цьому Основному Законі України визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Виходячи з конституційних положень молодь повинна чітко усвідомлювати як власні права і свободи, так і обов'язки перед суспільством, володіти правовою свідомістю, правовою культурою.

Одним з найоптимальніших шляхів формування правової свідомості та правової культури молоді є засвоєння основ правознавства в навчальному процесі. Зокрема, учні професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) для законодавчої орієнтації в подальшому житті та професійній діяльності повинні здобути необхідний мінімум правових знань. З цією метою створено пропонувані навчальні посібники. У посібнику враховано останні законодавчі зміни, що тією чи іншою мірою стосуються його змі-

сту. Структура і зміст навчального посібника відповідають програмі з основ правознавства для системи ПТНЗ.

Автори посібника розуміють, що здійснення їхніх намірів, реалізація поставлених ними цілей — навчити учнів ПТНЗ основам правознавства — завдання непросте і тому будуть щиро вдячні всім, хто зробить суттєві зауваження щодо збагачення змісту і вдосконалення форми цього видання.

**ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ,
СКЛАДОВА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

**1.1 Поняття і сутність права, його роль і місце
в суспільстві**

І право, як і держава, належить не тільки до найважливіших, а й до найскладніших суспільних явищ. Як «регулююча норма поведінки спілкування» право, за словами давньогрецького мислителя Аристотеля, повинно бути «критерієм справедливості».

Намагаючись зрозуміти, що таке право і яку роль воно відіграє в житті суспільства, ще римські юристи звернули увагу на те, що це поняття не вичерпується одним якимось змістом. Згідно з давньоримським юристом Ульпіаном, для того щоб зрозуміти, що таке право, потрібно насамперед зрозуміти, з якими явищами воно пов'язане і звідки походить. Поняття «право» дістало назву від латинського слова *iuris* — «правда, справедливість» і означав «мистецтво добра, рівності та справедливості». Як зазначав відомий римський юрист Павло, право вживається щонайменше у двох значеннях. По-перше, право — це те, що «завжди є справедливим і добрим», тобто природне право. По-друге, право — це те, що «корисно всім чи більшості в якій-небудь державі, яким є димніне право». У міру розвитку суспільства і держави у людей, природно, змінювалось і уявлення про право. З'явилась безліч різних правових ідей, теорій і суджень. Проте зазначимо, що римське право як своєрідне першоджерело людство постійно використовувало і продовжує використовувати при розробці цивільних кодексів та інших нормативно-правових актів. Насамперед помітною мірою зберегли значущість і актуальність сформульовані ще давньоримськими і давньогрецькими юристами положення про нерозривний зв'язок права і справедливості, права і добра.

Загальновизнано, що в соціальному плані право не може бути абстрактним. Воно завжди виражає і закріплює насамперед волю й інтереси певних (панівних) соціальних класів, груп, прошарків. Не існує права «взагалі». Воно завжди конкретне і реальне.

Розглянемо у чому ж це виявляється. Історія розвитку права свідчить, що передусім право висвітлює і закріплює майнову, соці-

єрівності людей. Нерівність рабовласника і раба, ака і кріпака, роботодавця і роботоодержувача.

Навіть міра покарання за вбивство людини раніше залежала від суспільного становища вбивці. Так, згідно з «Руською правдою» — найважливішою пам'яткою давньоруського права — за вбивство князівського дружинника стягувався штраф (віра) у розмірі 80 гривень, за вбивство «купчини» — 40 гривень, а за вбивство князівського холопа-селянина призначалася винагорода його хазяїну в розмірі 5 гривень.

Згідно з іншим джерелом, зокрема «Салічною правдою» — правовою пам'яткою салітних франків кінця V ст. н.е., за вбивство вільного франка передбачався штраф (вергельд) у розмірі 200 грошових одиниць — солідів, за вбивство напіввільного (мета) — 100 солідів, за вбивство залежного селянина (колона) — 63 соліди, а за вбивство раба — лише 35 солідів, і то на користь хазяїна. Водночас «Салічна правда», виражаючи волю і захищаючи інтереси панівної верхівки, передбачала таке: «якщо хто позбавить життя людину, що перебуває на королівській службі», то з нього стягувався потрібний порівняно з пересічним вільним франком вергельд у розмірі 600 солідів.

Безсумнівно (і це підтверджується державно-правовою практикою), право в будь-якому суспільстві й державі виражає волю та інтереси економічно і політично пануючого в певній системі відносин класу чи прошарку, яке воно обслуговує, насамперед можновладців.

У принципі, приймаючи цю багаторазово підтверджену життям тезу, слід водночас звернути увагу на її вади, відому уразливість. Річ ось у чому. Зводячи всю державну волю, що виражається у праві, а разом з нею і його соціальний зміст тільки до класового, ми тим самим, по-перше, випустимо з уваги, свідомо чи мимоволі, усі інші існуючі в суспільстві, крім класових і поряд з класовими, численні соціальні спільності (групи, прошарки, трудові колективи), їх свободу й інтереси; по-друге, не враховуємо, що у владі в певні, найчастіше перехідні від однієї історично сформованої системи влади до іншої, можуть перебувати не класи, а окремі прошарки людей (кліки, клани тощо) з певними поглядами, цінностями й інтересами, відбитими у праві; по-третє, випустимо з поля зору загальновідомий факт, що в будь-якому суспільстві поряд із захистом інтересів класів чи прошарків, що перебувають при владі, право мимоволі, природно чи вимушено відбиває інтереси суспільства загалом. У ньому незмінно поєднуються групові інтереси із загаль-

иосоціальними, національними, класові — із загальнонародськими. Ступінь такого поєднання і відповідності не скрізь однаковий. Але завжди існує. І це природно, тому що право споконвічно породжується і розвивається не як результат діяльності лише окремого класу, нації чи групи людей. Воно є витвором і результатом природного розвитку суспільства загалом.

І Положення, що відбивають інтереси всього чи принаймні більшої частини суспільства, містяться в актах, які приймаються на рівні держав, у конституціях, законах, підзаконних актах.

Так, Конституція України проголошує рівність усіх перед законом (ст. 24), право кожного на життя (ст. 27), волю й особисту недоторканність (ст. 29), таємницю листування, телефонних пересілок і опорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень (ст. 31), працю (ст. 42), відпочинок (ст. 43), охорону здоров'я й медичну допомогу (ст. 45), освіту (ст. 49).

Такі самі чи подібні права і свободи, що стосуються інтересів усіх або переважної більшості членів суспільства, проголошуються й законодавчо закріплюються і в інших країнах.

З огляду на викладене право може однаковою мірою застосуватися до різних людей, бути однаковим за масштабом їхнього можливого і належного поводження, упорядкування і розвитку відносин між ними, у правовому врегулюванні яких зацікавлені держава й суспільство. Таким чином, і це особливо важливо для характеристики права як державного регулятора суспільних відносин, воно є єдиним офіційним визначником та критерієм правочинного і неправоочинного, законного і протизаконного поводження, юбою міри свободи. Незалежно від того, віддається перевага класовій чи соціальній градації, важливо, щоб у праві, розглянутому як явище загалом, або в його окремих галузях та інститутах повною мірою враховувалися інтереси не тільки частини суспільства — панівного класу, групи, прошарку, а й суспільства загалом.

Отже, право — це система загальнообов'язкових юридичних норм, які видаються і забезпечуються державою, спрямовані на регулювання поведінки людей та суспільних відносин, виражають зумовлену політичними, соціально-економічними, духовними й іншими умовами життя державну волю суспільства, її загальнонародський характер.

Усе викладене становить гарант ефективності права і його соціальної значущості, у цьому полягає цінність права як елемента культури людства.

1.2. Право як цінність і одна із засад державного та суспільного життя

Право і відповідне йому законодавство становлять велику соціальну цінність, оскільки завдяки втіленню права в законодавство, а законодавства — в суспільні відносини складаються соціально здорові умови для життя людини.

Цінність — це категорія міри, а тому є проблемною. Розвиток права й законодавства в кожній країні має бути спрямований на посилення його цінності, тобто соціальної ефективності. Саме цим здебільшого визначається реформа законодавства як в Україні, так і в державах колишнього Радянського Союзу.

Практикою переконливо доведено, що цінність юридичного права у громадянському суспільстві втілюється в його демократичних інститутах і нормах, які відігравали і відіграють сприятливу роль у соціальному процесі.

У сучасному праві та законодавстві людство бажає бачити добробут як для суспільства загалом, так і для окремих соціальних прошарків та кожної особи. Саме цього повинен прагнути законодавець. На питання, як це зробити відповідати нелегко. Проте не існує соціальної проблеми, яку б неможливо було вирішити.

Соціальна цінність права і законодавства — це те, до чого прагне більшість людей, що породжує сприятливі умови їх буття.

Сучасний законодавець не може керуватись абстрактними ідеологічними концепціями. Він повинен добре знати реальне життя. Шлях до сучасного розуміння права і законодавства пролягає через усвідомлення проблем, що нині постають перед суспільством у зв'язку з необхідністю подолання безладдя, ліквідації залишків адміністративно-командної системи, обмеження економічної свободи і поєднання свободної волі підприємця з економічною необхідністю, яка відповідала б інтересам суспільства і особи.

Отже, право — це соціальне усвідомлення справедливості, що втілюється в ідеї які виникають у свідомості людей, втілюється не лише в юридичні закони, а й у правила морально-етичного спрямування.

Соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності окремих юридичних законів. Закон має соціальну цінність тоді, коли відповідає праву, адже право і закон не одне й те саме. Правовий закон відповідає вимогам права, втілює справедливість. Проте будь-який належним чином прийнятий закон — правовий чи неправовий — підлягає виконанню, поки не скасований. У краї-

і і ч і демократичним режимом (а такою є Україна) ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження і накази (ст. 60 Конституції України).

Якщо вважати право нормативно закріпленою справедливостю, тобто як правовий закон, то воно є вторинним щодо держави. Ірановий закон не може стати таким, якщо не пройде через волю держави. Проте не кожна норма, джерелом якої є державна воля, встановлює право. Іншими словами, правовим законом у цьому плані є лише соціально справедливі норми. Саме таким нормам повинна підпорядковуватись активність держави. У цьому аспекті право первинне щодо держави. Таким чином, право не вигадується державою, яка закріплює в юридичних законах лише те, що по і к пінно склалось у суспільстві. Верховенство юридичного закону у і найіє залежте І держави від законів недостатні для суті» мої юридичної думки. Вона виходить з того, що держава пов'язана не юридичними законами, а правом, тобто переконанням і людини і громадянина в тому, що є справедливим. Лише в іакому розумінні держава стає правовою державою.

І введемо *основні прояви цінності права*.

І (*оціальна цінність права*) полягає в тому, що воно, втілюючи загальну, групову і і індивідуальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, сприяє розвитку відносин, в яких зацікавлені як окремі і ндивіди, так і суспільство загалом. Воно вносить і іаГшійинть і порядок у ці відносини. У суспільстві в умовах цивілізації немає іншої системи соціальних норм, яка б забезпечувала і оцпліє регулювання економічних, державно-політичних, орі ашааційних іл інших відносин, реалізуючи при цьому демократію, духовні і моральні цінності. Забезпечуючи простір для упорядкованої свободи і активності, право є фактором соціальної прогресу. Його роль особливо зростає в умовах краху тоталітарних режимів і розвитку демократії.

2. *Інструментальна цінність права* як один із проявів його загальносоціальної цінності полягає в тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для розв'язання різноманітних завдань, у тому числі для забезпечення функціонування різних соціальних інститутів (держави, соціального управління, моралі та ін.) та інших соціальних благ. Як інструмент право використовується різними суб'єктами соціального життя — державою, церквою, суспільними об'єднаннями, комерційними організаціями, громадянами. У цивілізованому суспільстві власне право є одним з основних інструментів, здатних забезпечити організо-

ваність і нормальну життєдіяльність, соціальний світ, згоду, зняття соціальної напруженості.

3. Власна цінність права як соціального явища полягає в тому, що право є мірою свободи і справедливості. У цій якості право може надавати людині, комерційним і некомерційним організаціям простір для свободи, активної діяльності й водночас виключати свавілля, тобто бути гарантом вільного, достойного і безпечного життя. Соціальна свобода, що не пов'язана правом, перебуває поза правом, може перерости у сваволю, у несправедливість для більшості людей. Право є силою, здатною протистояти беззаконню.

1.3. Морально-етична природа права

Історія розвитку цивілізації свідчить, що право і мораль як складові духовної культури суспільства органічно взаємопов'язані. Правова система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральні установки. Законодавча влада у процесі вдосконалення права враховує стан суспільної моралі, моральну культуру населення країни, виходить з того, що моральна основа права є найважливішою складовою регулятивного потенціалу права, що право повинне бути моральним, а закони справедливими і гуманними.

Ще стародавні філософи (Платон, Демокріт, Цицерон, Аристотель) наголошували на значущості цих двох основних визначень суспільної поведінки, їх подібність і розбіжність. Відмежувавши право від моралі, ми тим самим покажемо відмінність його від інших соціальних норм, місце і роль цього регулятора в загальній системі нормативного регулювання.

Юристи за родом своєї діяльності вивчають, тлумачать, застосовують насамперед правові норми — це їхня спеціальність. Але для оцінки поведінки суб'єктів правових відносин і правильного вирішення колізій, що виникають, вони постійно звертаються і до етичних критеріїв, тому що в основі права лежить мораль. Правознавці незмінно підкреслювали, що право є лише мінімум моральності чи юридично оформлена мораль. Право — це засіб реалізації морально-гуманістичних ідеалів суспільства.

Мораль — це найважливіший соціальний інститут, одна з форм суспільної свідомості. Вона становить відому сукупність життєвих принципів, поглядів, оцінок, переконань, що історично складаються і розвиваються, і засновані на них но-

/ти поведінки, що визначають і регулюють ставлення людей один до одного, до суспільства, держави, родини, колективу, класу, оточення.

Як засвідчує практика, у багатьох випадках правові норми немов би постали з моральних принципів. Дотримання норм права є моральним обов'язком громадянина, що визначається моральною і правовою культурою суспільства.

Щоправда, жодне суспільство в історії розвитку людства не досягло гармонії права і моралі.

(піввідношення між правом і мораллю складне і містить рі ті проблеми

III)перше, єдність норм права і моралі полягає в тому, що вони

- існують « чийому йолі соціальних зв'язків, тобто є соціальними нормами,
- мають загальну мету встановлення і підтримання порядку в суспільстві;
- мають певне функціональне призначення — впливати на поведінку людей, регулювати їхні відносини, формувати масштаби (сіалони, стандарти) поведінки;
- адресовані всім або великій групі людей, тобто є правилами поведінки загального характеру;
- мають певну духовну природу, загальний ціннісний стрижень — ієрархієдлинність.

По друге, віт модія норм права і моралі виявляється у процій і правопиорчін'ті

- норми права співіснують з урахуванням норм моралі, що панують у суспільстві, є формально (офіційно) визначеною мірою справедливості, і тому право в широкому розумінні становить моральне явище. Наприклад, заборона вбивства — це насамперед моральна заборона, а потім вже правова. Законом передбачена кримінальна відповідальність за наклеп, фальшиві свідчення, підробку документів, шахрайство, в основі яких лежить неправда як аморальне явище. Або ж конституційна норма (ст. 63), згідно з якою особа не несе відповідальності за відмову давати свідчення чи пояснення стосовно себе, членів родини чи близьких родичів, є насамперед моральною нормою;
- норми права змінюються і розвиваються під впливом норм моралі. Наприклад, зміна ставлення до підприємницької діяльності потребувала юридичного закріплення, оскільки норма, що забороняє комерційну діяльність в Україні, морально віджила;

^b норми права скасовуються в разі невідповідності вимогам норм моралі, що панують у суспільстві. Наприклад, страта в Україні.

По-третє, норми моралі впливають на норми права:

" норми права оцінюються громадянином, що реалізує їх, з позицій моралі. Навіть технічні, організаційні правила, що не мають морального обтяження (наприклад, передбачена законом форма декларації про доходи), певною мірою постають від норм моралі;

^b норми права тлумачаться посадовою особою, яка здійснює правозастосовчу діяльність, відповідно до норм моралі, що панують у суспільстві. Особливо це стосується норм права, текст яких містить оцінні поняття (наприклад, «цинізм», «особлива зухвалість» у Кримінальному кодексі України). Їх неможливо зрозуміти і застосувати без звернення до норм моралі. Так, справедливе, обґрунтоване і законне судове рішення про наклеп, образу, хуліганство, статеві злочини багато в чому залежить від моральних норм, що діють у суспільстві;

^b правозастосовчий процес, включаючи його останню стадію — прийняття правозастосовчого акту, здійснюється з урахуванням норм моралі. Здавалося б, передбачена законом форма протоколу судового засідання не стосується жодних моральних цінностей, однак будь-які юридичні правила, що вносять чіткість і визначеність у відносини суб'єктів права у процесі правозастосовчої діяльності, тією чи іншою мірою пов'язані з мораллю.

По-четверте, норми права, у свою чергу, впливають на норми моралі:

^b норми права сприяють затвердженню прогресивних моральних уявлень. Наприклад, ст. 21 Конституції України затверджує гуманістичні витоки справедливості: «Усі люди вільні і рівні у своїй гідності та правах»;

⁸⁸ норми права сприяють усуненню перешкод на шляху розвитку нових моральних норм. Наприклад, норма про рівність форм власності — державної, комунальної, приватної — затверджує у громадян не тільки необхідне почуття відповідальності за збереження державної і комунальної власності, а й моральне право хазяїна, власника, фермера, чесного підприємця та ін.;

⁸⁸ норми права є засобом охорони і захисту норм моралі. Так, положення Цивільного кодексу України спрямовані на захист і охорону таких моральних цінностей, як незаплямована репутація, честь, гідність.

Хоча в основі права лежить мораль, це не означає, що право механічно закріплює всі вимоги моралі незалежно від їх суті й належності. Мораль не однорідна, відбиває прагнення різних со-

ш.ті.них груп, прошарків і класів, у ній можуть протистояти вза-
< мовключні погляди. В ідеалі всі норми права повинні ґрунтува-
ши па нормах моралі, немов би відтворювати їх мовою законів,
але це не завжди так.

Мораль, як правило, «крокує попереду», проте іноді й юриди-
чні ус тановки є для моралі орієнтиром і можуть справляти на неї
випереджальний вплив. Наприклад, саме через право відбувся
процес подолання кровної помсти — одного з непорушних по-
пу плів моралі колишніх часів. Та й нині цей звичай подекуди
ще зберігся, і право змагається з ним, як і з пережитками, що аж
ніяк не можуть жити право. Навпаки, право повинно всіляко
М П КНЯИ ні рудименти.

<) пик окремі подібні приклади не можуть похитнути загаль-
ної <> принципу, який полягає в тому, що в основі права лежить
морині., а не навпаки Інша річ суперечності між ними. І при
німієнні прана п моралі перевага повинна віддаватися мораль-
ним нимої ам як нищим.

Пії іШПІ для самоконтролю

- 1 Розкрийте погляди стародавніх юристів на право.
- ' П (о так право?)
- i Розкрийте сутність права.
- I V чому полягає соціальна цінність права?
- 'i V чому полягає інструментальна цінність права?
- () V чому полягає власна цінність права?
- 7 Розкрийте і дію П, норм прана і моралі.
- ∴ ГоифпНи- м іє модно норм прана і моралі у процесі правотворчості.
- 1) Розкрийте іпа< моїшлив норм права і моралі.

(список рекомендованої літератури

- 1 Конституція України. — К., 1996.
2. Основи правознавства / За ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. — К., 2000.
3. Скакун О.Ф. Теория государства и права. — Харьков, 2002.
4. Сурілов О.В. Теория держави і права. — Одеса, 1998.

Розділ 2

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

2.1. Поняття правової держави: історія виникнення і розвитку

В Основному Законі нашої країни визначено, що Україна є демократичною і правовою державою. Однак у реальному житті необхідно здійснити ще цілий комплекс заходів, необхідних для побудови правової держави. Уявлення про таку державу зародилося ще за тих часів, коли цивілізація переживала «дитинство». Саме тоді людина вперше намагалася встановити і вдосконалити форми відносин із собі подібними. Вона прагнула зрозуміти сутність волі інших людей, визначитись з критеріями добра і зла й домогтися перемоги певного порядку над хаосом. Внаслідок цього на світанку цивілізації було зроблено перші кроки до обмеження волі особистості в інтересах суспільного блага і розпочалось формування стереотипів соціальної поведінки, що ставала обов'язковою для членів роду і племені. Спілкування між людьми сприяло формуванню так званого природного права (на жигтя, особисту свободу, власність тощо), яке регулювало відносини між індивідом і суспільством й гармонізувало їх у певний спосіб. Однак подальший розвиток суспільства і формування перших держав спричинилися до повної зміни ситуації.

Держава, найважливішим завданням якої постало розв'язання «вузлів» соціальних суперечностей, спробувала зробити природне право своєю власністю. Тому вона й лише вона дістала право створювати правові норми, тобто обов'язкові правила поведінки, порушення яких зумовлює «відплату» з боку держави. Внаслідок цього право стало основним інструментом держави, яка досягала своєї мети, зневажаючи інтереси більшої частини населення будь-якої країни. Ось чому людство було змушено шукати нові форми доцільного поєднання потреб та інтересів людини, держави і громадянського суспільства. Останнє ж, як відомо, має стати співтовариством вільних індивідумів. Саме вони здатні реалізувати свої найважливіші права, серед яких велике значення завжди має право людини володіти, користуватися і розпоряджатися приватною власністю з метою задоволення особистих потреб.

Уявлення про це природне для вільної людини право сформувалося ще у стародавньому світі. Видатні мислителі того часу першими почали розробляти вчення про правову державу у вигляді ідеї про справедливий зміст закону, який має бути освячений волею Бога, і його зверхність у житті держави і суспільства.

Вчення про виникнення і розвиток правової держави вперше було оформлено в античному світі завдяки працям давньогрецьких мислителів Солона, Геракліта, Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля і римських юристів Цицерона і Павла. Так, Платон наполягав на обмеженні свавілля правителів: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою. Там же, де закон — владика над правителями, а вони — його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги».

У середньовіччі, коли в суспільстві панувала догма про божествену немінучість, видатні науковці з християнських позицій розвивали правові ідеї авторів стародавнього Риму та Греції. Вони наполягали на тому, що пошуки істини потребують визнання і поваги гідності людини як подоби Бога. Звідси й було розвинено ідею панування природного права над державою. Спираючись на таку ідею, видатний мислитель Фома Аквінський зазначав, що держава зобов'язана насамперед забезпечити людям гідні умови життя.

Європейські вчені нового часу в XVII ст. продовжили справу ні пізніх і середньовічних мислителів. Власне термін «правова держава» вперше було вжито в першій третині XIX ст. німецькими державознавцями. Їхні погляди були викликані до життя внаслідок перемоги ранніх буржуазних революцій в Англії (середина XVII ст.), Сполучених Штатах Америки (війна за незалежність 1775-1783 рр.) і Франції (велика революція 1789-1794 рр.). У процесі цих революційних рухів було відкинуто свавілля і беззаконня феодальних поліцейських режимів і почалося затвердження принципів рівності прав людини, ідей гуманізму і соціальної справедливості. Саме тоді перемогли уявлення про те, що природне право людей є більшою цінністю, ніж так зване позитивне право (під останнім розуміється національне право, що діє в конкретній країні).

Новий переможний клас буржуазії вимагав формально рівної для всіх системи державної влади, яка б виключала її монополізацію в руках однієї особи або державного органу чи публічної корпорації, зразком якої в цьому разі є сучасна політична партія.

У новий час систематично розроблювали проблеми розбудови правової держави Г. Гроцій, Дж. Локк, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та інші мислителі. Так, І. Кант визначив державу як співтовариство безлічі людей, підлеглих правовим законам. Він вважав правову державу царством реалізованої волі людини і громадянина. Відомий правознавець-українець Б.А. Кистяківський на початку минулого сторіччя так висловлювався про правове обмеження держави в інтересах людини: «Право повинно діяти і мати силу незалежно від того, які політичні напрямки панують у країні й уряді. Право завдяки своєму існуванню здатне стати вище від партій, і тому створювати для нього підлегле положення тих чи інших партій означає псувати його природу».

Здійснені видатними мислителями-правознавцями пошуки в галузі науки про правову державність стали багатим арсеналом ідей, без урахування яких нині неможлива глибока теоретична розробка проблем правової держави.

Досвід історичного розвитку людства в новий і новітній часи свідчить про те, що для правової держави необхідні визнання й додержання природних та невідчужуваних прав і свобод людини, верховенства правових законів і правової організації державної влади на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу й судову. При цьому винятково важливо усвідомити, що всі зазначені компоненти правової державності тісно взаємопов'язані. Так, без належного розмежування завдань, функцій і повноважень різних органів влади і певного порядку їх взаємодії не може бути верховенства правових законів. Правова держава припускає, що закони повинні відповідати вимогам права як міри особистої волі людини. Внаслідок цього вона характеризується єдністю такого права і такої організації державної влади, які визнають і захищають права та свободи людини й громадянина. У такому разі *правову державу доцільно розглядати як правову форму організації й діяльності політичної влади і її відносин з людиною, яка є носієм прав і свобод.*

2.2. Громадянське суспільство

Мислителі різних епох намагалися створити модель ідеального соціального устрою, який би забезпечував добробут і справедливість для всіх членів суспільства, Внаслідок історичного прогресу з часом суспільство досягло такої стадії свого розвитку, коли відбувся розподіл політичних і економічних відносин, гюлі-

гичної влади і сфер власності, приватного права, що регулює особисту ініціативу людини, і публічного права. Сфера господарських відносин поступово ставала дедалі незалежнішою від державного втручання в цю сферу життя суспільства. У результаті виник *феномен громадянського суспільства*, у якому відносини між приватними особами не визначені диктатом державної влади і всі члени суспільства формально рівні й вільні. Громадянське суспільство в завершеному вигляді має бути сферою самостійної активності особи, що обстоює приватні інтереси в економіці й культурі. Задля цього і необхідна формальна рівність суб'єктів громадянського суспільства, яку покликано врегулювати право.

У сучасній демократичній правовій державі права і свободи окремої людини визнані найвищою цінністю, і вони мають пріоритет перед державними інтересами. У разі виникнення суперечностей між інтересами окремої людини і суспільством вони повинні вирішуватися правосуддям, яке здійснюють від імені держави судові органи. Тому державу слід розглядати як керуючу систему щодо керованої системи громадянського суспільства.

Однак *громадянське суспільство є саморегульованою соціальною системою*, яка чимало визначає в життєдіяльності держави. Адже громадянське суспільство саме здатне закріплювати в собі все корисне і відкидати шкідливі елементи та зв'язки. Механізмами саморегуляції громадянського суспільства є вільний ринок як економічний механізм і політична влада як юридичний механізм. Справжнє громадянське суспільство самостійно задає параметри державного втручання у своє життя і визначає функції держави. До таких мінімальних функцій належать забезпечення свободи, безпеки, захисту власності громадян і створення системи відносин між суб'єктами права, що діють у державі — від окремого громадянина до народу країни і власне держави.

Сучасне розуміння громадянського суспільства, що є фундаментом правової держави, припускає наявність у нього істотних ознак. Насамперед таке суспільство є співтовариством вільних індивідумів. В економічному плані це означає, що кожна людина є власником і реально має засоби, необхідні для нормального існування. Така людина самостійно вибирає форму власності, визначає для себе професію і вільно розпоряджається результатами своєї праці. Вона може існувати цілком самостійно, хоча й належить при цьому до певної соціальної спільності — родини, класу, нації. З позицій політики громадянин має бути незалежним від держави. Він може брати участь

І Вище художнє ПТУ №20 І

і ср^ и -- -і 17

і ^ ^ Ш Д Ж ^ , ^ і

вом і державою методами прямої та представницької демократії, тобто може обирати депутатів представницьких органів і державних посадовців й бути обраним у різні державні органи. За допомогою суду вільна особа може захиститися від свавілля державних чи суспільних структур стосовно себе.

Разом з тим *громадянське суспільство є відкритим соціальним утворенням*. У ньому забезпечені свобода слова, гласність, простий доступ до різних джерел інформації, вільний в'їзд у державу і виїзд з неї, постійне співробітництво держави із зарубіжними країнами і громадськими організаціями, додержання принципів міжнародного права. Громадянське суспільство в будь-якій країні втілює в життя загальногуманістичні принципи, відкрите для інших подібних йому суспільств.

Ще одна ознака громадянського суспільства полягає в тому, що воно *має вигляд складної і різноманітної структурної системи*. Наявність різноманітних громадських організацій (партій, профспілок, об'єднань підприємців, клубів за інтересами тощо) надає можливість членам зазначеного суспільства реалізувати свої різноманітні потреби й інтереси. Різноманіття громадянського суспільства виявляється в усіх сферах життєдіяльності людини — економіці (наявність різних форм власності), політиці (наявність великої кількості партій і громадських рухів) і духовній сфері (забезпечення свободи світогляду, толерантне ставлення до протилежних поглядів).

До ознак громадянського суспільства належить також його *постійний саморозвиток і зміцнення системи самоврядування*. Громадяни, що поєдналися в різних організаціях, вступають у найрізноманітніші відносини між собою і тим самим забезпечують гармонійний розвиток суспільства без постійного втручання держави (тобто політичної сили) у його *життя*. Завдяки цьому громадянське суспільство обмежує власну діяльність держави.

Водночас *громадянське суспільство є правовим і демократичним утворенням*, у якому всіх поєднують визнання і захист природних та невідчужуваних прав людини. Ідеї громадянського суспільства і справедливої та гуманної влади відбилися в ідеях пріоритету права, єдності закону і права, розмежування функцій різних галузей державної влади. При цьому громадянське суспільство розвивається разом з державою, а кінцевий результат такого розвитку — затвердження власне правової держави.

2.3. Основні принципи правової держави

Під **принципами правової держави** слід розуміти основні вимоги до утворення ідеальної моделі держави, яку можна було б вважати правовою.

Формування таких принципів зумовлюється низкою факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру — від рівня розвитку суспільної системи й морального потенціалу суспільства до наявності стабільного механізму реалізації правових засад у діяльності державних органів.

Першим найважливішим принципом правової держави слід вважати **принцип пріоритету права**, що реалізується на певних засадах: вирішення всіх питань життя суспільства і держави можливе лише на основі закону; поєднання загальнолюдських моральних та правових цінностей, що визначають обов'язкову справедливість і розумність законів та дій державних посадових осіб, з рівністю всіх громадян перед законом і законністю державної влади; необхідність правового обґрунтування будь-яких рішень державних і суспільних органів; наявність у державі такої конституції, а також законів і системи гарантій їх реалізації, які б захищали природні права людини.

Другим принципом правової держави є **правова захищеність людини і громадянина**. Цей принцип має первинний, комплексний і абсолютний характер.

Первинність зазначеного принципу полягає в тому, що держава і право походять від людини — розумної суспільної істоти, яка у процесі спілкування із собі подібними встановлює для себе норми поведінки. Комплексність цього принципу полягає в тому, що він лежить в основі будь-яких відносин громадянина з державою, громадськими організаціями та іншими громадянами. Абсолютність же цього принципу визначається тим, що зазначені відносини можуть будуватися лише на правовій основі.

Принцип правової захищеності означає рівність і взаємну відповідальність сторін — держави і громадянина. Це виявляється насамперед при укладанні громадянами різних угод (про купівлю-продаж, наймання житлового приміщення, прийняття на роботу тощо). Закріплюється же цей принцип конституцією (яку доцільно приймати в результаті всенародного референдуму) та іншими законами, що визначає правовий статус людини, чітко виражену систему його прав і обов'язків.

Значну роль у формуванні правової держави відіграє реалізація **принципу єдності права і закону**. У правовій державі будь-

який закон стає правовим тільки тоді, коли для нього характерні єдність форми, найменування і змісту. Закон будь-якої країни має відповідати нормам міжнародного права, що закріплюють права і свободи людини й громадянина в межах світового співтовариства. Він приймається лише законно обраним чи законно призначеним органом держави. До того ж видання закону як правового акту повинно відповідати правовим засобам, розробленим світовою практикою законодавчої діяльності. Іншими словами, лише послідовні демократичні процедури прийняття законів забезпечують їх правовий зміст і силу.

Як відомо, у сучасному світі влада в державі може уособлюватись однією людиною (монарх, диктатор чи харизматичний лідер) або належати групі осіб. І неважливо, як їм вдалося одержати владу (чи у спадщину, чи в результаті військового перевороту або революції). Однак *для правової держави винятково важливо, щоб набуття права на здійснення державної влади мало демократичний характер, ґрунтувалося на відповідності закону.* У сучасних демократичних державах це реалізується на практиці завдяки дії концепції розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а іноді й контролюючу (в особі конституційних судів і рівних їм інших судових органів). Однак розподіл влади в жодному разі не слід розуміти як її поділ, розпорошення. Йдеться про існування в демократичних державах системи стримань і противаг. Саме вона сприяє безперешкодному здійсненню державних функцій усіма гілками влади. Суверенітет держави, безумовно, відбиває тільки законодавча влада. Ця влада, що є похідної від законодавчої, на практиці реалізує закони і оперативно керує господарською діяльністю на загальнодержавному рівні. Що ж до судової влади, то у правовій державі вона є гарантом відновлення порушених прав людини і громадянина.

Крім викладених основних принципів правової держави саме в її життєдіяльності втілюються й деякі інші *принципи*, наприклад *верховенства закону, політичного плюралізму і конституційно-правового контролю за діяльністю органів державної влади та посадових осіб держави.*

2.4. Конституційна модель української правової держави

Ідеї і цінності правової державності стали найважливішим орієнтиром для подолання наслідків тоталітарного соціалізму і здійс-

нення глибоких соціально-економічних перетворень. Вони дістали визнання в Конституції України, яку було прийнято 1996 року. Орієнтація на розвиток правової держави в Україні спричинена об'єктивними потребами розвитку суспільства, прагненням громадян домогтися свободи і права задля свого нормального життя. Такі завдання природні і для громадян інших держав світу, однак варто пам'ятати, що кожна країна має власний шлях до зазначеної мети.

Конституція України 1996 року відбила *три компоненти правової державності: гуманітарний* (закріплення прав і свобод громадянина), *нормативний* (проголошення конституційної концепції правового закону) та *інституційний* (закріплення системи розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову).

Згідно зі ст. 1 Конституції Україна є правовою державою, а в такій державі додержання законів обов'язкове для державних органів такою ж мірою, як і для громадян. Виходячи з цієї вимоги у ст. 6 Основного Закону нашої держави визначено, що органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють свої повноваження лише в межах, встановлених Конституцією й іншими законами України. При цьому закони мають вищу юридичну силу в системі нормативних актів, що діють у державі. Ось чому законність означає, що підзаконні акти, що їх видають різні органи держави, повинні відповідати чинним законам.

Будь-яка правова держава може існувати і розвиватися лише тоді, коли неухильно здійснюється на практиці принцип розподілу влади. У такому разі, як справедливо наголошується у ст. 6 Конституції України, українська держава функціонує у правовому режимі. Це означає, що в Україні забезпечуються рівновага і збалансованість гілок влади, а також взаємний контроль у відносинах між органами держави. Цей принцип може бути забезпечений тільки завдяки незалежності правосуддя від будь-яких державних і суспільних структур. Верховенство права означає, що в Україні тільки суд може й повинен охороняти права і свободи людини.

Однак проголошення зазначених принципів побудови правової держави ще не означає, що Україна може повністю забезпечити реалізацію зазначених завдань. Потрібна система гарантій від необгрунтованого втручання державних структур у життя громадянського суспільства. Такі гарантії прав і свобод людини й громадянина, верховенства конституції над усіма іншими законами і підзаконними актами та незалежності суду повною мірою й чітко відбиваються в різних статтях Основного Закону нашої держави.

Правова держава не може існувати без відповідної економічної основи, без таких виробничих відносин, що забезпечують справжню свободу кожної людини. Саме тому в Конституції України (ст. 15) закріплено багатокладність економіки і наголошується, що органи держави повинні захищати права і свободи всіх без винятку учасників господарської діяльності (ст. 13), які є рівними перед законом і мають право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю й результатами своєї праці (ст. 14).

Соціальну основу нашої держави повинно становити громадянське суспільство. Кожний його член перебуватиме в центрі правової держави, що зобов'язана враховувати його різноманітні інтереси. Ось чому в Основному Законі України зроблено наголос на те, що державні органи втілюють у життя права і свободи українських громадян, а також іноземців і апатридів, які на законних підставах проживають у нашій країні.

На сучасному етапі існування розвинених держав світу правова держава повинна бути водночас соціальною. У світовій конституційній практиці це вперше було відбито в конституції ФРГ, а згодом в основних законах й інших провідних держав світу (виняток становлять США, основи державного і суспільного ладу яких не визначають соціальної спрямованості діяльності державних органів). Тільки в соціальній державі на правову основу поставлено принципи гуманізму, рівності та свободи людей, захисту їхньої честі й гідності. Такі положення відбиті й у Конституції України, де зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека життєдіяльності визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3).

Побудова української правової держави невіддільна від укріплення в ній демократичного суспільного ладу, що означає участь народу у здійсненні державної влади методами прямої та представницької демократії. Тільки у правовій державі панує народний суверенітет і гарантовані права народу шляхом підпорядкування держави суспільству.

Перемагаючи спадщину тоталітарного політичного режиму, на новій конституційній основі народ України має переконатись, що відносини між особистістю і державою змінюються на користь людини. Необхідно сформувати такий політичний механізм, який реально забезпечуватиме панування в державі права, верховенство права й закону, без чого неможливий захист інтересів людини. І такі можливості відкриває Конституція України, яка

є центром вітчизняної правової системи і має найвищу юридичну силу. Саме тому всі інші закони й підзаконні нормативні акти повинні прийматися на її основі й відповідати їй (ст. 8).

Однак наявність Конституції, що увібрала в себе весь позитивний досвід формування правової державності (як вітчизняний, так і зарубіжний), ще не дає підстав стверджувати, що українська держава вже нині є насправді конституційною. Це ще не реальна даність, а найважливіше завдання, яке може бути розв'язане лише у процесі формування нашого суспільства й держави на засадах справжньої свободи особи і всебічної демократії в суспільному житті.

Питання для самоконтролю

1. Основні етапи розвитку теорії правової держави.
2. Розкрийте сучасний зміст терміна «правова держава».
3. Розкрийте зміст поняття «громадянське суспільство».
4. Які особливості характерні українській моделі правової держави?
5. Що є соціальною основою нашої держави?

Список рекомендованої літератури

1. *Конституція України*. — К., 1996.
2. *Правова система України: теорія та практика*. — К., 1993.
3. *Рабинович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994.
4. *Скакун О.Ф.* Теорія держави та права. Х., 2000.

Розділ 3

ПРАВА, СВОБОДИ Й ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЇХ ПОРУШЕННЯ

3.1. Поняття людини, громадянина, особи

Людина — це жива істота, невіддільна складова природи, що визначається її фізіологічними, біологічними, фізичними та психологічними функціями. У процесі тривалої еволюції людина перетворилась на суспільну істоту, що здатна мислити, створила якісно нове, невідоме природі самостійне людське суспільство.

Людське суспільство складається з конкретних людей, які перебувають між собою в суспільних відносинах, в які вступають у процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, у політичному і культурному житті, в інших сферах соціального буття. За межами суспільних відносин конкретний індивід постає як жива істота, яка перебуває на найвищому рівні біологічного розвитку.

Громадянин — це людина з правовою належністю до певної держави, внаслідок чого вона підпадає під дію законів конкретної держави, її нормативно-правових актів, узгоджує свою поведінку з правовими доктринами цієї держави.

Інститут громадянства виник кілька століть тому у процесі буржуазних революцій, початок яким поклала революція в Англії в середині XVII ст. Доля в революційному русі великих народних мас, які очолювала тоді молода енергійна буржуазія, котра сама вийшла з народу, породила ідеї, які істотно впливали на світовий суспільний розвиток. В основу цих ідей було покладено теорію про природні права людини, які не підлягають відчуженню, про рівні громадянські та політичні права людей у суспільстві. Починаючи з Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (1776 р.) буржуазна держава визнає людину вільним і рівноправним членом громадянського суспільства, активним учасником політичного життя країни, головним і обов'язковим учасником здійснення суверенної влади.

Таким чином, визначилось поняття громадянина — людини в її взаємозв'язку з державою, політичною владою, суспільством. В основі цих відносин лежить державно-правове визнання конкретного індивіда (людини) носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Отже, громадянство — це постійний правовий зв'язок людини і держави, що відбивається в їх взаємних правах і обов'язках. З одного боку, держава (в особі своїх органів і посадових осіб) відповідальна перед громадянами, зобов'язується діяти на благо їх і суспільства, всіляко захищати права громадян як на своїй території, так і за її межами. З іншого боку, громадянин зобов'язаний неухильно виконувати всі встановлені державою нормативні приписи, не порушувати прав і законних інтересів інших суб'єктів права, не заподіювати шкоди довкіллю, захищати суспільство, державу від нападу ззовні.

*Громадянство України може бути **набути** з народженням на території України, за походженням, якщо хоча б один з батьків є громадянином України, шляхом прийняття у громадянство, внаслідок відновлення громадянства, а також іншими засобами, передбаченими законом або міжнародними договорами.*

*У громадянство України можуть бути **прийняті** громадяни інших держав і особи без громадянства (апатриди). Для цього в заяві на ім'я Президента України з проханням про прийняття у громадянство України вони повинні відмовитись від колишнього громадянства. Іншими умовами такого прийняття є проживання на території України впродовж останніх п'яти років (це правило не поширюється на осіб, які документально довели, що хоча б один з їхніх батьків, дідусь або бабуся народилися на території України і не є громадянами інших держав), наявність законних джерел існування, визнання і виконання Конституції України.*

*У громадянство України **не приймаються** особи, які скоїли злочин проти людства чи геноцид, здійснили насильницькі дії проти державності України, засуджені за інші тяжкі злочини.*

*Громадянство України може бути **припинено** внаслідок виходу з громадянства, втрати громадянства або з причин, передбачених міжнародними договорами.*

*Громадянство України **втрачається**, якщо громадянин України вступив на службу в державні органи інших держав без згоди державних органів України; якщо громадянство набуто за неправильними даними чи фальшивими документами; якщо громадянин України за її межами не став на консульський облік упродовж семи років.*

В Україні існує єдине громадянство. Подвійне громадянство у світовій практиці допускається на основі двосторонніх міжнародних договорів.

Право на громадянство є невіддільним правом людини. Ніхто в Україні не може бути позбавлений громадянства і права

змінити громадянство. У деяких країнах світу людина може бути позбавлена громадянства за скоєний злочин та інші законодавчо визначені дії, що завдають шкоду державі та її безпеці.

В Україні зміна громадянства особи віком до 15 років здійснюється без її згоди, а у віці 15-18 років — тільки за її згодою.

Таким чином, людина, яка перебуває в системі державно-правових зв'язків, і є громадянином. Проте цим не вичерпується її статус у державі й суспільстві, оскільки вона має ще статуси в царині економіки, політики, культури тощо. Багатоманітність статусів людини й визначає її як **особу**.

Для того щоб стати повноправним членом суспільства, брати безпосередню участь у його справах, людина повинна тією чи іншою мірою засвоїти знання про природу суспільства, для чого оволодіти мовою цього суспільства, вивчити чинні соціальні норми, придбати відповідний фах і приєднатися до досягнень культури цього суспільства.

Після оволодіння необхідними знаннями і професійними навичками людина активно включається в систему суспільних відносин як член певної соціальної групи, трудового колективу, громадської чи політичної організації, системи власності, тобто починає брати участь у конкретній сфері соціального буття.

Поняття «особа», таким чином, охоплює сукупність якостей, що характеризують людину як соціальну істоту, тобто учасника суспільних відносин.

Отже, поняття «людина» і «особа» відбивають різні аспекти сутності одного цілого — окремого індивіда, перебуваючи при цьому в тісному взаємозв'язку. Конкретна людина як продукт природи, жива істота є біологічною основою поняття особи. Особа ж як продукт суспільства складається з єдності індивідуальних соціальних і біологічних якостей.

Поняття особи має такі *найважливіші ознаки*:

- соціальні зв'язки і відносини людини, тобто статус особи в економічній, політичній, національній, класовій, юридичній, моральній та інших сферах;
- знання, звички, навички, культурний рівень, набуті особистим досвідом;
- інстинкти, темперамент, почуття, елементарні потреби, стан здоров'я, тобто риси, зумовлені біологічною природою людини;
- риси індивідуальної психіки і мислення, здатність пізнавати світ, творчо переосмислювати його і здатність до творчості.

Конкретна особа завжди індивідуальна. Психологічні риси, соціальний досвід, сфера діяльності, темперамент, а також інтен-

сивність прояву цих рис у кожної людини поєднуються в найрізноманітніші способи і становлять неповторність її особи, відмінність від інших членів суспільства.

Разом з тим особа неодмінно включає загальні ознаки, притаманні їй як представнику певної соціальної групи людей (нації, професії, соціального становища та ін.). Сукупність таких загальних ознак особи створює її *соціальний тип* (робітник, інженер, вчений, політик, пенсіонер, злочинець та ін.).

Історія людства зазнала кілька суспільно-історичних формацій — рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і соціалістичну. Кожній з цих формацій були притаманні особливі виробничі, політичні та інші відносини. Ці особливості визначали чіткі сукупності соціальних типів особи і їх стійкі взаємовідносини. Феодальне суспільство, наприклад, мало такі соціальні типи особи, як феодал, церковник, селянин, ремісник та ін. Капіталістичне суспільство ґрунтувалося на інших виробничих відносинах і створило інші типи соціальних осіб: капіталіст, робітник, інженер, фермер та ін.

На формування особи впливають дві взаємовиключні тенденції.

З одного боку, передусім у зв'язку із суспільним розподілом праці людина може існувати і розвиватись тільки в суспільстві, спілкуючись з іншими його членами у процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, створення духовних цінностей тощо. Особа при цьому стає одним з багатьох членів конкретної соціальної групи і набуває її характерних ознак.

І іншого боку, особа — член соціальної групи — прагне виринитись з маси собі подібних, розкрити свою індивідуальність, досягти успіхів у суспільній діяльності й отримати суспільне визнання своїх трудових, політичних, наукових заслуг. Отже, в особі поєднуються загальні й індивідуальні риси.

Становлення особи може відбуватись швидко або тривалий час залежно від бажання і здібностей людини набувати й розвивати в собі якості, властиві певному соціальному типу особи. На формування особи впливають соціальні умови, матеріальний стан людини та її сім'ї, рівень розвитку суспільства, зокрема його культури, та інші чинники.

Сучасне суспільство створює сприятливіші передумови для формування особи, ніж попередні історичні періоди. При цьому вирішальну роль відіграє ступінь свободи особи, можливість реалізації якої закріплює держава у формі правового статусу громадян.

Проте й сучасне суспільство не має змоги створити абсолютні умови для безперешкодного формування особи згідно з її здібно-

стями, інтересами та потребами й забезпечити оптимальне застосування цих здібностей і знань на практиці. Особливо гостро ця проблема виявляється у країнах пострадянського періоду, які переживають соціально-економічні та політичні труднощі.

3.2. Поняття прав і свобод людини, громадянина і особи

Поява поняття «права людини» нерозривно пов'язана з виникненням і розширенням Ідеї природного права. Ще у стародавній Греції в IV ст. до н. е. окремі мислителі стверджували, що всі люди рівні від народження й мають однакові, дані природою права. Одним з найголовніших вважалось право на приватну власність як таке, що відбиває природу власне людини і засноване на її любові до самої себе. Проте в періоди рабовласництва і феодалізму ідеї про природні права людини не дістали великого поширення, оскільки сама дійсність (рабовласництво, кріпацьке право) не створювала умов для їх розуміння і сприйняття широкими верствами населення.

З поступовим переходом суспільства до капіталізму права людини втрачали абстрактний характер і ставали реальною дійсністю. Вони були закріплені в державно-правових та міжнародно-правових документах, за їх змістом визначався рівень демократичності тієї чи іншої системи правового й державного устрою.

Видатні представники буржуазної думки Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інші розвинули ідею про природні права людини відповідно до інтересів буржуазії. Вони визначали два види права — *природне* і *волеви-явлення* (тобто ті, що виникають за волею держави, класів та ін.). Під природним правом філософи того часу розуміли право кожної людини на життя, волю, майно, тобто приватну власність. Вони визначили, що люди створюють держави на підставі суспільного договору між собою й відмовляються від частини своїх прав на користь держави, яка керуватиме ними. Проте люди не відмовляються від своїх природних прав, а держава зобов'язана охороняти ці права. Якщо уряд порушує природні права, нація має право в насильницький спосіб скинути такий уряд і створити новий. Ідея про законність опору всім незаконним проявам влади була принципово новою в теорії про договірне походження держави і повністю розв'язувала світ буржуазії в боротьбі за політичну владу.

Ці ідеї — суспільного договору і природних прав людини — були закріплені в основних державних документах, прийнятих

буржуазією після здобуття влади. Першим з них була Декларація незалежності США (1776 р.) — власне перша декларація прав людини. Згодом подібні положення були закріплені в конституціях інших буржуазних держав після завоювання буржуазією політичної влади в суспільстві й набуття внаслідок цього можливості втілювати свою волю у формі законів.

У сучасний період принцип поваги прав і свобод людини дістав загальне визнання і був закріплений у низці міжнародно-правових документів. Передусім це Статут ООН (1945 р.), Загальна декларація прав людини (1948 р.), міжнародні пакти з прав людини (1966 р.), Заключний акт загальноєвропейської наради із співробітництва і безпеки в Європі (1975 р.).

Система основних прав людини вперше в повному обсязі була проголошена у 30 статтях Загальної декларації прав людини. Без дотримання цих прав процес формування індивіда як особи ускладнюється, а іноді стає неможливим. Згідно з цією Декларацією до основних прав людини належать права на життя, свободу і особисту недоторканність, визнання її правосуб'єктності, рівність перед законом і рівний захист законом, презумпція невинності, володіння майном, освіта, свобода думки, слова, релігії, переконань і їх вільне вираження. Декларація проголошує також права людини на життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування, необхідний для підтримки здоров'я і добробуту власне людини та її сім'ї, на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, настання старості або іншого випадку втрати засобів до існування з незалежних від людини обставин.

Отже, доходимо такого висновку: **права людини є невіддільною властивістю її як громадянина і особи, суттєвими ознаками її буття.** Держава не надає природних прав, а лише закріплює їх у законодавстві й забезпечує їх реалізацію. У такому разі державу можна вважати правовою. Якщо ж держава ігнорує природні права людини, порушує їх, заважає їх здійсненню або створює умови для реалізації прав тільки для певної групи осіб, верстви, класу, вона є антидемократичною (авторитарною, тоталітарною тощо).

Таким чином, **природні права людини — це природні властивості індивіда, які забезпечують його життя, людську гідність і свободу діяльності в усіх сферах суспільного життя.** У єдності з категорією «права» застосовується термін «свобода» (свобода світогляду, віросповідання, думки, слова та ін.). За змістом і значенням ці категорії можна вважати значно наближеними.

Природні права невіддільні від індивіда. Вони існують поза територією і нацією, незалежно від закріплення в законодавчих актах певної держави залишаються об'єктом міжнародно-правового регулювання і захисту. Природні права людини характеризують її як представника вищого ступеня розвитку світу, і в цьому значенні вони є найзагальнішими й водночас основними правами.

У разі закріплення природних прав людини в законодавчих актах держави вони стають також правами громадянина цієї держави.

Права громадянина складаються з двох частин. З одного боку, це сукупність природних прав, відбитих у нормативно-правових державних актах, з іншого — сукупність прав, здобутих людиною у процесі розвитку суспільства і держави.

Права громадянина обов'язково закріплюються в конституціях та інших законодавчих актах країн. Держава обов'язково проголошує і забезпечує їх захист. Права громадянина кваліфікують людину як члена певної, конкретної держави.

Права особи — це права, які належать конкретній людині в конкретній ситуації. Обсяг їх може залежати від соціально-економічного стану, суспільно-політичного статусу людини, умов її роботи і життя. Під особою в цьому разі розуміють громадянина, іноземного громадянина, особу без громадянства, біженця.

3.3. Основні права й свободи людини і їх класифікація

Основні права і свободи людини й громадянина класифікуються за сферами життєдіяльності суспільства, в яких реалізуються ті чи інші інтереси та потреби особи. Згідно з цим критерієм розрізняють права громадянські (особисті), економічні, політичні, соціальні, культурні, екологічні та інформаційні. Розглянемо їх у послідовності, визначеній Конституцією України.

Громадянські (особисті) права — це сукупність прав, які відбивають природно-правові засади існування людини. Громадянські права забезпечують індивідуальність особи в її відносинах з державою і суспільством.

Основне громадянське право — *право на життя*. У ст. 27 Конституції України стверджується: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Ко-

жен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Право на гідність особи. Згідно з Конституцією України «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей» (ст. 23). «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» (ст. 28).

Право на свободу та особисту недоторканність. «Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставі та в порядку, встановлених законом» (ст. 29). Уповноважені органи можуть утримувати особу під вартою як тимчасовий запобіжний захід не більше сімдесяти двох годин. Якщо протягом цього часу заарештованому не вручено вмотивоване рішення суду про затримку під вартою, він негайно звільняється. У ст. 29 Конституції України підкреслюється, що кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права і надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Право на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю. «Кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду» (ст. 30). У встановленому законом порядку допускається проникнення органів міліції до житла, проведення в них огляду і обшуку, але лише в невідкладних випадках, пов'язаних з врятуванням життя людей і майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Згідно зі ст. 31 Конституції України винятки можуть бути встановлені лише судом у передбачених законом випадках з метою запобігти злочину чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

У ст. 32 Конституції України записано: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і

лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини». Важливий момент полягає в тому, що кожний громадянин України «має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і закладах з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею».

Право на захист своєї честі та доброго імені. «Кожному, — проголошено у ст. 32 Конституції України, — гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації».

Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання. У ст. 33 Конституції України встановлено: «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну».

Громадянські права не обмежуються розглянутими. У Конституції України передбачається можливість їх розширення.

Економічні права. Ці права відбивають економічні аспекти природних прав людини, забезпечують, з одного боку, господарчу автономність людини, а з іншого — її зв'язок з іншими людьми і суспільством. Передусім це *право приватної власності*, право на володіння, користування і розпорядження своїм майном як одноособово, так і разом з іншими особами. У ст. 41 Конституції України проголошено: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності». Визнаючи непорушність приватної власності, Конституція України підкреслює: «Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості» (ст. 41).

Водночас право власності на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси належить українському народові, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади і органи місцевого самоврядування, а кожний громадянин має право користуватись природними об'єктами права власності народу відповідно до закону (ст. 13 Конституції України).

Таї м'шїя права приватної власності на землю та її надра є явам і їй і їмням радянського минулого і результатом компромісу ночничних сил у сучасній Україні. Згідно зі світовим конституційні і досвідом і міжнародно визнаними правами людини Кой. 11 п у Цїя України проголошує: «Власність зобов'язує. Власні І « « повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству- (» і ІЗ). Використання власності не може завдавати шкоди примам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, і пої іршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

/1/>, іво на підприємницьку діяльність (ст. 42). Основним Законом обмежується підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування. Держава бере на себе захист конкуренції в підприємницькій діяльності та зобов'язується не допускати зловживання монопольним становищем на ринку. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпекою продукції та всіх видів послуг і робіт.

Право ті працю (ст. 43). Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії і сфери трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. До економічних прав належить також право користування об'єктами права державної і комунальної власності та ін.

Політичні права. Ці права надають громадянам можливість браги участь в управлінні державою та суспільством.

Право людини на громадянство (ст. 25). Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Він не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Право на волю об'єднання, включаючи право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ст. 36). Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій. Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах.

Право на участь в управлінні справами держави (ст. 38). При цьому громадяни мають рівні права доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Право на проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій (ст. 39). Про проведення таких заходів громадяни повинні завчасно сповістити органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Це право може бути обмежене виключно судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку.

Право звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування (ст. 40). Зазначені державні органи, посадові та службові особи цих органів зобов'язані розглянути колективні чи індивідуальні звернення і дати на них обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Громадянин має також право обирати й бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування й інші політичні права.

Соціальні права. Ці права відбивають рівень матеріального розвитку конкретної держави й суспільства і здатність на соціальний захист людини.

Право на працю (ст. 43). Це найважливіше соціальне право. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає чи на яку вільно погоджується. Держава забороняє використання примусової праці (але до неї не належить військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан). Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення, а право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Право на соціальний захист (ст. 46) включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них причин, а також у старості та в інших передбачених законом випадках. При цьому пенсії й інші види соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від встановленого законом прожиткового мінімуму. Так, у ст. 1 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» визначено, що держава гарантує кожному ветерану праці та громадянину похилого віку належний рівень життя, задоволення різноманітних життєвих потреб, надання різних видів допомоги. *Соціальний захист передбачає*'.

- * реалізацію права на працю відповідно до професійної підготовки, трудових навичок і з урахуванням стану здоров'я;
- забезпечення пенсіями і допомогами;

- надання житла;
- створення умов для підтримки здоров'я й активного довголіття відповідно до сучасних досягнень науки;
- організацію соціально-побутового обслуговування, розвитку мережі матеріально-технічної бази для стаціонарних закладів і підготовку відповідних спеціалістів.

Кабінет Міністрів України, місцеві органи державної виконавчої влади, місцевого та регіонального самоврядування зобов'язані розробляти і здійснювати цільові державні, галузеві та регіональні програми соціального захисту громадян похилого віку.

Право на житло надається кожному (ст. 47). Держава й органи місцевого самоврядування надають житло безоплатно або за доступну плату громадянам, які потребують соціального захисту. Для останніх держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Право на відпочинок надається кожному, хто працює (ст. 45). Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи в нічний час.

Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49). У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку фізичної культури і спорту.

Культурні права. Ці права забезпечують для людини можливість формувати свій духовний світ, її незалежність і самобутність як особи, а також впливають на духовно-культурні відносини в суспільстві.

Право на користування рідною мовою (ст. 10). Державною мовою в Україні є українська. Водночас гарантується вільний розвиток, використання і захист російської й інших мов національних меншин України.

Свобода світогляду і віросповідання (ст. 35). Кожен має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти релігійні культи і ритуальні обряди, здійснювати релігійну діяльність. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою чи

відмовитись від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, воно має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою.

Право на освіту (ст. 53). В Україні повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність усіх ступенів освіти від дошкільного до вищого в державних і комунальних навчальних закладах, надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Право на свободу літературної, художньої, народної і технічної творчості (ст. 54). До цього права входить право громадян на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може використовувати або поширювати ці результати без згоди автора.

Екологічні права. Ці права забезпечують нормальні умови проживання людини на Землі й на конкретній території.

Право на безпечне для життя й здоров'я довкілля і на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50). Кожному громадянину гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Інформаційні права. Це новий вид прав, що зумовлюється сучасною епохою розвитку особи й суспільства. Від їх дотримання і закріплення залежить реалізація взагалі правового статусу особи.

Право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34). Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію в будь-який законний спосіб. Здійснення зазначених прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання правопорушенням чи злочинам.

Крім наведеного розподілу конституційних прав і свобод їх можна класифікувати також за іншими критеріями:

- **за значенням для носія** — *основні* (безумовно, необхідні для існування й розвитку людини) і *неосновні* (які не є життєво необхідними);
- **за характером засобу здійснення** — *активні* (свобода «для» — для виконання активних дій) і *пасивні* (свобода «від» — від втручання, заподіяння шкоди з боку інших суб'єктів);

ⁱⁱ **за суб'єктом, який здійснює право** — *індивідуальні* (здійснюються лише діями однієї особи — право на свободу думки, виховання своєї дитини та ін.) і *колективні* (можуть бути реалізовані лише спільними діями — право на створення громадських організацій, проведення мітингів та ін.).

Тривалий досвід спільного проживання людей виявив певні закономірності розвитку прав людини, загальні та спеціальні принципи їх формування та реалізації.

По-перше, **права людини мають універсальний характер**. Це означає, що вони поширюються на всіх людей в усіх країнах незалежно від належності чи неналежності цих країн до будь-яких міжнародних співтовариств. Обсяг і ефективність реалізації цих прав залежать від багатьох чинників і передусім від рівня розвитку суспільства загалом.

По-друге, **права людини перебувають у постійному розвитку**, що відбиває динаміку суспільних відносин і зростання правосвідомості громадян. Конституція України виключає можливість скасування чи звуження прав і свобод людини й громадянина і зазначає, що закріплені в ній права і свободи людини й громадянина не є вичерпними (ст. 22).

По-третє, права людини не можна відривати від реального життя людини, що здатна мислити, і перетворювати на мертву юридичну догму.

По-четверте, **права людини нерозривно пов'язані з її обов'язками**. Відповідність прав і свобод людини її конституційним обов'язкам є однією з найважливіших умов їх оптимальної реалізації.

3.4. Обов'язки людини і громадянина

Обов'язки людини і громадянина є невіддільною складовою їх суспільного буття в нерозривній єдності з правами і свободами. Головний обов'язок людини — усвідомлення необхідності та певного виду й міри поведінки.

Розрізняють обов'язки *природно-правові* та *юридичні*.

Носіями природно-правових обов'язків є людина і суспільство. Природні обов'язки відповідають основним природним правам людини. Так, право на життя означає обов'язок «не вбий», право власності — обов'язок «не вкради». Природні обов'язки, так само, як і природні права, у процесі розвитку суспільства поступово конкретизуються і закріплюються у вигляді юридичних обов'язків у законодавстві.

Носіями юридичних обов'язків є громадяни, держава та її органи. Юридичні обов'язки складаються з двох частин: природних обов'язків, що зумовлені дійсністю, і обов'язків, визначених державою.

У деяких країнах, у тому числі і в Україні, законодавець, підкреслюючи відмінності між природними та юридичними обов'язками, встановлює обов'язки людини (словом «кожний») і обов'язки громадянина. Наприклад, у ст. 66-68 Конституції України йдеться про кожного, а у ст. 65 — про громадян України. (Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України. Але захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України.)

Основні обов'язки громадян закріплюються в конституціях і конкретизуються в чинному законодавстві. Зокрема, це обов'язки поважати права і свободи інших осіб, платити законно встановлені податки і збори, охороняти довкілля, історичну та культурну спадщину, поважати й дотримуватись законів, виконувати військовий обов'язок та ін.

Обов'язки визначаються й міжнародними актами. Загальна декларація прав людини, прийнята ООН у 1948 р., проголошує: кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки і можливий вільний та повний розвиток особи; здійснення прав і свобод громадянина потребує визнання та поваги прав і свобод інших, задоволення справедливих вимог моралі, загального порядку і добробуту в демократичному суспільстві. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, прийнятому в 1966 р., зафіксований обов'язок кожної держави, яка підписала цей пакт, поважати і забезпечувати всім, хто перебуває на її території і під її юрисдикцією, права незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, місця народження або інших обставин.

Класифікація обов'язків людини здебільшого відповідає класифікації її основних прав. **Розрізняють такі обов'язки:**

- *економічні* (наприклад, сплата податків та інших зборів на суспільні потреби);
- *політичні* (наприклад, протистояння насиллю, використання мирних засобів задоволення своїх потреб);
- *культурні* (наприклад, турботливе ставлення до пам'яток історії і культури);

- *громадянські* (наприклад, утримування і захист своїх неповнолітніх дітей; повага до честі та гідності інших людей);
- *екологічні* (наприклад, збереження і захист довкілля).

3.5. Гарантії здійснення основних прав та свобод і дотримання основних обов'язків

Закріплені в конституціях та інших нормативно-правових документах, права і свободи, можуть діяти тільки за наявності інших законодавчо закріплених гарантій.

Гарантії основних прав і свобод забезпечують для людини, по-перше, можливість володіння і користування цими правами, по-друге, захист її від порушників. Гарантії основних обов'язків, по-перше, створюють сприятливі умови для активного виконання обов'язків, по-друге, встановлюють відповідальність за всебічне виконання цих обов'язків і уможливають застосування відповідних заходів до осіб, які їх не виконують.

Гарантії — це умови і засоби, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав, свобод і обов'язків.

Умови — це політичний і правовий режими здійснення прав, свобод та обов'язків (наприклад, Конституція СРСР 1936 р. проголосувала великий на ті часи обсяг прав і свобод, які тоталітарний сталінський режим у жодному разі не дозволяв реалізовувати).

Засоби — це способи і методи, тобто правовий механізм, за допомогою якого громадянин або державний орган забезпечує реалізацію права та його захист.

Таким чином, **гарантії — це сукупність умов, засобів і способів, що забезпечують усім і кожному рівні правові можливості для виявлення, набуття та реалізації своїх прав і свобод.**

Гарантії класифікують за різними чинниками.

За сферою дії розрізняють гарантії міжнародно-правові (планетарні), регіональних міжнародних товариств, внутрішньодержавні та автономні. Розглянемо їх докладніше.

Міжнародно-правові гарантії закріплені в Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах і документах. Реалізацією цих гарантій займаються ООН, органи і організації, що діють під її головуванням, — ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, МОП та ін. Ці органи реалізують гарантії через міжнародні програми і проекти. Особливе значення при цьому мають Рада Безпеки ООН, комітети Генеральної Асамблеї ООН, Міжнародний суд ООН, комітети ООН з прав людини, дитини, проти катування.

Гарантії регіональних міжнародних товариств. До таких товариств належать Європейська Спілка, Рада Європи, Рада держав Балтійського моря, Організація африканської єдності, Організація американських держав, Асоціація держав Південно-Східної Азії, Співдружність Незалежних Держав (СНД), куди входить і Україна. Країни — члени СНД прийняли низку документів, що сприяють здійсненню на території СНД особистих і майнових прав громадян держав — членів СНД. Наприклад, це Конвенція про правову допомогу і правові відносини з цивільних, сімейних та кримінальних справ від 22 січня 1993 р., Декларація про міжнародний обов'язок у галузі прав людини та основних свобод від 24 вересня 1993 р., Угода про взаємне визнання прав на відшкодування збитків, які були заподіяні робітникам травмою, професійним захворюванням чи іншим пошкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків, від 9 грудня 1994 р., Конвенція СНД про основні свободи людини від 26 травня 1995 р.

Внутрішньодержавні гарантії закріплюються в конституціях та інших законодавчих актах держав і забезпечуються відповідними матеріальними та організаційними засобами. Так, у ст. 3 Конституції України проголошується, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У ст. 8 норми Конституції України оголошуються нормами прямої дії. Це означає, що гарантується право на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина безпосередньо на основі Конституції України. Контроль за дотриманням положень Конституції України і захист прав громадян входить до компетенції Конституційного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів суду і прокуратури.

Автономні гарантії закріплюються в законодавстві складових федеративних держав (США, Росія, Німеччина та ін.). Автономні гарантії повинні відповідати загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права.

За змістом і видами діяльності гарантії поділяються на такі:
⁶ *економіко-правові.* Це найважливіші гарантії цієї групи, оскільки забезпечують матеріальні умови для ефективної реалізації прав і свобод. До них належать гарантії свободи економічної діяльності, рівного визнання і захисту приватної, державної, муніципальної та інших форм власності, соціальної співдружності. Недотримання або неналежне дотримання цих гарантій

призводить до застою чи занепаду економіки, розширення масштабів тіньового ринку, впливу грошової маси на зарубіжні рахунки, зменшення бюджетного фінансування;

" *політико-правові*. До них належать гарантії механізму народо-владдя, поділу та рівноваги влад, багатопартійності, плюралізму поглядів. Якщо ці гарантії не проголошені або не дотримуються, виникає небезпека встановлення у країні егалітарного або охлократичного (влада натовпу) режиму, що виключає дотримання будь-яких прав і свобод;

- *соціально-правові*. Це заборона розпалювати соціальну, расову, національну та релігійну ворожнечу, гарантії загальнодоступності та безкоштовності загальної і середньої професійної освіти, захисту збіднілих верств населення та ін. Такі гарантії безпосередньо залежать від перших двох видів гарантій, оскільки невиконання економічних та політичних гарантій призводить до зниження виробництва, економічного занепаду країни, становлення антинародних режимів і, як наслідок, до неможливості вирішення соціальних проблем і дотримання соціальних прав людини;

- *правові*. До них належать наявність розвинутої системи законодавства, незалежного правосуддя, можливість отримання кваліфікованої юридичної допомоги, гарантоване право кожного захищати свої права і свободи всіма не забороненими законом засобами. Правові гарантії — це інструмент, за допомогою якого людина реалізує і захищає свої права і свободи.

Правові гарантії, у свою чергу, поділяються на кілька видів:

- *матеріальні* — нормативні настанови, тобто закони та інші нормативні акти, які визначають умови здійснення прав і свобод;
- *ідеальні* — гарантії, які не підлягають жодному сумніву і прагнення до виконання яких повинно бути загальнообов'язковим (наприклад, презумпція невинності);
- *техніко-юридичні* — конструкції цивільно-правових позовів, договорів тощо, тобто правила, за якими складаються правові норми і порушення яких призводить до перекручення законів, нормативно-правових та нормативних актів;
- *юридична відповідальність*, яка полягає в обов'язковості державного діяння (штраф, арешт, покарання тощо) за скоєне правопорушення, невиконання чи неналежне виконання юридичних обов'язків.

3.6. Конституційно-правові гарантії прав і свобод

У Конституції України не тільки наводиться широкий і демократичний перелік прав і свобод людини, а й закріплюються гарантії їх реалізації та захисту. При цьому економічні й політичні гарантії випливають як з розділу I Конституції України, що регламентує принципи конституційного ладу України, так і з багатьох статей розділу II, що закріплюють конкретні права і свободи особи. Водночас юридичні гарантії зосереджені також у низці статей розділу II, що фіксують конкретні права і свободи (ст. 27-32), і разом з тим подані компактною групою у ст. 55-63 цього ж розділу.

Конституція України формулює певні *юридичні гарантії прав і свобод людини й громадянина*:

- право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27);
- жодну людину без її вільної згоди не може бути піддано медичним, науковим чи іншим дослідженням (ст. 28);
- ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, визначених законом (ст. 29);
- обмеження часу (до 72 годин) тримання особи під вартою без вмотивованого рішення суду (ст. 29);
- право затриманого в будь-який час оскаржити в суді своє затримання (ст. 29);
- судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (ст. 32);
- захист від незаконного звільнення (ст. 43);
- ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду (ст. 47);
- право на захист прав і свобод людини судом (ст. 55);
- право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55);
- право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 55);
- право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55);

- право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань (ст. 55);
- право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);
- право кожного знати свої права й обов'язки (ст. 57);
- заборона зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);
- право на правову допомогу (ст. 59);
- право не виконувати явно злочинні розпорядження або накази (ст. 60);
- ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61);
- особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню доти, поки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (презумпція невинності) (ст. 62);
- обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62);
- право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63);
- підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист (ст. 63).

3.7. Юридична відповідальність: ознаки і функції

Поняття відповідальності доволі містке. Воно охоплює почуття відповідальності, підвищення відповідальності та зняття з себе відповідальності, притягнення до відповідальності та звільнення від неї. Усі ці різні за змістом поняття є складовими одного явища — соціальної (суспільної) відповідальності.

Соціальна відповідальність відбиває взаємозв'язок суспільства і окремої людини. Жити в суспільстві й бути вільним від нього неможливо. Людина в будь-яких життєвих ситуаціях повинна порівнювати свої вчинки з існуючими в суспільстві нормами й цінностями, з інтересами інших людей. *Діючи у згоді з ними, вона*

повинна поводитись відповідально. У свою чергу, суспільство (держава, колектив, інші особи) постійно контролюють поведінку людини, адекватно реагуючи на неї — схвалюючи або караючи. Тому *відповідальність у широкому соціальному значенні*. — це суспільні відносини між суб'єктом (людиною) і контролюючою його поведінку інстанцією — суспільством, державою, колективом. Соціальна відповідальність забезпечує організованість і порядок у суспільстві.

Оскільки поведінка людини має два полярних різновиди — соціально корисний і соціально шкідливий, то й відповідальність може бути позитивною і негативною.

Відповідальність у позитивному значенні — це характеристика суспільно корисної діяльності особи, усвідомлення нею важливості своїх дій для суспільства, прагнення виконати їх якісно, якнайефективніше і якнайшвидше. Це відповідальність за доручену справу, за виконання соціальних норм. У правовій сфері позитивна відповідальність — це активність, ініціатива при виконанні правових приписів. Таким чином, позитивна відповідальність — це відповідальність за результати виконання соціальних норм.

Відповідальність у негативному значенні — це відповідальність за скоєний негативний вчинок, яким особа зашкодила суспільству, державі, колективу. Ця відповідальність може бути моральною, суспільною тощо. *Серед видів негативної відповідальності провідне місце посідає юридична відповідальність як найважливіший різновид відповідальності соціальної*

Юридична відповідальність — це застосування до порушника або злочинця передбачених законом заходів державного примусу особистого, організаційного чи майнового характеру.

До основних ознак юридичної відповідальності належать такі:

- ¹⁸ юридична відповідальність передбачає державний примус;
- ⁸ державний примус, тобто чітко окреслений, певного обсягу кількісний показник, який встановлюється відповідно до міри порушення чи покарання;
- ⁹ юридична відповідальність, що пов'язана з правопорушенням, настає після нього і спрямована на правопорушника;
- юридична відповідальність спричинює негативні наслідки для правопорушника;
- ⁸ характер і обсяг юридичної відповідальності встановлюються в санкції юридичної норми;
- ⁹ державно-примусові заходи застосовуються виключно компетентними державними органами в суворо визначених законом

порядку і формах. Застосування юридичної відповідальності неможливе без процесуальної форми.

Завдання юридичної відповідальності — регулювати й охороняти існуючий лад і суспільний порядок. Це завдання визначає функції юридичної відповідальності.

Основна функція відповідальності — охоронна. Вона складається з кількох видів.

Штрафна (каральна) функція. Це реакція суспільства в уособленні держави на шкоду, заподіяну правопорушником. Полягає в обов'язковому покаранні правопорушника. Покарання — це засіб самозахисту суспільства, що може виявлятися у вживанні до злочинця моральних, особистих, матеріальних санкцій. Покарання реалізується шляхом зміни юридичного статусу правопорушника, накладання на нього певних обов'язків.

Попереджувальна (превентивна) функція. Полягає в попередженні здійснення правопорушень, у дії на свідомість правопорушника в напрямі усвідомлення їм невідворотності покарання в разі нових правопорушень. Попереджувальне діяння впливає не тільки на правопорушника, а й на оточуючих.

Виховна функція. Ефективна боротьба з правопорушеннями, своєчасне і обов'язкове покарання винних створюють у громадян уявлення про твердість існуючого правопорядку, зміцнюють віру у справедливість і міць державної влади, впевненість у захисті їх законних прав та інтересів. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню рівня політичної та правової культури, відповідальності та дисципліні громадян і, зрештою, укріпленню законності та правопорядку.

Компенсаційна (правовідновлювальна) функція. Найчастіше заходи юридичної відповідальності спрямовані не на формальне покарання винного, а на відновлення порушеного інтересу суспільства, особи. Найактивніше ця функція застосовується в цивільному праві, де передбачається така санкція, як відшкодування збитків.

Організаційна, або регулятивна, функція. Власне факт існування і обов'язковості покарання є організаційною засадою діяльності суспільства.

3.8. Юридична відповідальність неповнолітніх

Підставою для законного залучення особи до відповідальності є необхідність вважати її суб'єктом для цього виду правопору-

шень. Однією з вимог до суб'єкта правопорушення вважається досягнення ним певного віку.

У кримінальному праві неповнолітніми вважаються особи віком до 18 років. За загальними засадами кримінальна відповідальність настає з шістнадцятирічного віку, а за окремі види злочинів — з 14 років.

З чотирнадцятирічного віку кримінальна відповідальність настає:

- за всі види вбивства;
- умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я;
- зґвалтування;
- крадіжку;
- грабіж;
- розбій;
- злісне й особливо злісне хуліганство;
- умисне знищення або пошкодження державного, колективного чи індивідуального майна, що спричинилося до тяжких наслідків;
- умисне вчинення дій, що можуть призвести до аварії поїзда.

Кримінальна відповідальність для неповнолітніх, що досягли 14 або 16 років, настає з нуля часу доби, наступної за днем народження. Якщо ж до моменту вчинення злочину особа не досягла встановленого законодавством віку відповідальності за певний злочин, вона або взагалі не підлягає кримінальній відповідальності, або буде звинувачена у скоєнні іншого злочину.

Для неповнолітніх, що не досягли 18 років, закон передбачає кілька положень, що пом'якшують їх відповідальність порівняно з відповідальністю дорослих злочинців.

Позбавлення волі неповнолітньому може бути призначене на термін не більше 10 років, якщо в конкретній статті Особливої частини Кримінального кодексу України за скоєння злочину передбачено суворіше покарання. Факт неповноліття винного повинен розглядатися судом як обставина, що відтяжує (полегшує) вину.

Для неповнолітніх злочинців передбачені м'якші порівняно з дорослими злочинцями умови для умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

У разі здійснення неповнолітнім злочину, що не має великої суспільної небезпеки, а також якщо неповнолітній зробив суспільно небезпечне діяння, але не досяг віку кримінальної відповідальності (14 років), до нього можуть бути застосовані **примусові заходи виховного характеру**, до яких належать:

" зобов'язання привселюдно чи в іншій формі вибачитись перед потерпілим;

* попередження;

- передання неповнолітнього під нагляд батькам чи особам, що їх заміняють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу з його згоди, а також окремим громадянам на їх особисте прохання;
- покладання на неповнолітнього, який досяг 15 років і має майно чи заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяний збиток;
- направлення неповнолітнього у спеціальну навчально-виховну установу для дітей і підлітків до його виправлення, але щонайбільше на 3 роки.

Останній захід є *найбільш суворим*. Він здійснюється примусово незалежно від бажання неповнолітнього. До навчально-виховних установ належать загальноосвітні школи соціальної реабілітації (для правопорушників віком 11-14 років) і професійні училища соціальної реабілітації (для правопорушників віком 14-18 років).

Доцільно зауважити, що примусові заходи виховного характеру не є покаранням і не спричинюють характерних для покарання негативних наслідків, насамперед судимості. Але якщо ці заходи не мали на порушника належного впливу, суд може вжити до нього суворіші примусові заходи аж до направлення у спеціальні заклади чи засудити до передбаченого законодавством покарання.

В адміністративному праві юридична відповідальність настає з 16 років. Справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх уповноважені розглядати комісії у справах неповнолітніх при виконавчих комітетах місцевих рад.

Справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, які розглядаються комісіями, поділяються на три основні групи:

- справи про суспільно небезпечні дії, вчинені особами до досягнення ними 16 років (відповідальність за них несуть батьки або особи, які їх заміняють);
- ^a правопорушення, скоєні особами віком 16-18 років (крім справ про злісну непокору законному розпорядженню чи вимозі працівника міліції, народного дружинника чи військовослужбовця; такі справи розглядає суд);
- скоєння дрібного розкрадання державного або громадського майна, дрібного хуліганства, порушення правил дорожнього руху, правил придбання, зберігання та користування вогнепальною зброєю і боєприпасами. Ця група справ розглядається ко-

місіями лише тоді, коли вони передаються їм органами внутрішніх справ або судами, яким згідно із законодавством підвідомчі перелічені види правопорушень. Якщо такі правопорушення вчиняють неповнолітні віком до 16 років, відповідальність за них несуть батьки або особи, які їх замінюють.

До окремої групи належать справи про інші антигромадські вчинки неповнолітніх, які не вважаються адміністративними правопорушеннями, однак свідчать про певні відхилення від нормального розвитку підлітка, наприклад неналежна поведінка у школі, на вулиці, в інших громадських місцях, що часто межує з хуліганськими проявами: бродяжництво, жорстоке ставлення до ровесників, грубе поводження з учителями та однокласниками, жебрацтво, втеча з дому, а також різні аморальні вчинки: ранні статеві зв'язки, захоплення азартними іграми, що свідчить про звички, які з часом можуть призвести до злочину.

Кодекс про адміністративні правопорушення передбачає для неповнолітніх поблажливіший режим застосування адміністративних стягнень порівняно з дорослими правопорушниками. Зокрема, до неповнолітнього не зможе бути застосований адміністративний арешт.

Крім того, за здійснення адміністративних правопорушень до неповнолітнього у віці 16-18 років замість адміністративних стягнень можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись перед потерпілим;
- ^b попередження;
- ^a оголошення догани або суворої догани;
- покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодувати заподіяні матеріальні збитки, якщо він має самостійний заробіток;
- ⁸⁸ накладення на неповнолітнього, який має заробіток, штрафу;
- передання неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють.

Поряд з цим відповідні комісії можуть застосовувати примусові заходи виховного характеру, які вважаються доволі суворими, — це направлення у спеціальні навчально-виховні установи — спецшколи (для неповнолітніх віком 14-16 років) і *спеціальні профтехучилища* (для неповнолітніх віком 16-18 років).

Як свідчить практика, найчастіше комісії у справах неповнолітніх розглядають такі справи: про дрібне розкрадання державного або громадського майна; побиття скла в автомашинах або приміщеннях; псування телефонів-автоматів, крісел у поїздах та інше дрібне хуліганство; розпиття спиртних напоїв у громадських

місцях або поява в них у нетверезому стані; азартні ігри (в рулетку, карти).

Цивільно-правова відповідальність настає з п'ятнадцятирічного віку. Якщо збиток заподіяв неповнолітній, що не досяг 15 років, то майнову відповідальність несуть його батьки (усиновителі) чи опікун, але тільки тоді, коли заподіяний неповнолітнім збиток виявився результатом нездійснення за ним контролю, неналежного виховання, незастосування чи неправильного застосування до нього своїх прав.

Якщо неповнолітній, який не досяг 15 років, заподіяв шкоду в той час, коли перебував під наглядом навчального, виховного чи лікувального закладу, то вони несуть відповідальність, але тільки тоді, коли збиток був заподіяний внаслідок нездійснення чи неналежного здійснення контролю за неповнолітнім під час перебування його під наглядом певного закладу.

У віці 15-18 років неповнолітній відповідає за заподіяний ним збиток на загальних підставах, тобто відшкодовує його самостійно. Але якщо у неповнолітнього немає майна чи заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної шкоди (тобто якщо він не може відшкодувати весь збиток чи може відшкодувати тільки його частину, то весь збиток чи відсутню його частину відшкодовують батьки (усиновителі) чи піклувальники. Але вони несуть майнову відповідальність за шкоду, заподіяну їх неповнолітньою дитиною, тоді, коли ця шкода є результатом їх протиправної поведінки, тобто їх провина полягає в тому, що вони не виконували своїх обов'язків щодо виховання дітей. При цьому до відповідальності залучаються як батько, так і мати, навіть якщо шлюб між ними розірваний, оскільки вони мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей. Відповідальність батьків за своїх неповнолітніх дітей віком 15-18 років має субсидіарний характер. Наприклад, якщо мати виплатила більшу частину за заподіяну шкоду, то батько покриває відсутню частину, але потім мати має право зажадати від батька повернути їй частину, витрачену нею, щоб їх частки виплат були однаковими (регресний позов).

Обов'язок батьків відшкодувати заподіяну неповнолітнім шкоду припиняється після досягнення ним повноліття (віку 18 років), а також якщо в нього до 18 років з'являються майно чи заробіток, достатній для відшкодування збитку.

Доречно зауважити, що батьки (усиновителі) чи опікун (піклувальник), навчальні, виховні або лікувальні заклади, що від-

шкодували заподіяний неповнолітнім збиток, не мають права регресу до цих осіб.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть визначення поняття «громадянин».
2. Коли може бути припинено громадянство України?
3. Чим особа відрізняється від людини?
4. Що розуміють під природним правом?
5. З яких частин складаються права громадянина?
6. Складові прав особи.
7. Як класифікуються права людини?
8. Основні громадянські права.
9. Наведіть визначення обов'язків людини і громадянина.
10. Охарактеризуйте природно-правові обов'язки.
11. Наведіть юридичні обов'язки людини.
12. Для чого необхідні гарантії здійснення основних прав і свобод?
13. Як класифікуються гарантії прав і свобод?
14. Наведіть визначення правових гарантій. На які види вони поділяються?
15. Які основні громадянські права формулює Конституція України?
16. Які основні права людини гарантовані Конституцією України?
17. Чим соціальна відповідальність відрізняється від юридичної?
18. Основні ознаки юридичної відповідальності.
19. Основні функції юридичної відповідальності.
20. На яких підставах неповнолітніх залучають до юридичної відповідальності?
21. За які види злочинів настає юридична відповідальність з 14 років?
22. Які примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані до неповнолітніх?
23. З якого віку настає юридична відповідальність у кримінальному, адміністративному праві для неповнолітніх?
24. На які основні групи поділяються справи про адміністративні порушення неповнолітніх?

Список рекомендованої літератури

1. *Загальна декларація прав людини*. — К., 1996.
2. *Конституція України*. — К., 1996.
3. *Конституція України*. Офіційний текст. Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина. — К., 1999.
4. *Матько А.В.* Экзамен по теории государства и права: 100 ответов на 100 возможных вопросов. — М., 1996.
5. *Основи правознавства: Навч. посіб.* — К., 2000.

6. *Права людини. Міжнародні акти України, декларації, документи.* — К., 1992.
7. *Тодоров І.Я., Чердиченко Е.А. Теорія держави і права. У питаннях і відповідях.* — Донецьк, 1998.

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ УКРАЇНИ

4.1. Поняття і джерела конституційного права України

Конституційне право України — це провідна галузь українського права, що становить сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини, що є засадами конституційного ладу України, правового статусу людини і громадянина, територіального устрою держави, організації і діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Основна особливість конституційно-правових відносин полягає в тому, що вони випливають з непорушних засад конституційного устрою України — народовладдя, суверенітету народу України. Норми конституційного права України закріплюють засади устрою держави і суспільства, політичну й економічну системи, основи соціальної та зовнішньої політики держави, основні права, свободи й обов'язки громадян України, встановлюють систему, повноваження і принципи організації та функціонування органів законодавчої, виконавчої й судової влади та місцевого самоврядування. Конституційно-правові норми регулюють відносини, пов'язані зі здійсненням державної влади, і встановлюють межі цієї влади.

Чинні нормативно-правові акти, які містять конституційно-правові норми, називаються джерелами конституційного права України. До них належать Конституція України, рішення Конституційного Суду України, закони України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, рішення місцевих рад.

Серед джерел конституційного права України Конституція України посідає провідне місце. Вона як Основний Закон Української держави визначає всю правову систему України, очолює систему нормативно-правових актів національного законодавства.

4.2. Конституція України – Основний Закон України

Поняття і структура Конституції України

Термін «конституція» походить від лат. *constitutio* — «установлення», «устрій».

Конституція — це закон, який виражає суверенну волю народу, встановлює засади конституційного ладу, форму держави, державні символи, основні права, свободи та обов'язки громадян, основи територіального устрою держави, систему і принципи організації й діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування. Іншими словами, Конституція України встановлює і закріплює державний та суспільний лад країни, саме за це її називають Основним Законом.

Нині в Україні діє Конституція, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Вона починається преамбулою, тобто вступною частиною, яка передуює викладу змісту її розділів. Преамбула не містить конкретних правил, установок чи приписів, а декларує підстави та цілі прийняття Конституції України. У ній зазначено, що «Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу,», приймає цю Конституцію — Основний Закон України».

У преамбулі йдеться про витоки українського державотворення, його багатовікову історію, здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, що в комплексі стало підставою для прийняття Конституції.

Зазначимо також, що Конституція спрямована на зміцнення громадянської злагоди на землі України, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Конституція складається з таких розділів:

- I. Загальні засади.
- II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
- III. Вибори. Референдум.
- IV. Верховна Рада України.
- V. Президент України.
- VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади.
- VII. Прокуратура.
- VIII. Правосуддя.
- IX. Територіальний устрій України.
- X. Автономна Республіка Крим.
- XI. Місцеве самоврядування.
- XII. Конституційний Суд України.
- XIII. Внесення змін до Конституції України.
- XIV. Прикінцеві положення.
- XV. Перехідні положення.

Розділи I-XIV об'єднують 161 статтю; у 14 пунктах розділу XV містяться приписи, пов'язані з поступовим введенням у дію окремих положень Конституції України.

Прийняття Конституції України стало найважливішою історичною подією в житті українського народу після Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і схвалення його 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням. Тим самим було завершено процес становлення України як суверенної держави, яка має власний Основний Закон.

Характеристика Конституції України. Конституція України має такі тільки їй властиві юридичні риси, які відрізняють її від інших нормативних актів:

1. Конституція — Основний Закон держави. Як зазначалося, ця властивість закріплена у преамбулі Конституції України і означає, що вона від імені Українського народу — громадян України всіх національностей закріплює основні засади державного і суспільного ладу України, основні державні інститути, основні форми участі громадян у здійсненні народовладдя, основні права, свободи і обов'язки громадян, основи територіального устрою України, економічні основи України, тобто закладає правові основи організації і взаємодії української держави і суспільства.

2. Конституція України є основою (фундаментом), юридичною базою національного законодавства. Кожна окрема конституційна норма закладає підґрунтя для прийняття відповідних законів і підзаконних нормативно-правових актів. Ця властивість юридично закріплена у ст. 8 Конституції України: «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України».

3. Конституція України — закон, що має найвищу юридичну силу, тобто всі інші нормативно-правові акти повинні відповідати положенням Конституції (ст. 8). Якщо нормативно-правовий акт або його окрема норма суперечать Конституції України, вони визнаються недійсними, а діють конституційні норми. Норми Конституції України визнаються нормами прямої дії. При цьому звернення до суду і прийняття ним позову щодо захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина гарантуються.

4. Конституція України — закон, що має підвищений ступінь стабільності. Останнє забезпечується як спеціальною процедурою внесення змін і доповнень до Основного Закону, відмінною від процедури внесення змін і доповнень до звичайних законів (розділ XIII), так і системою правової охорони Конституції України

(Президент України є гарантом додержання Конституції України; завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону на всій території України), що унеможливає співіснування в одному правовому полі Конституції України і правових актів, що суперечать їй.

4.3. Загальні засади конституційного ладу України

Поняття і основні принципи конституційного ладу України

Система суспільних відносин, які регулює, закріплює і охороняє Конституція України, становить конституційний лад України.

Основними складовими конституційного ладу є державний і суспільний лад. Конституція регулює і закріплює, як правило, не всі аспекти державного і суспільного ладу, а лише їх основи. Пріоритетною складовою конституційного ладу є основи державного ладу.

Розділ 1 Конституції України називається «Загальні засади» і складається з 20 статей. У ньому закріплені основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є основою конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин: форма і сутність України як держави; громадянство України; принцип народовладдя і форми його здійснення; засади створення надійної системи державної безпеки, захисту суверенітету і територіальної цілісності, правопорядку та зовнішньої політики України. У цьому розділі закріплені державна мова, державні символи України як невіддільні ознаки суверенності й незалежності країни.

Конституцією Україна проголошується суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Встановлюється також, що Україна є унітарною державою. У цьому розділі закріплено основний принцип правової держави — *визнання верховенства права*.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. На конституційному рівні закріплено головний обов'язок держави: утвердження і забезпечення прав і свобод людини. У ст. 19 встановлюється, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти

лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Основною засадою суспільного життя визнано його багатоманітність — політичну, економічну та ідеологічну (ст. 15). Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальну спрямованість економіки. Конституція України у ст. 13 визначає об'єкти права власності Українського народу (земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розміщуються в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони). Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Право приватної власності є непорушним (ст. 41).

Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18). Це положення Конституції України сприятиме більш швидкому входженню України до світового співтовариства на рівноправних засадах.

Надзвичайно важливе конституційне положення містить ст. 11: держава сприяє консолідації і розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Це є одним з вирішальних завдань держави, оскільки у ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні проголошено її народ. Народ складається з громадян України всіх національностей і саме його єдність визначає розбудову нашої держави, передусім як демократичної і правової.

Україна — суверенна держава

У загальному значенні суверенітет означає повновладдя, яке характеризується притаманними йому рисами: верховенством, самостійністю і незалежністю влади. Розрізняють три різновиди суверенітету: державний, національний і народний.

Державний суверенітет — це самостійність, верховенство і незалежність державної влади всередині країни та її незалежність і рівноправність у зовнішньополітичній сфері.

Національний суверенітет — це повновладдя нації, її реальна можливість вільно вирішувати всі питання свого національного життя, включаючи створення самостійної держави.

Народний суверенітет — це повновладдя народу, який здійснює свою невіддільну і неподільну владу самостійно і незалежно від інших соціальних сил.

В Україні всі три види суверенітету юридично закріплені в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою України 16 липня 1990 р.

Ст. 1 Конституції України проголошує Україну державою суверенною і незалежною.

Сучасне розуміння поняття «суверенна держава» передбачає, що держава є самостійною у вирішенні своїх внутрішніх справ (незалежно від волі сторонніх держав), виступає у зовнішніх зносинах як рівна серед рівних, не порушуючи прав і законних інтересів інших держав, а також загальновизнаних норм міжнародного права. Так, у Декларації про державний суверенітет України зазначається, що державний суверенітет — це верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Державний суверенітет бере свій початок від народного суверенітету. Відповідно до ст. 5 Конституції України, як зазначалося, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Тому державна влада походить від народної влади. Так, народ України обирає Президента України, Верховну Раду України в особі народних депутатів, які потім одноособово або спільно формують інші органи державної виконавчої та судової влади.

Суверенність і незалежність нашої держави полягає в тому, що її влада є верховною, повною, самостійною й неподільною у внутрішніх відносинах, незалежною від інших суб'єктів політичної системи, насамперед від політичних партій та їх блоків, а також у тому, що Україна є незалежною і рівноправною у взаємовідносинах з іншими державами. Суверенність забезпечує повноту законодавчої, виконавчої та судової гілок влади в державі, а також її непідлеглість і невідповідність іноземним державам у міжнародних відносинах. Таким чином, суверенітет забезпечує можливість держави завжди діяти виключно відповідно до своїх потреб та інтересів, самостійно вирішувати всі свої внутрішні та міжнародні справи. Відсутність або навіть обмеженість суверенітету фактично перетворює державу на колонію або на провінцію іншої держави.

Як суверенна держава Україна має всі необхідні державні атрибути, зокрема власну територію, громадянство, державні сим-

воли, державну мову, національну грошову одиницю — гривню, Збройні Сили України та ін.

Форма Української держави

Форма держави — це організація і спосіб здійснення державної влади у країні у формі державного правління, формі державного устрою і формі державно-політичного режиму. Конституція України дає точне визначення всіх трьох цих елементів: за формою державного правління Україна є республікою (ст. 5), за формою державного устрою — унітарною державою (ст. 2), за формою політичного режиму — державою демократичною, соціальною, правовою (ст. 1).

Республіка — це така форма державного правління, за якої вищу державну владу здійснює виборний колегіальний орган, який обирає населення країни на законодавчо визначений термін.

До основних ознак держави з республіканською формою правління належать формування державних органів вільними виборами на визначений конституцією і законодавством термін; особиста участь громадян в управлінні державою; орієнтація державного ладу на загальнолюдські цінності та ідеали; унеможливлення тривалого володіння владою на основі індивідуального права; унеможливлення диктатури.

Оскільки в Україні встановлено республіканську форму правління, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади визнається народ. Свою владу він може здійснювати по-різному: безпосередньо, коли прямо виражає свою волю в передбачених Конституцією і законами України процесуальних формах (на загальнодержавному рівні це може відбуватись у формі виборів або референдумів); через своїх представників, яких обирає до органів державної влади та місцевого самоврядування.

У ст. 5 Конституції України зазначено, що Україна є республікою. Залежно від того, ким формуються вищі органи виконавчої влади, кому вони підпорядковані й підзвітні, республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані (президентсько-парламентські, парламентсько-президентські). У Конституції України прямо не зазначається, якою є Українська республіка. Проте виходячи з аналізу норм Конституції України і практики державного будівництва слід визнати, що Україна є президентсько-парламентською республікою, оскільки Президент України за згодою Верховної Ради України призначає Прем'єр-міністра України,

а потім за поданням Прем'єр-міністра призначає членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади.

Унітарною є держава, територіальні складові якої не мають ознак державності (ознак суверенної держави): власного громадянства, власної системи законодавства, власних державних символів тощо. Країни з унітарною формою державного устрою, на відміну від федеративних і конфедеративних, мають такі основні ознаки: єдину конституцію, норми якої визначальні на всій території країни без жодних обмежень; єдину систему вищих органів державної влади, повноваження яких поширюються на всю територію країни; єдине громадянство; єдину систему права; єдину судову систему. Територія унітарної держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають жодної політичної самостійності: області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Україна як унітарна держава не має у своїх межах інших утворень з ознаками суверенітету, правом самостійно вступати у відносини з іншими державами і правом виходу зі складу України. Спроби як внутрішніх, так і зовнішніх сил вивести будь-яку частину території України за межі її суверенітету повинні розцінюватись як замах на цілісність і недоторканність нашої держави.

Особливістю державного устрою України є наявність в її складі Автономної Республіки Крим. Статус цього автономного утворення за чинною Конституцією України не суперечить положенню «Україна - унітарна держава». Автономна Республіка Крим є територіальною автономією у складі України, тому і Конституція України, і Конституція Автономної Республіки Крим визначають її як невіддільну частину України, яка в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Україна — демократична держава

Демократія — це народовладдя. Демократія як народовладдя має дві форми: пряму, або безпосередню, і представницьку.

Пряма демократія — це безпосередня участь громадян у вирішенні державних справ (участь у виборах, прийняття рішення на референдумі, вирішення питань на загальних зборах тощо).

Представницька демократія — це вирішення державних питань через представницькі органи (парламент, місцеві ради то-

що), тобто управління державними справами не безпосередньо, а через обраних депутатів парламенту чи місцевого представницького органу.

Ст. 1 Конституції України проголошує нашу державу демократичною. Сутність демократизму Української держави викладено у ст. 5 Основного Закону, яка проголошує: «...єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Пряма демократія реалізується передусім через інститут референдумів в Україні та інші передбачені чинним законодавством її форми. Представницька демократія реалізується у формі вибору громадянами Президента України, Верховної Ради України, а також представницьких органів на місцях — сільських, селищних та міських, районних та обласних рад, сільських, селищних, міських голів.

Важливою гарантією повновладдя народу є конституційне, закріплене виключно за ним право визначати і змінювати в Україні конституційний лад. Це означає, що лише за волею народу, виявленою на всеукраїнському референдумі, можлива зміна орієнтирів суспільного розвитку, спрямованості, вихідних принципів організації та функціонування механізму держави тощо. Це право народу не може бути узурповане державою, її органами чи посадовими особами.

Україна — соціальна держава

Соціальною визнається держава, основним завданням якої є досягнення такого суспільного прогресу, який забезпечує підтримку незахищених верств населення, намагається впливати на розподіл матеріальних благ відповідно до принципу соціальної справедливості з тим, щоб забезпечити кожній людині гідне існування.

Україна проголошена соціальною державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Держава для людини, а не навпаки — такий зміст багатьох конституційних норм, які визначають загальнодержавну політику в соціальній сфері, забезпечують соціальну спрямованість економіки (ст. 3, 11, 13, 16, 27, 43, 45, 52 та ін.). Поважаючи принципи соціальної справедливості, Конституція України надає рівні умови для роз-

виту кожній особистості, можливості застосування нею своїх здібностей на власну і суспільну користь. Важливою ознакою соціальної держави є не лише врахування, а й сприяння з її боку задоволенню інтересів усіх соціальних груп і прошарків населення, зміцнення на цій основі соціальної злагоди та єдності народу.

Статус України як соціальної держави засвідчує її орієнтацію на реальне гарантування прав людини, створення систем освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення, підтримку мало-забезпечених верств населення тощо. Згідно зі ст. 46 Конституції України пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від встановленого законом прожиткового мінімуму.

Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло (ст. 48).

Необхідно визнати, що на сучасному етапі наша держава ще не повністю відповідає соціальному призначенню, затвердженому у ст. 1 Конституції України. Однак проголошення цього положення Основним Законом орієнтує діяльність держави і суспільства на прискорений їх розвиток саме в цьому напрямі.

Україна — правова держава

Правова держава в сучасних умовах — це держава, в якій виключно юридичними засобами забезпечені верховенство закону, реальні здійснення, охорона, захист і поновлення порушених прав громадян, взаємна відповідальність держави і особи, контроль та нагляд за створенням і здійсненням законів. Метою створення правової держави в Україні є забезпечення цивілізованого функціонування і розвитку громадянського суспільства.

Як зазначалося, ст. 1 Конституції проголошує Україну правовою державою. Відповідно окремі положення інших статей Конституції України закріплюють і розвивають цю тезу: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (ст. 8); «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» (ст. 6); «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3); «Права і

свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (ст. 21); «Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом» (ст. 29); до предмета законодавчого регулювання віднесено визначення найважливіших, ключових суспільних відносин в усіх сферах життєдіяльності суспільства (ст. 92); «Незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією і законами України» (ст. 126).

Як правову державу Україну характеризують закріплені в Конституції України гарантії прав і свобод людини й громадянина: «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ст. 55); «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» (ст. 56); «Законодавчі акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом» (ст. 57). У разі появи законодавчих актів, які суперечать Конституції України, Конституційний Суд України зобов'язаний визнати їх неконституційними, що автоматично зумовлює втрату ними юридичної сили.

Розподіл державної влади в Україні

Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Цей принцип усуває небезпеку концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що, як засвідчує історичний досвід, призводить до вкрай негативних наслідків у керівництві державою і суспільством.

Тим самим на конституційному рівні проголошується один з визначальних принципів організації державної влади, який є од-

ночасно характерною ознакою, атрибутом правової держави. Цей принцип закріплений у конституціях багатьох демократичних країн і є принциповим положенням, в основу якого покладено притаманну цивілізованому демократичному суспільству теорію розподілу влади. Згідно з цією теорією державна влада повинна поділятися на окремі гілки. Кожна з гілок влади повинна виконувати виключно закріплені за нею повноваження, у жодному разі не підміняючи собою іншу гілку влади. Тільки в єдності всі гілки влади забезпечують єдність державної влади. Законодавча влада творить закони, виконавча влада впроваджує їх у життя, а судова влада має на меті здійснювати правосуддя в державі. Для сучасної демократичної держави характерний не тільки формальний розподіл повноважень між різними державними органами (законодавчої, виконавчої та судової влади), а й створення між цими гілками влади реально діючого механізму «противаг і стримувань». Завдяки цьому кожна гілка влади не тільки виконує свої повноваження, а й контролює, а в разі потреби вдається до засобів стримування інших гілок влади при спробі їх ухилитися від виконання своїх функцій чи узурпувати повноваження інших гілок влади. Для запобігання ситуації, коли одна з гілок влади могла б набути певних переваг порівняно з іншими, кожна гілка влади повинна мати чітко окреслену компетенцію й можливість запобігати спробам інших гілок влади здійснювати невластиві їм функції.

У ст. 6 Конституції України закріплено важливе положення про те, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, повноваження якої визначаються ст. 85 Конституції України. Розділ V Конституції України визначає правовий статус Президента України як глави держави. Повноваження органів виконавчої влади закріплені в розділі VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади». Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Судова влада в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Засади суспільного життя в Україні

Складовою конституційного ладу України є суспільний лад. За змістом він становить систему політичних, економічних, соці-

альних, духовних та інших суспільних відносин. Основними складовими суспільного ладу є політична, економічна, соціальна, духовна і культурна системи суспільства.

Політична система України — це сукупність політичних і громадських організацій, за допомогою яких народ України здійснює належну йому владу. Елементами політичної системи є держава, об'єднання громадян (політичні партії, громадські організації), трудові колективи, органи місцевого самоврядування. Безумовно, основним елементом політичної системи України є держава, яка в особі відповідних органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади визначає і здійснює внутрішню й зовнішню політику.

У ст. 15 Основного Закону закріплено тезу про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Політична багатоманітність означає передусім реальну можливість створення і діяльності різних об'єднань (партій, рухів, конгресів тощо), основна мета яких полягає в участі у виробленні державної політики, формуванні та функціонуванні органів державної влади і місцевого самоврядування.

Економічна багатоманітність означає можливість рівноправного існування різних форм власності й господарювання, однакову їх підтримку з боку держави.

Ідеологічна багатоманітність полягає у праві різних суб'єктів (окремих осіб та їх об'єднань) безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати і втілювати у практику суспільних відносин різноманітні ідеї, теорії, погляди, які стосуються різних аспектів життя держави, суспільства, цивілізації загалом.

Конституційною гарантією забезпечення ідеологічної багатоманітності є заборона визнання державою будь-якої ідеології як обов'язкової (ст. 15). Держава у процесі формування та функціонування своїх структур, визначення найближчих і перспективних цілей свого розвитку не може не дотримуватись певних ідеологічних, політичних та інших концепцій. Однак ці концепції не повинні офіційно проголошуватись пріоритетними і обов'язковими для вивчення, сповідання і пропагування. Кожний громадянин, кожне об'єднання свідомо і добровільно орієнтуються на ті ідеологічні настанови, які вони вважають правильними. З огляду на це забороняється цензура, тобто обмежувальні заходи щодо здійснення свободи друку та інформації.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. Прикладом такої заборони

можуть бути положення, що містяться у ст. 4 Закону України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. У цій статті зазначено, що легалізації не підлягають об'єднання (а діяльність нелегалізованих об'єднань громадян забороняється в судовому порядку), метою яких є зміна шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави; підрив безпеки держави у формі здійснення діяльності на користь зарубіжних держав; пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму, неофашизму тощо.

Реальне втілення конституційного положення про те, що суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної різноманітності, є надійним гарантом побудови в Україні громадянського суспільства.

Конституційні основи економічних відносин

Економічні відносини становлять економічний базис суспільства і визначають передумови повновладдя народу та права і свободи людини. Це відносини власності, виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ. Основні засади економічних відносин в Україні закріплені у ст. 13, 14 Конституції України. Формами власності в Україні є державна, приватна і комунальна.

У ст. 13 Конституції України визначено об'єкти, які є власністю Українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування. До таких об'єктів належать земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розміщуються в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Проголошується рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, державний захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання. Конституційно закріплюється соціальна спрямованість економіки країни.

У ст. 14 Конституції України землю проголошено основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами і державою виключно відповідно до закону. Право власності на землю гарантується (як право володіння, користування і розпорядження землею) і реалізується відповідно до чинного національного законодавства.

Суб'єктами права власності Українського народу Основний Закон називає органи державної влади та місцевого самовряду-

вання в межах, визначених Конституцією України. Суб'єктами права власності Українського народу можуть бути Верховна Рада України, представницький орган Автономної Республіки Крим — Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування — сільські, селищні та міські ради відповідно до чинного законодавства України.

Конституція України (ст. 41) одним із принципів економічної системи закріпила непорушність права приватної власності. При цьому наголошується, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі й у порядку, встановлених законом, і за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Разом з тим Конституція України встановлює обмеження щодо використання власності: вона не повинна використовуватися на шкоду людині й суспільству (ст. 13). Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41).

Важливими принципами економічної системи України є свобода підприємницької діяльності й конкуренції, що спрямовані на реалізацію права громадян України на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42 Конституції України).

Державні символи України

Державні символи — це закріплені конституцією країни офіційні знаки (зображення, предмети) або звукові форми, які символізують суверенітет держави. Характерними ознаками державних символів є здатність знака або звукової форми лаконічно виражати ідеї, що займають відповідне становище в пануючій ідеології, етнопсихології, системі загальнолюдських цінностей тощо.

Згідно зі ст. 20 Конституції України державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — це офіційний відмінний знак Української держави, символ її державного суверенітету. Він має форму стягу з двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і

жовтого кольорів. Зауважимо, що на побутовому рівні, коли йдеться про колір Державного Прапора України, вживається словосполучення «жовто-блакитний», а не «синьо-жовтий», що не відповідає правовій нормі, яка міститься у ст. 20 Конституції України.

Державний Герб України — це відмінний знак, що є офіційною емблемою держави, яка зображується на прапорах, грошових знаках, гербових печатках, паспортах та інших офіційних документах. Конституцією України передбачено наявність великого і малого Державних Гербів України.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Основним елементом великого Державного Герба України є знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Малий Державний Герб України — це золотий Тризуб на синьому щиті (Знак Княжої Держави Володимира Великого), що затверджено Постановою Верховної Ради України «Про Державний Герб України» від 19 лютого 1992 р.

Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Це урочистий музично-поетичний твір, який символізує державний суверенітет України.

Столицею України, тобто її адміністративно-політичним центром і місцем перебування загальнодержавних законодавчих, виконавчих та судових органів, є місто Київ.

4.4. Громадянство України

Поняття громадянства України

Населення України за складом не однорідне. Основну його частину становлять громадяни України, а іншу — іноземці й особи без громадянства. Вони різняться за правовим статусом — сукупністю прав, свобод і обов'язків, які вони мають за законодавством України. Громадянам України належить у повному обсязі комплекс громадянських (особистих), політичних, соціальних, економічних і культурних прав і свобод, передбачених

Конституцією і законами України. Вони також повинні виконувати покладені на них Конституцією та іншими законами України обов'язки. Але відмінність у правовому статусі не означає дискримінації іноземців і осіб без громадянства, що проживають на території України, оскільки вони користуються такими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Громадянство має важливе юридичне і політичне значення. Юридично Конституція України визначає Український народ як сукупність громадян України всіх національностей, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу України. Таким чином, кожний громадянин України є часткою Українського народу і, беручи участь у здійсненні народовладдя безпосередньо або через органи державної влади та місцевого самоврядування, робить свій внесок у розвиток українського суспільства та державності.

Відповідно до Конституції України правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб визначає Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р.

Громадянство України — це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що виявляється в їх взаємних правах і обов'язках. Громадянство ґрунтується на таких *принципах*:

- *єдиного громадянства* — громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;
- *запобігання виникненню випадків безгромадянства.* Особою без громадянства визнається людина, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином;
- *неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;*

- визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) і автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;
- “ рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. містить вичерпний перелік документів, що підтверджують громадянство України. Такими визнаються паспорт громадянина України; свідоцтво про належність до громадянства України — документ, який підтверджує належність особи віком до 16 років до громадянства України із зазначенням підстав його набуття; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України — документ, який засвідчує особу і підтверджує її належність до громадянства України; проїзний документ дитини; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

Набуття громадянства України

Громадянство України набувається на таких підставах (ст. 6 Закону України «Про громадянство України»): за народженням; територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства, поновлення у громадянстві, усиновлення, встановлення над дитиною опіки чи піклування, встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; внаслідок встановлення батьківства; на інших підставах, передбачених міжнародними договорами України.

Набуття громадянства України за народженням пов'язується з фактом народження дітей від громадян України чи від іноземців та осіб без громадянства на території України.

За законодавством України особа, батьки або один з батьків ЯКОЇ на момент її народження були громадянами України, є гро-

мадянином України. Отже, закон визнає громадянином України дитину, яка народилась від громадян України незалежно від території держави її народження.

Разом з тим Україна відповідно до норм міжнародного права (Європейська Конвенція про громадянство від 7 листопада 1997 року) з метою недопущення безгромадянства визнає своїми громадянами осіб, які народилися на території України:

- від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України;
- які народилися за межами України від осіб без громадянства, що постійно на законних підставах проживають на території України, і не набули за народженням громадянства іншої держави;
- від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набули за народженням громадянства жодного з батьків;

¹¹ якщо одному з батьків яких надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні і якщо вони не набули за народженням громадянства жодного з батьків або набули за народженням громадянства того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;

- від іноземця і особи без громадянства, що постійно на законних підставах проживають на території України, і не набули за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем.

Знайдена на території України новонароджена дитина, батьки якої невідомі (знайда), також визнається громадянином України.

Набуття громадянства України за територіальним походженням означає, що особа, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народились або постійно проживали до 16 липня 1990 р. на території, яка стала територією України відповідно до ст. 5 Закону України «Про правонаступництво України», а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, і подала заяву про набуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України.

Шляхом прийняття до громадянства України набувають громадянство України іноземці або особи без громадянства за їх клопотаннями.

Умовами прийняття до громадянства України є такі:

- визнання і дотримання Конституції та законів України;
- зобов'язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві;
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);
- наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);
- вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Поновлення у громадянстві України як правова форма набуття громадянства України передбачається для осіб, які після припинення громадянства України не набули іноземного громадянства і подали заяву про поновлення у громадянстві України; вони реєструються громадянами України незалежно від того, проживають вони постійно в Україні чи за кордоном.

Набути громадянство України може також дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, внаслідок її усиновлення; встановлення над нею опіки чи піклування громадянином України або подружжям, один з якого є громадянином України; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України її батьків чи одного з них; внаслідок встановлення її батьківства.

Як зазначалося, набуття громадянства України дітьми віком 15-18 років може відбуватися лише за їхньою згодою.

Припинення громадянства України

Громадянство України припиняється внаслідок виходу з громадянства України, втрати громадянства України; на підставах, передбачених міжнародними договорами України.

Вихід з громадянства України. Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадян-

тва України за його клопотанням. Вихід з громадянства України не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності й підлягає виконанню.

Вихід дітей з громадянства України може відбутись за клопотанням одного з батьків, який виходить з громадянства України, а також за клопотанням усиновителя, який є іноземцем або особою без громадянства.

Вихід дітей віком 15-18 років з громадянства України може відбуватись лише за їхньою згодою.

Втрата громадянства України. Громадянство України втрачається:

- якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави;
- якщо іноземець набув громадянство України і не подав документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;
- ^а якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;
- ^б якщо особа набула громадянство України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу у службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави.

Державні органи, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України

Рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України приймає Президент України й видає з цих питань укази відповідно до Конституції України і Закону України «Про громадянство України».

Комісія при Президентові України з питань громадянства попередньо розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань і контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Закон України «Про громадянство України» встановлює, що стосовно осіб, які проживають на території України, повноваження з оформлення необхідних документів про прийняття до громадянства України та виходу з громадянства України, підготовки подання про втрату особами громадянства України і надсилання разом з необхідними документами на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства здійснюють спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства і підпорядковані йому органи. Ці ж органи приймають рішення про оформлення набуття громадянства України особами на підставах, передбачених п. 1, 2, 4-10 ст. 6 Закону України «Про громадянство України»; скасовують прийняті ними рішення про оформлення набуття громадянства України; виконують рішення Президента України з питань громадянства; видають особам, які набули громадянство України, паспорти громадянина України, свідоцтва про належність до громадянства України (для осіб віком до 16 років), тимчасові посвідчення громадянина України, проїзні документи дитини, довідки про припинення громадянства України; вилучають у осіб, громадянство України яких припинено, паспорти громадянина України, свідоцтва про належність до громадянства України, тимчасові посвідчення громадянина України, паспорти громадянина України для виїзду за кордон, проїзні документи дитини; здійснюють облік осіб, які набули громадянство України та припинили громадянство України.

Щодо осіб, які постійно проживають за кордоном, повноваження з попереднього розгляду питань громадянства України здійснюють Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва і консульські установи України.

4.5. Територіальний устрій України

Територія держави є невіддільною ознакою державності, просторовою межею державної влади. Держава розпоряджається своєю територією, яка може складатись із сухопутної, водної, повітряної її частини та континентального шельфу. Держава здійснює повну й виключну владу в межах своєї території.

Територія України має площу 603,7 тис. кв. км, яка обмежується *державним кордоном України*. У ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. встановлено, що державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня,

що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору. Об'єктами, прирівняними до державної території, є морські й повітряні судна, космічні кораблі й станції, що мають прапор чи розпізнавальні знаки певної держави, а також підводні телеграфні кабелі, трубопроводи та інші об'єкти, що належать цій державі, але розміщуються за межами її території.

Конституція України проголошує, що суверенітет України поширюється на всю її територію, що Україна є унітарною державою, а її територія в межах існуючого кордону — цілісною й недоторканною (ст. 2).

Територіальний устрій України — це територіальна організація унітарної держави в рамках державного кордону України, форма державних зв'язків між державою загалом і її складовими, їх правовий статус.

Територіальний устрій України відповідно до ст. 132 Конституції України ґрунтується на таких засадах: цілісності й єдності державної території; поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади; збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Невіддільною складовою територіального устрою держави є її *адміністративно-територіальний устрій* — внутрішня територіальна організація держави з поділом її на адміністративно-територіальні одиниці, зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географічними, культурними, політичними та іншими чинниками. *Адміністративно-територіальна одиниця* — це частина єдиної території держави, яка є просторовою основою для організації й діяльності місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування.

У ст. 133 Конституції України проголошується, що систему адміністративно-територіального устрою України становлять Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять Автономна Республіка Крим і 24 області: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська, міста Київ і Севастополь.

Адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим: вищий рівень територіальних одиниць становлять Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь, які мають спеціальний статус; середній рівень — райони і міста обласного підпорядкування; нижчий рівень — райони в містах, міста районного підпорядкування, селища й села.

Утворення і ліквідація районів, встановлення й зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування та перейменування населених пунктів і районів відповідно до ст. 85 Конституції України належить до повноважень Верховної Ради України, а територіальний устрій України визначається виключно законами України (ст. 92).

У ст. 73 Конституції України закріплено, що питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом.

Особливий статус в Україні має *Автономна Республіка Крим*. У ст. 134 Конституції України Автономна Республіка Крим визначається невіддільною складовою України, тим самим підтверджуючи й закріплюючи цілісність і недоторканність території України в межах існуючих кордонів.

За конституційною природою Автономна Республіка Крим є формою так званої *територіальної* (адміністративно-територіальної) *автономії*, суть якої полягає передусім у праві її населення (громадян відповідної держави, які постійно проживають у межах цієї автономії) і органів, які воно обирає, самостійно вирішувати питання, віднесені до відання автономії.

Автономна Республіка Крим у межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Вона складається зі 100 депутатів, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням. Строк її повноважень — чотири роки. Але ці повноваження може припинити Верховна Рада України достроково на підставах і в порядку, визначених Конституцією України.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим приймає Конституцію Автономної Республіки Крим і вносить у неї зміни, але вона набирає чинності після її затвердження не менш як половиною конституційного складу Верховної Ради України. Конституція Автономної Республіки Крим була прийнята 21 жовтня 1998 р.

З питань нормативно-правового характеру Верховна Рада Автономної Республіки Крим приймає постанови, а з проблем орга-

нізаційно-розпорядчого характеру ухвалює рішення. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України, приймаються відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим підписує Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Для координації роботи органів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, вирішення інших питань організаційного характеру утворюється Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим. До неї за посадою входять Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, його перший заступник і заступник, голови постійних комісій Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим 33 погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Особливість статусу Автономної Республіки Крим у складі України підтверджується також тим, що лише в ній діє Представництво Президента України, наявність якого передбачена ст. 139 Конституції України, а статус визначається Законом України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» від 2 березня 2000 р.

4.6. Вибори. Референдум

Демократичність Української держави і суспільства виявляється насамперед у народовладді. Під народовладдям розуміється широка і активна участь громадян в управлінні справами держави та суспільством і створення найсприятливіших умов для надання всієї повноти влади народу.

У ст. 5 Конституції України зазначається, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, народовладдя в Україні існує у двох формах демократії: прямої (безпосередньої), коли народ виражає свою волю у визначених Конституцією і законами України процесуальних формах, і представницької, тобто коли народ виражає свою волю через своїх представників, яких обирає до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

До інститутів прямої (безпосередньої) демократії, які забезпечують прийняття державних рішень прямим волевиявленням народу, належать вибори, референдуми, відкликання депутатів, загальні збори громадян і трудових колективів, обговорення нормативних актів, звіти депутатів і виконавчих органів перед населенням, народні ініціативи, накази виборців.

У здійсненні народовладдя важливе місце належить також представницькій демократії. Сутність її полягає в тому, що важливі обов'язкові питання вирішуються не всіма громадянами держави, а лише їх певними групами. Представницька демократія — це засіб реалізації волі народу через обраних ним представників до органів державної влади або органів місцевого самоврядування. В Україні — це Верховна Рада України, Президент України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, місцеві ради, голови сіл, селищ, міст.

Поняття і види референдумів в Україні

Одним з інститутів безпосередньої демократії, що гарантує пряме народовладдя, реалізує право громадян на участь в управлінні державними справами на всіх рівнях, є референдум.

Референдум — це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

В Україні питання референдуму регулюються Конституцією (розділ III) і Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р.

Референдуми залежно від підстав поділяються на всеукраїнські, місцеві, конституційні, законодавчі, адміністративні, міжнародно-правові, обов'язкові та факультативні, звичайні та консультативні.

Всеукраїнський референдум — це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного значення, що полягає в безпосередньому виявленні волі народу. Згідно зі ст. 72 Конституції України всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою або Президентом України.

Місцевий референдум — це спосіб прийняття громадянами України, які постійно проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, рішень з найважливіших питань місцевого значення/ Він призначається місцевими радами.

На *конституційному референдумі* обговорюються проекти нового Основного Закону або пропозиції з часткової зміни чинної Конституції. *Законодавчий референдум* проводиться щодо проектів законів або зміни чинних законів. Предметом *референдумів з міжнародно-правових питань* є проблеми входження країни до відповідних міжнародних структур, співтовариств. На *адміністративні референдуми* виносяться питання управлінського характеру. Зокрема, це можуть бути питання про зміну адміністративно-територіального поділу. З позицій юридичної сили рішення, що прийняті шляхом голосування, мають різні юридичні наслідки. Так, розрізняють *референдуми консультативні та звичайні*. Перші проводяться для виявлення громадської думки, їх рішення для державних органів не є обов'язковими.

Предметом всеукраїнського референдуму може бути затвердження Конституції України, її окремих положень і внесення до неї змін та доповнень; прийняття, зміна або скасування законів України чи окремих їх положень; прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів. На всеукраїнський референдум можуть виноситися питання, які Конституцією України віднесені до відання України, тобто питання загальнодержавного значення. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України (ст. 73 Конституції України). Це положення закріплено в Конституції України з метою упередження винесення на місцеві референдуми питань загальнодержавного і загальнонаціонального значення, до яких, безумовно, належить питання про зміну території держави. Проведення місцевих референдумів з питань мови та громадянства також не матиме юридичних наслідків, оскільки це питання загальнодержавного, а не місцевого значення. У ст. 74 Конституції України передбачається, що референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків,

бюджету та амністії. Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» встановлено, що на всеукраїнський референдум не виносяться такі питання: віднесені законодавством України до відання органів суду і прокуратури; амністії та помилування; про вжиття державними органами України надзвичайних і невідкладних заходів охорони громадського порядку, захисту здоров'я та безпеки громадян; пов'язані з обранням, призначенням та звільненням посадових осіб і входять у компетенцію Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України.

Предметом місцевого референдуму може бути прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць; прийняття рішень, які визначають зміст постанов місцевих рад та їх виконавчих і розпорядчих органів. На місцеві референдуми виносяться питання, які згідно із законодавством України належать до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також питання дострокового припинення повноважень відповідної ради та її голови. Виключно місцевими референдумами вирішуються питання про найменування або перейменування сільських рад, селищ, міст, районів, областей; питання про об'єднання в одну однойменних адміністративно-територіальних одиниць, які мають спільний адміністративний центр

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою або Президентом України відповідно до їх повноважень, встановлених Конституцією України. Так, згідно зі ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції України. Йдеться про референдум з питань про зміну території України. Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції України згідно зі ст. 156 Конституції України і проголошує всеукраїнський референдум з народної ініціативи (ст. 106 Конституції України). Всеукраїнський референдум проголошується з народної ініціативи на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тис. у кожній області.

Місцеві референдуми призначаються відповідними місцевими радами.

Голосування проводиться в день референдуму, кожний громадянин голосує особисто. Проект закону чи рішення вважається

ухваленим, якщо за нього подано більшість голосів громадян від числа тих, хто взяв участь у референдумі.

Референдум буде недійсним, якщо в ньому взяло участь менш як 50 % громадян, внесених у списки для голосування.

Поняття і види виборів. Виборча система в Україні

Вибори як форма народного волевиявлення є одним із способів формування представницького органу законодавчої влади — парламенту, інституту президента, органів місцевого самоврядування.

Правові норми, які визначають порядок організації і проведення виборів у сукупності становлять виборче право. Основними джерелами виборчого права в Україні є Конституція України, закони України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р., «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р., «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 р., «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» від 12 лютого 1998 р.

Виборче право — це система правових норм, які регулюють процес формування представницьких органів і обрання службових осіб. Розрізняють виборче право активне (право обирати) і пасивне (право бути обраним). Особа, яка має право голосу, називається виборцем, а всі виборці держави становлять виборчий корпус. Коло виборців, які голосують за представників певної політичної партії на парламентських, президентських або місцевих виборах, прийнято називати *електоратом* партії або кандидата.

Виборча система — це система суспільних відносин, пов'язаних з формуванням складу представницьких органів шляхом виборів. Під виборчою системою в Україні розуміється також передбачений законодавством порядок формування представницьких органів у державі.

Вибори і виборчі системи поділяються на кілька видів залежно від суб'єктів виборів, часу і порядку їх проведення, інших обставин.

За суб'єктами виборів розрізняють вибори до органів державної влади і місцевого самоврядування, зокрема вибори до Верховної Ради України, вибори Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів сільських, селищних і міських рад, сільських, селищних і міських голів.

За часом проведення вибори в Україні поділяються на чергові, позачергові, повторні та проміжні.

За порядком голосування і підрахунком голосів розрізняють такі види виборчих систем, як мажоритарна, пропорційна і змішана (мажоритарно-пропорційна або пропорційно-мажоритарна).

Мажоритарна виборча система — це голосування за кандидата по виборчому округу і визнання його обраним при одержанні ним більшості голосів виборців. За цією системою відбуваються парламентські вибори у 83 країнах світу (Велика Британія, Франція, США, країни Латинської Америки, Африки, Тихоокеанського басейну). Ця система є традиційною і найприйнятнішою для країн з так званою двопартійною системою, тобто за наявності двох сильних політичних партій.

Існують мажоритарні системи *абсолютної* та *відносної більшості*. За першою перемогу на виборах здобуває кандидат, який набрав 50 % голосів виборців плюс один голос. Під час виборів за мажоритарною системою відносної більшості членом парламенту стає депутат, який одержав більше голосів, ніж усі його суперники, навіть якщо кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, не перевищує 50 %.

Пропорційна виборча система — це голосування за списки кандидатів від політичних партій або інших політичних сил і розподіл місць у парламенті (депутатських мандатів) пропорційно до кількості голосів, відданих за списки. Нині вибори за пропорційною системою відбуваються в 57 країнах світу, у тому числі у 24 європейських (Іспанія, Португалія, Австрія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Бельгія та ін.). Ця виборча система застосовується, як правило, у країнах, де є кілька впливових партій, але жодна з них історично не має стабільної більшості в парламенті.

Змішана виборча система є комбінацією, поєднанням мажоритарної і пропорційної виборчих систем. В Європі змішана виборча система застосовується в Німеччині, Італії, Угорщині, Польщі, а останніми роками — у Литві, Грузії, Росії.

Вибори до парламенту України відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р. проводяться за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою — із 450 народних депутатів України 225 обираються в одномандатних виборчих округах за мажоритарною виборчою системою відносної більшості, а 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва, тобто за пропорційною виборчою системою.

Вибори Президента України та місцеві вибори проводяться за мажоритарною системою відносної більшості.

Відповідно до ст. 71 Конституції України вибори в органи державної влади та місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Ці принципи виборчого права України повністю відповідають загальновизнаним нормам міжнародного права (ст. 21 Загальної декларації прав людини, ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права).

Принцип вільних виборів означає, що кожному виборцю забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється.

Принцип загальності виборчого права означає, що активне виборче право мають усі громадяни України, які досягли на день проведення виборів вісімнадцяти років, за винятком осіб, визнаних судом недієздатними. Право бути обраним, тобто пасивне виборче право, виборчим законодавством встановлюється порізно. Так, народним депутатом України може бути обраний громадянин, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраний до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою.

Депутатом сільської, селищної та міської ради може бути обраний громадянин, який досяг на день виборів вісімнадцяти років і має право голосу.

Принцип рівного виборчого права означає, що всі громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах, кожний виборець має один голос.

Принцип прямого виборчого права полягає в тому, що особи, які балотуються, обираються безпосередньо виборцями.

Принцип таємного голосування означає, що контроль за волевиявленням виборців не допускається. Це досягається тим, що кожний виборець голосує особисто; голосування за інших осіб законом забороняється.

Відповідно до чинного законодавства організація виборчого процесу в Україні передбачає такі стадії:

1. Порядок призначення виборів і утворення виборчих округів.
2. Утворення виборчих дільниць.
3. Утворення виборчих комісій.
4. Складання списків виборців.
5. Висування, обговорення і реєстрація кандидатів у депутати.
6. Проведення голосування і визначення результатів виборів.
7. Опублікування підсумків виборів.
8. Повторне голосування, повторні або позачергові вибори.

У чинному законодавстві передбачаються також організаційні та юридичні гарантії здійснення виборчого права, тобто встановлення відповідальності за порушення виборчого законодавства України.

4.7. Система органів української держави

У Конституції України передбачено, що народ України є єдиним джерелом влади. Це означає, що вся повнота влади належить народові, здійснюється на основі Конституції України безпосередньо і через систему органів державної влади та місцевого самоврядування. Водночас зазначається, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Державна влада — це політичне управління суспільством за допомогою спеціальних органів (державного апарату) з метою реалізації важливих повноважень держави.

Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні

У системі органів державної влади в Україні важливе місце посідає **Верховна Рада України**, яка є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Верховна Рада України розглядає і вирішує найважливіші питання державного й суспільного життя держави, що потребують законодавчого регулювання, а також здійснює установчі та контрольні функції, передбачені Конституцією України.

Верховна Рада України є однопалатним представницьким органом законодавчої влади, до складу якого входять 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі й не можуть мати інший представницький мандат або бути на державній службі.

До основних належать такі *функції Верховної Ради України*:

- законодавча;
- установча (державотворча, організаційна);
- парламентського контролю.

Пріоритетною функцією Верховної Ради України є законодавча. Вона полягає у прийнятті законів, внесенні до них змін чи визнанні законів такими, що втратили юридичну силу, у скасуванні або призупиненні їх дії. Складовою цієї функції є також законопроектна робота, винесення законопроектів на розгляд парламенту, а також видання законів, здійснення відповідних наукових досліджень (наприклад, з проблем ефективності й розвитку законодавства).

Верховна Рада України може ухвалювати закони з будь-якого питання, за винятком тих, що вирішуються виключно всеукраїнським референдумом. Водночас ст. 92 Конституції України передбачає низку питань, які визначаються виключно законами України: права і свободи людини й громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; громадянство, правосуб'єктність громадян; статус іноземців і осіб без громадянства; права корінних народів і національних меншин; порядок застосування мов та ін.

Так само важливою є установча функція Верховної Ради України. Основними напрямками її діяльності та здійснення цієї функції є участь у формуванні органів виконавчої влади; формування органів судової влади; створення парламентських структур; участь у формуванні інших органів державної влади та державних організацій; вирішення питань територіального устрою України і забезпечення формування органів місцевого самоврядування.

Важливе місце в діяльності Верховної Ради України посідає парламентський контроль. Контрольна діяльність Верховної Ради охоплює низку напрямів. Розглянемо основні з них.

1. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини й громадянина та їх захист. Конституцією України (ст. 101) вперше в Україні затверджується посада Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, на якого покладається завдання здійснювати парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина. Він призначається на посаду і звільняється з неї Верховною Радою України. Уповноважений з прав людини має розглядати звернення, заяви і скарги громадян з приводу порушення їхніх прав та свобод, а також вживати заходів відшкодування громадян-

нам шкоди, заподіяної зазначеними порушеннями. Уповноважений з прав людини підзвітний лише Верховній Раді України. Він діє незалежно від будь-якої влади, не пов'язаний жодним імперативним мандатом. Його посада несумісна з будь-якою політичною посадою або діяльністю, перебуванням на іншій посаді в органах державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, членством у політичних партіях чи профспілках, зайняттям підприємницькою діяльністю.

2. Контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України.

3. Бюджетно-фінансовий контроль. Контроль за використанням коштів Державного бюджету від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата. Сфера її повноважень поширюється передусім на уряд, фінансово-економічні органи виконавчої влади, Національний банк України та інші визначені законодавством органи.

4. Ухвалення Верховною Радою України рішення про направлення запиту Президентів України.

5. Запит народного депутата України на сесії Верховної Ради.

6. Парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури.

7. Парламентський контроль з окремих питань безпосередньо або через тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії.

Для здійснення зазначених функцій Верховна Рада України має згідно зі ст. 85 Конституцією України широкі повноваження, які визначають її місце і роль у державі.

Верховна Рада України працює сесійно. Сесії Верховної Ради України можуть бути *черговими*, тобто починатись у встановлені Конституцією України строки (першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року), і *позачерговими*, тобто скликатись на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України.

З метою керування своєю роботою Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України.

Основними галузевими органами Верховної Ради України є її комітети. Верховна Рада України затверджує перелік комітетів, обирає голів цих комітетів. Комітети Верховної Ради України виконують законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України (ст. 89 Конституції України).

Комітети Верховної Ради України утворюються з важливих питань державного, господарського та соціально-культурного будівництва, наприклад з питань правової реформи; соціальної політики і праці; науки і освіти; культури і духовності; бюджету; фінансів і банківської діяльності; промислової політики; будівництва; транспорту і зв'язку; аграрної політики і земельних відносин; національної безпеки і оборони; свободи слова та інформації; регламенту, депутатської етики й організації роботи Верховної Ради України та ін.

Законодавчий процес

Законодавчий процес — це система взаємопов'язаних і взаємозумовлених дій, пов'язаних зі створенням законів, що здійснюються в чітко визначеній послідовності:

- офіційне внесення законопроекту до Верховної Ради України — законодавча ініціатива;
- розгляд і обговорення законопроекту в комітетах і на сесії парламенту;
- прийняття закону;
- оприлюднення закону шляхом його опублікування. Найважливіші положення законодавчого процесу визначені у ст. 93, 94 Конституції України, докладніше — у Регламенті Верховної Ради України.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України. Законопроекти, що визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Законопроекти розглядаються у пленарному засіданні після попереднього обговорення їх відповідними комітетами Верховної Ради України.

Парламент розглядає законопроект у порядку обговорення: заслуховує доповідь та співповідь про законопроект, виступи народних депутатів. Регламент Верховної Ради України передбачає кілька читань законопроекту у пленарному засіданні. У першому читанні обговорюється загальна концепція законопроекту. Після його доопрацювання в комітетах Верховної Ради України законопроект обговорюється у другому читанні й приймається шляхом голосування за статтями, главами (розділами) і загалом. Можливе й третє читання, коли не досягнуто згоди і погребують доробки окремі статті.

Закон приймається більшістю від конституційного складу парламенту України, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 91). Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України. Президент протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, і офіційно оприлюднює або повертає з вмотивованими і сформульованими пропозиціями до парламенту для повторного розгляду. Якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний і офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати і офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 94 Конституції України). Офіційне оприлюднення — це оголошення від імені Верховної Ради України заради загального відома і користування повного й точного тексту прийнятого Верховною Радою України акта шляхом його публікації в офіційних виданнях: Відомостях Верховної Ради України, Офіційному віснику України, Урядовому кур'єрі.

У разі термінової необхідності такі акти публікуються в газеті «Голос України», інших виданнях, обнародуються по телебаченню, радіо чи передаються телеграфом, розсилаються відповідним органам, установам, громадським організаціям.

Президент України

Президент України за Конституцією України (розд. V) є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України

більше як два строки підряд. Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатись іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. Новообраний Президент України складає присягу. Після її складання Президент України вступає на цей високий пост.

На час виконання повноважень Президент України користується правом недоторканності. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Хоча Президент України є лише главою держави, він має велике коло функцій і повноважень внутрішнього та зовнішнього характеру в управлінській сфері.

Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і ирвонаступництво держави. Він звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України.

Одними з основних є зовнішньополітичні повноваження Президента України. Він представляє державу в міжнародних відносинах; здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, позачергові вибори до Верховної Ради України тощо. До найважливіших повноважень Президента України належить участь у формуванні органів державної влади, насамперед виконавчої. Президент України за згодою Верховної Ради України призначає Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження і приймає рішення про його відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій і припиняє їх повноваження на цих посадах; призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора

України і звільняє його з посади; призначає половину складу Ради Національного банку України і половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; призначає на посади та звільняє з них за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України; утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; призначає третину складу Конституційного Суду України; утворює суди у визначеному законом порядку тощо.

Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України. Він здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, є Головою Ради національної безпеки і оборони України; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини; призначає на посади та звільняє з них вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань.

Крім того, Президент України підписує закони, прийняті Верховною Радою України; приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними; здійснює помилування тощо.

Здійснюючи свої функції та повноваження, Президент України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Він використовує низку стримувань і противаг щодо інших органів державної влади: припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; скасовує акти Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим; має право вето щодо прийняття Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд парламенту.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам, виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково в разі відставки; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста в порядку імпичменту; смерті.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу

на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України.

При Президенті України функціонує допоміжний орган — Адміністрація Президента, завдання якої полягає в наданні кваліфікованих порад Президенту України для винесення рішень, підготовці проектів документів, здійсненні експертних оцінок стану суспільства, аналізі й наданні рекомендацій щодо ефективного вирішення існуючих проблем.

Система органів виконавчої влади в Україні

З метою управління економікою всієї країни, реалізації функцій у різних сферах виконавчо-розпорядчої діяльності в державі діє розгалужена і різноманітна система органів виконавчої влади, які створюються залежно від предмета, сфери діяльності, на яку мають поширюватись їх повноваження. Органами виконавчої влади України є Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України (ст. 113-117 Конституції України). Він відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених у ст. 85, 87 Конституції України. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більш як половини конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначає Президент України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, схваленої Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України має значне коло функцій і повноважень. Відповідно до цього він забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, виконує Конституцію і закони України, акти Президента України, вживає заходи забезпечення прав і свобод людини й громадянина.

Центральну групу повноважень Кабінету Міністрів України становлять повноваження в бюджетно-фінансовій сфері та сфері

державного програмування розвитку України. Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування. Він розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України; подає парламенту України звіт про його виконання; розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України.

Різнобічними є повноваження Кабінету Міністрів України в майновій сфері. Він, зокрема, забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону.

Кабінет Міністрів України здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю; організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

У межах своєї компетенції Кабінет Міністрів України видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України. Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Президенту України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України, відставку якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новоформованого Кабінету Міністрів України, але не довше ніж шістьдесят днів.

Центральними органами виконавчої влади в Україні є міністерства, державні комітети, відомства. Вони здійснюють керівництво дорученими сферами суспільного життя, несуть відповідаль-

ність за їх розвиток, у межах своїх повноважень видають накази, інструкції, правила.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації (ст. 118, 119 Конституції України).

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з неї Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. При здійсненні своїх повноважень голови місцевих державних адміністрацій відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

До найважливіших функцій і повноважень місцевих державних адміністрацій належать забезпечення виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; законності та правопорядку; додержання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля; підготовки і виконання відповідних обласних та районних бюджетів; звітів про виконання відповідних бюджетів та програм; взаємодії з органами місцевого самоврядування; реалізації інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Голови місцевих державних адміністрацій видають акти у формі рішень. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Судова влада в Україні

Згідно з конституційним принципом розподілу державної влади однією з її гілок є судова влада, яка реалізується в Україні шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, які становлять судову систему України. Суди є органами державної влади.

Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Конституція України проголошує як основне і соціальне завдання та функцію суду захист невід'ємних прав людини і громадянина (ст. 8,55, 124).

Правові основи організації та діяльності судових органів закріплені в розд. VIII Конституції України, законах України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. і «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Конституційний Суд України визнається єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Закон України «Про судоустрій України» є результатом реалізації судової реформи в Україні й повністю відповідає конституційним принципам організації судової влади в Україні. Він є узагальненням позитивного досвіду будівництва судової системи і діяльності судових органів у незалежній українській державі, а також містить нові положення, які ще не втілені у практику судової діяльності. Так, Закон передбачає створення адміністративних судів, введення суду присяжних, деякі інші нововведення, які мають бути здійснені у процесі його практичної реалізації.

Відповідно до ст. 124 Конституції та ст. 5 Закону України «Про судоустрій України» правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів і привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які незаконно взяли на себе виконання функцій суду, несуть відповідальність, передбачену законом.

Правосуддя — це державна діяльність, яку здійснює суд від імені держави шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ, питання щодо конституційності та законності актів і дій державних органів.

Суд розглядає і вирішує в судових засіданнях цивільні справи щодо спорів, захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави; розглядає в судових засіданнях кримінальні справи і вживає встановлені законом заходи покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину, або виправдовує невинних; вирішує господарські спори, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

Конституційний Суд України (розд. XII Конституції України) є незалежним, самостійним суб'єктом системи судової влади, єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, що вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Конституційний Суд України здійснює правосуддя в межах, визначених Законом України «Про Конституційний Суд України».

До складу Конституційного Суду України входять 18 суддів Конституційного Суду України. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорокарічного віку, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом щонайменше десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років і володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права призначення на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України таємним голосуванням лише на трирічний строк.

До повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Ці питання розглядаються за зверненнями Президента України, щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Згідно зі ст. 152 Конституції України закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Основному Закону або якщо було порушено встановлену Конституцією процедуру їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. З цих питань Конституційний Суд України приймає рішення.

Конституційний Суд України має також повноваження офіційно тлумачити Конституцію України та закони України; вирі-

шувати питання про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість; розглядати питання додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента з поста в порядку імпічменту. З цих питань Конституційний Суд України дає висновки.

Рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і такими, що не можуть бути оскаржені.

Суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя шляхом розгляду цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних та інших справ у передбачених законом випадках. Вони утворюються і ліквідуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

У систему судів загальної юрисдикції входять:

- * місцеві суди;
- апеляційні суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя; апеляційні військові суди регіонів і Військово-Морських Сил; Апеляційний суд України;
- Касаційний Суд України;
- вищі спеціалізовані суди;
- Верховний Суд України.

Господарські та адміністративні суди є спеціалізованими судами в системі судів загальної юрисдикції.

Місцезнаходження і статус суду визначаються з урахуванням принципів територіальності (адміністративно-територіального устрою) і спеціалізації.

Діяльність ланок судової системи визначається тим, які функції виконує суд залежно від інстанції розгляду справи. Отже, *судова інстанція* — це стадія розгляду справи в суді з певною компетенцією. Справи в судах розглядаються за інстанціями: в першій, другу апеляційній і третій — касаційній. Справи можуть переглядатися також в порядку виключного провадження.

Місцевий суд є основною ланкою в системі судів загальної юрисдикції. Це впливає насамперед з того, що суди саме цього рівня розглядають усі кримінальні, цивільні, господарські та адміністративні справи, за винятком віднесених законодавством до компетенції інших судів.

Місцеві суди діють у межах району, міста (крім міст районного підпорядкування), району в місті, кількох районів чи району міста одночасно, якщо інше не передбачено законом. У назві місцевого суду використовується назва населеного пункту, де він розміщується. До місцевих належать суди районні, міські, районні в місті, міжрайонні, районні (міські), військові гарнізонів. Місцевими господарськими є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцевими адміністративними — окружні суди, що створюються в округах відповідно до Указу Президента України.

За повноваженнями всі місцеві суди є судами першої інстанції. Суд першої інстанції розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності, відповідно до сутності питань, які є основними для конкретної справи, і приймає рішення, що може бути переглянуто апеляційним або касаційним судом. Зокрема, місцеві загальні суди розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення; місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності; місцеві адміністративні суди розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування.

Суди першої інстанції не можуть бути апеляційними і касаційними¹.

Апеляційні суди належать до другої ланки єдиної судової системи судів загальної юрисдикції. Це суди вищого рівня для місцевих судів і низові щодо Верховного Суду України та Касаційного суду України.

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції щодо рішень місцевих судів, як суди першої інстанції в адміністративних, кримінальних та цивільних справах, віднесених до їх підсудності законом.

Під **апеляцією** розуміється форма оскарження у вищу судову інстанцію рішень, вироків, постанов місцевого суду, ЦО набрали законної сили. На відміну від касаційної інстанції апеляційна розглядає справу за апеляційними скаргами сторін або апеляційними поданнями прокурора на рішення місцевого суду за такими самими правилами, що й у суді першої інстанції, і може визнати рішення або вирок суду першої інстанції незаконним та необґрунтованим і винести нове рішення у справі або вирок.

У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють *загальні та спеціалізовані апеляційні суди*, а саме апеляційні суди областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, військові апеляційні суди регіонів, апеляційний суд Військово-Морських Сил України, а також Апеляційний суд України. У разі необхідності замість апеляційного суду області можуть створюватись апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на кілька районів області. До апеляційних спеціалізованих належать апеляційні господарські та апеляційні адміністративні суди, які створюються в апеляційних округах відповідно до Указу Президента України за поданням Голови Вищого господарчого суду України.

В апеляційних судах утворюються судові палати. Зокрема, у складі загального апеляційного суду утворюються судові палати в цивільних і кримінальних справах, у складі спеціалізованого апеляційного суду — судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Суди другої ланки мають однакову компетенцію й рівні права щодо розгляду кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справ. Вони діють як суди апеляційної інстанції щодо рішень місцевих судів та як суди першої інстанції в адміністративних, кримінальних та цивільних справах, віднесених до їх підсудності законом.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій України» в Україні діють *військові суди* гарнізонів як місцеві суди, військові суди регіонів і Військово-Морських Сил як апеляційні суди. Касаційний суд України, у складі якого діє військова палата, є судом касаційної інстанції. У складі Верховного Суду України діє Військова судова колегія. На військові суди покладено завдання здійснювати правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, що передбачено законодавством України.

Законодавством України визначено, що діяльність військових судів спрямована на запобігання будь-яким посяганням на безпеку України; підтримання боєздатності й боєготовності Збройних Сил та інших військових формувань; охорону прав і свобод військовослужбовців та інших громадян; охорону прав і законних інтересів військових частин, установ та організацій.

Для забезпечення права на апеляційне оскарження судових постанов, ухвалених апеляційними судами в першій інстанції,

відповідно до Закону України «Про судоустрій України» (ст. 26) утворено **Апеляційний суд України**.

Апеляційний суд України діє у складі судової палати в цивільних справах; судової палати у кримінальних справах; військової судової палати.

Касаційний Суд України діє у складі суддів, обраних на посаду безстроково. До завдань цього суду входить розгляд у касаційному порядку справ, віднесених до його підсудності. У складі Касаційного Суду України діють судові палати в цивільних та кримінальних справах, а також військова судова палата.

Вищі спеціалізовані суди є вищими судовими органами спеціалізованих судів. Згідно із законодавством України про судоустрій це Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, а також інші відповідні вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України в порядку, встановленому законодавством. Вони складаються із суддів, обраних на посаду безстроково.

Вищі спеціалізовані суди діють як *суди касаційної інстанції* щодо рішень місцевих та апеляційних судів за касаційними скаргами сторін або касаційними поданнями прокурора на рішення, які *набрали законної сили*, як суди апеляційної інстанції щодо рішень апеляційних судів, ухвалених у першій інстанції.

У Конституції України визначено, що *найвищим судовим органом* у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України (ст. 125).

Місце і роль Верховного Суду України в системі судів визначаються покладеними на нього обов'язками. Насамперед це забезпечення однакового застосування законодавства судами загальної юрисдикції. Він розглядає в касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом; переглядає в порядку повторної касації всі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку; у передбачених законом випадках розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами; дає роз'яснення судам з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики й аналізу судової статистики, здійснює інші повноваження відповідно до закону.

У складі Верховного Суду України діють судові палати в цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справах і військова судова колегія.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України. Вони є обов'язковими до виконання на всій території України. За їх невиконання встановлено юридичну відповідальність.

Конституцією України встановлюється, що правосуддя в Україні здійснюють *професійні судді* та у визначених законом випадках *народні засідателі й присяжні*. Участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних є конституційно-правовою формою народовладдя в Україні.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років і володіє державною мовою. Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегії суддів.

І Народні засідателі й присяжні беруть участь у здійсненні правосуддя в *апеляційних судах*. Вони обираються з громадян України, які на день обрання досягли двадцятип'ятирічного віку і постійно проживають на території, де поширюється юрисдикція відповідного суду. Присяжним може бути громадянин, який досяг тридцятирічного віку.

На час виконання обов'язків у суді на народних засідателів і присяжних поширюються гарантії незалежності й недоторканності суддів.

Закон України «Про судоустрій України» передбачає, що суди присяжних утворюються в загальних апеляційних судах для розгляду в першій інстанції справ, визначених процесуальним законом. Але вони в Україні ще не діють. Процесуальний закон надаватиме обвинуваченому у кримінальній справі право вибору — вимагати, щоб його справу слухав суд присяжних чи суд у складі виключно професійних суддів. Відповідні питання погоджуватимуться на попередньому засіданні суду.

Якщо справа слухається судом за участю народних засідателів, суддя і народні засідателі разом розглядають справу від початку судового засідання і до винесення рішення по суті. Вони разом йдуть до нарадчої кімнати, ухвалюють і оголошують прийняти судом акти.

Суд присяжних функціонує в інший спосіб. Процесуальний порядок функціонування суду присяжних ще не визначений, але його сутність полягає в тому, що присяжні будуть відокремлені

від головуючого в судовому засіданні й самостійно оцінювати докази і виноситимуть вердикт про винуватість чи невинуватість підсудного. Але перед видаленням присяжних до нарадчої кімнати суддя має дати їм настанови з приводу юридичної фабули справи і відповідних правових питань. Причому він повинен зробити це ненав'язливо, не визначаючи наперед волевиявлення присяжних.

Законом України «Про судоустрій України» встановлено обмеження щодо осіб, які не можуть бути включені у списки народних засідателів або присяжних, а саме визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними; які мають хронічні, психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя; щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи не погашену судимість; депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Конституцією України встановлюється, що вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється, за неповагу до суду і судді винні особи притягуються до юридичної відповідальності, що є важливою гарантією судової діяльності.

У системі судової влади передбачено створення **Державної судової адміністрації України** і територіальних управлінь державної судової адміністрації. Відповідно до Закону України «Про судоустрій України» Державна судова адміністрація України є *центральним органом виконавчої влади*, що здійснює організаційне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, а також інших органів та установ судової системи відповідно до законодавства. Разом з тим у цьому ж Законі зазначається, що організаційне забезпечення діяльності Верховного та Конституційного Судів України, а також вищих спеціалізованих судів здійснюється апаратами цих судів.

Згідно з Конституцією України в державі діє **Вища рада юстиції**, що складається з 20 членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзди суддів і адвокатів України, представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України і Генеральний прокурор України.

До відання Вищої ради юстиції належать:

- внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- прийняття рішення про порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів і розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

4.8. Правоохоронні органи України

Правоохоронні органи України це державні органи, основною функцією яких є охорона законності, правопорядку, прав і свобод людини й громадянина, боротьба зі злочинністю. Вони поділяються на державні та недержавні. До державних правоохоронних органів належать прокуратура, органи внутрішніх справ (міліція), Служба безпеки України, органи юстиції, митні органи та деякі інші. Перелік правоохоронних органів юридично зазначений у ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р.: «Правоохоронні органи — органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, державної контролюючої ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, що здійснюють правозастосувальні чи правоохоронні функції». Цей перелік науковцями в галузі правознавства визнається неповним, оскільки не враховує органи юстиції України, нотаріат, адвокатуру та ін.¹

Адвокатура України є недержавним добровільним професійним об'єднанням юристів, призначення якого полягає в поданні у випадках і порядку, передбачених законодавством, юридичної допомоги громадянам та організаціям.

Прокуратура України

У державному механізмі України *прокуратура є самостійною державно-правовою інституцією*, яка при реалізації своїх повно-

¹ Див.: *Судобньє* и правоохранительные органы: Учебник / Под ред. проф. А.М. Бандурки. – Харьков, 1999. – С. 8.

важень тісно пов'язана з усіма гілками влади. Відповідно до Закону України «Про прокуратуру» із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 12 липня 2001 р. *Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори* здійснюють прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, органами державного та господарського управління й контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими радами, їх виконавчими органами, військовими частинами, політичними партіями, іромадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, підпорядкованості й належності, посадовими особами та іромадянами.

Діяльність органів прокуратури спрямована на всебічне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань:

- ¹¹ закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної системи, прав національних груп і територіальних утворень;
- гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина;
- основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих рад, органів самоорганізації населення.

Згідно зі ст. 121 Конституції України прокуратура України становить єдину систему, до якої належать Генеральний прокурор України, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокурори, а також військові прокурори. Найвищою ланкою системи прокуратури є Генеральна прокуратура України, яку очолює Генеральний прокурор України. Він визначає стратегію і тактику діяльності органів прокуратури. Правовий статус прокуратури визначається Законом України «Про прокуратуру». Генеральний прокурор України призначається на посаду за згодою Верховної Ради України і звільняється з посади Президентом України. Парламент України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади. Строк повноважень Генерального прокурора України — п'ять років. Для звільнення з посади Генерального прокурора України Президентом України не потрібна згода Верховної Ради України.

Згідно зі ст. 121 Конституції України на прокуратуру покладаються такі *функції*:

- підтримка державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- нагляд за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Органи внутрішніх справ України

Органи внутрішніх справ України є важливою складовою системи правоохоронних органів України. У сукупності вони становлять чітко визначену законодавством систему, до якої належать міліція, внутрішні війська, органи державного пожежного нагляду, виправно-трудова установа. Діяльність цих установ спрямована на забезпечення громадського порядку на всій території держави.

Місцевими органами є Головні управління, Управління внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України у Криму, областях, містах, відділи (управління) внутрішніх справ у районах (районах у містах) і лінійні відділи (управління) внутрішніх справ.

Систему органів внутрішніх справ очолює Міністерство внутрішніх справ України — центральний орган державної виконавчої влади. Це міністерство реалізує державну політику у сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань, організовує і координує діяльність органів внутрішніх справ з боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку і гарантування громадської безпеки.

Міліція України

Міліція в Україні — це державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Правовою основою діяльності міліції є Конституція України, Закон України «Про міліцію», інші законодавчі акти України,

постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку.

До основних завдань міліції належать:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- ^a забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам та організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Міліція є єдиною системою органів, що входить до структури Міністерства внутрішніх справ України. Вона виконує такі функції: адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах). *Міліція складається з таких підрозділів:*

- кримінальної міліції;
- міліції громадської безпеки;
- транспортної міліції;
- державної автомобільної інспекції;
- міліції охорони;
- спеціальної міліції.

Кримінальна міліція, до складу якої входять підрозділи карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю та інші, здійснює боротьбу із загальнокримінальною злочинністю. З цією метою її працівники здійснюють оперативно-розшукові заходи, а також передбачені законом невідкладні процесуальні дії.

До складу *міліції громадської безпеки* входять такі служби: охорони громадського порядку; патрульно-постова; паспортна; реєстраційно-міграційна; дільничних інспекторів міліції, а також дозвільна система органів внутрішніх справ. На міліцію громадської безпеки покладаються такі обов'язки: забезпечення громадського порядку на вулицях та в інших громадських місцях, забезпечен-

ня порядку прописки, виписки громадян, регулювання порядку виїзду за межі України громадян України та інших осіб, порядку виїзду та перебування на території України іноземних громадян, здійснення нагляду за дотриманням порядку придбання та зберігання вогнепальної зброї, її реалізацією, транспортуванням та зберіганням боєприпасів, радіоактивних, вибухонебезпечних та отруйних речовин.

Транспортна міліція забезпечує охорону громадського порядку та вантажів, що перевозяться залізничним, водним і повітряним транспортом.

Державна автомобільна інспекція регулює рух транспорту та пішоходів на вулицях і шляхах, припиняє порушення правил дорожнього руху, здійснює контроль за станом шляхів, вулиць, нагляд за технічним станом автотранспортних засобів, здійснює облік дорожньо-транспортних подій, розшук викрадених автомобілів.

Міліція охорони забезпечує на договірних засадах охорону майна громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, а також майна іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних громадян і осіб без громадянства, фізичних осіб.

Спеціальна міліція здійснює охорону громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або потерпіли від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи. До підрозділів спеціальної міліції входять також «Беркут», «Кобра» та ін.

З метою підвищення рівня діяльності міліції щодо забезпечення захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, їх власності, охорони громадського порядку в містах та інших населених пунктах, запобігання правопорушенням, посилення боротьби із злочинністю, своєчасного виявлення фактів недодержання вимог законодавства та виходячи з необхідності якнайтіснішого співробітництва з населенням Президент України 22 січня 2001 р. видав Указ «Про утворення місцевої міліції».

Місцева міліція утворюється органами місцевого самоврядування за спільним погодженням із Міністерством внутрішніх справ України поданням місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів сільських, селищних, міських рад на базі підрозділів дорожньо-патрульної служби державної автомобільної інспекції України, патрульно-постової служби та служби дільничних інспекторів міліції и утримується за рахунок коштів місцевого бюджету.

Підрозділи місцевої міліції входять до складу відповідних управлінь (відділів) внутрішніх справ. Місцева міліція виконує покладені на неї завдання у взаємодії з іншими підрозділами органів внутрішніх справ, правоохоронними органами, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, громадськими формуваннями з охорони громадського порядку.

Служба безпеки України

Служба безпеки України (СБУ) — це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України.

Завдання СБУ визначаються у ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України», відповідно до вимог якої на цю службу в межах визначеної законодавством компетенції покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп і осіб.

До завдань СБУ належать також попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру й безпеки, тероризму, корупції і організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

В інтересах державної безпеки органи і підрозділи СБУ можуть утворюватись на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях. Згідно із Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. до таких органів віднесено митні органи, органи охорони державного кордону, державної податкової служби, рибоохорони, державної лісової охорони, працівників Антимонопольного комітету України, а також інші органи, які беруть безпосередню участь у здійсненні правоохоронних функцій. До правоохоронних органів можуть бути зараховані також Управління державної охорони України, державна виконавча служба, органи виконання кримінальних покарань, державна контрольно-ревізійна служба, державні інспекції (санітарно-епідеміологічна служба, державна екологічна інспекція, головна державна інспекція з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою, ор-

гани захисту прав споживачів, інспекція державного архітектурно-будівельного контролю) та деякі інші.

Митні органи України становлять систему органів управління митною справою (митну систему), куди входять Державний митний комітет України, територіальні митні управління, митниці та інші митні установи України. Посадовим особам митних органів України присвоюються спеціальні звання, що встановлюються законами України.

Законодавством України на митні органи покладено виконання таких *правоохоронних функцій*:

^b контроль за додержанням законодавства України про митну справу;

• виявлення фактів порушення митних правил і чинного законодавства під час перетинання митного кордону шляхом здійснення огляду речей, особистого огляду тощо;

^a припинення виявлених адміністративних правопорушень і злочинів (контрабанди тощо), затримання винних осіб;

• здійснення провадження у виявлених адміністративних правопорушеннях, накладення адміністративних стягнень.

Діяльність митних органів регулюється Законом України «Про митну справу в Україні» від 25 червня 1991 р. та Митним кодексом України від 12 грудня 1991 р.

Державна податкова служба — це орган державної виконавчої влади, який здійснює управління у сфері обчислення та сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів).

До системи органів державної податкової служби належать Державна податкова адміністрація України, державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, державні податкові інспекції в районах, містах (окрім міст Києва та Севастополя), районах у містах. До складу органів державної податкової служби входять відповідні спеціальні підрозділи з боротьби проти податкових правопорушень — податкова міліція.

До *основних завдань* податкової міліції належать:

^ш запобігання злочинам та іншим правопорушенням у сфері оподаткування, їх розкриття, розслідування і провадження у справах про адміністративні правопорушення;

• розшук платників, які ухиляються від сплати податків, інших платежів;

• запобігання корупції в органах державної податкової служби та виявлення її фактів;

- забезпечення діяльності працівників органів державної податкової служби, їх захист від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням службових обов'язків.

Статус і компетенція податкових органів визначаються Законом України «Про державну податкову службу України» від 4 грудня 1990 р.

Державна виконавча служба входить у систему органів Міністерства юстиції України і здійснює виконання рішень судів та інших органів відповідно до законів України.

Систему органів державної виконавчої служби становлять Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, відділи державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь юстиції, районні, міські (міст обласного значення), районні в містах відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Державними виконавцями є начальник, заступник начальника, старший державний виконавець, державний виконавець районного, міського (міста обласного значення), районного в місті відділу державної виконавчої служби. Державні виконавці є державними службовцями.

Діяльність з виконання судових рішень регулюється кримінально-процесуальним та цивільним процесуальним законодавством України.

Правовий статус державної виконавчої служби регулюється Законом України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р.

Органи захисту прав споживачів — це система органів державної виконавчої влади, які здійснюють державний контроль за дотриманням законодавства України про захист прав споживачів у центральних і місцевих органах державної виконавчої влади та суб'єктами господарювання — підприємствами (їх об'єднаннями), установами, організаціями незалежно від форм власності, іромадянами-підприємцями та іноземними юридичними особами, які здійснюють підприємницьку діяльність на території України, забезпечують реалізацію державної політики щодо захисту прав споживачів. У цю систему входять Державний комітет України у справах захисту прав споживачів, його органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

4.9. Місцеве самоврядування

Сучасну правову державу неможливо уявити без ефективно діючої системи місцевого самоврядування.

Відповідно до Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

У ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. сформульовано поняття місцевого самоврядування. **Місцеве самоврядування в Україні** — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування Конституція України проголошує не адміністративно-територіальну одиницю, а територіальну громаду як певну самоорганізацію громадян, об'єднаних за територіальною ознакою з метою задоволення в межах закону своїх колективних потреб і запитів та захисту своїх законних прав й інтересів.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою у встановленому законом порядку як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Формами безпосереднього здійснення територіальними громадами сіл, селищ, міст самоврядних повноважень є місцеві вибори і місцевий референдум. Причому прийняте місцевим референдумом рішення не потребує будь-якого затвердження місцевою владою, місцевими органами державної виконавчої влади, підприємствами, організаціями і установами, а також громадянами.

До органів місцевого самоврядування належать сільські, селищні, міські ради, що складаються з депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням. Районні й обласні ради обстоюють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст.

Сільські, селищні та міські ради можуть мати свої виконавчі органи. Територіальні громади на основі загального, рівного, пря-

мого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради і головує на її засіданнях. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації й ліквідації визначаються законом. На рівні областей і районів передбачається створення не виконавчих органів, а виконавчого апарату відповідної ради. Голови районної і обласної рад обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради. Функції виконавчих органів районних і обласних рад, як це впливає зі ст. 118 Конституції України, здійснюють місцеві державні адміністрації.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами. Це пояснюється тим, що зазначені міста відповідно до ст. 133 Конституції України мають спеціальний правовий статус. У цих містах, на відміну від інших міст України, функціонують відповідні державні адміністрації.

Конституція України визначає, що питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Одним з елементів системи місцевого самоврядування в Україні є громадські комітети і ради самоврядування — органи територіальної самоорганізації населення, які можуть створюватися з дозволу сільських, селищних та міських рад з ініціативи жителів. Ці ради можуть створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Таким чином, громадські комітети і ради самоврядування можуть здійснювати окремі повноваження, які передаються їм відповідними радами, а також інші повноваження відповідно до статутів, які затверджуються загальними зборами громадян.

Для того щоб місцеве самоврядування могло ефективно виконувати свої завдання, йому необхідно мати вагомий матеріально-фінансову базу для функціонування. Згідно з Конституцією України матеріальною і фінансовою основою місцевого самовря-

інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти

обласних рад. Первинними суб'єктами комунальної власності Конституція України визначає відповідні територіальні громади:

населення сіл, селищ, міст. Комунальна власність цих суб'єктів є різновидом публічної власності, яка не належить державі. Виходячи з того, що районні й обласні ради є органами місцевого самоврядування, які обстоюють спільні інтереси відповідних територіальних громад, Конституцією України не передбачається утворення комунальної власності на рівні районів і областей. На цих рівнях передбачається функціонування об'єктів спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Органи місцевого самоврядування в межах визначених законодавством повноважень приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території.

1. Охарактеризуйте поняття конституційного права як галузі права.
2. Наведіть джерела конституційного права України.
3. Наведіть визначення поняття Конституції України як Основного Закону держави.
4. Назвіть юридичні властивості Конституції України.
5. Якою є структура Конституції України 1996 року?
6. Що розуміється під конституційним ладом України?
7. Загальні засади конституційного ладу України.
8. Що є найвищою соціальною цінністю згідно з Конституцією України?
9. Визначте поняття суверенітету України.
10. Якою є форма Української держави за Конституцією України?
11. Що означає принцип розподілу державної влади в Україні?
12. Як Ви розумієте тезу «суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»?
13. Як Ви розумієте поняття «Україна — правова держава»?
14. Як Ви розумієте поняття «Україна — демократична держава»?
15. Як Ви розумієте поняття «Україна — соціальна держава»?
16. Що розуміється під громадянством України?
17. Які документи підтверджують громадянство України?
18. Як набувається громадянство України?
19. Як припиняється громадянство України?
20. Хто приймає рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України?
21. Що слід розуміти під територіальним устроєм України і на яких засадах він ґрунтується?
22. Що таке адміністративно-територіальний устрій України і яке призначення він має?

спубліки Крим?

24. Що таке народовладдя?
25. Що означає безпосереднє (пряме) народовладдя?
26. Якою є виборча система в Україні?
27. Назвіть демократичні принципи виборчого права.
28. Що таке референдум і які існують види референдумів?
29. Хто призначає всеукраїнський референдум?
30. Охарактеризуйте загальну систему органів Української держави.
31. Яке місце в системі органів держави належить Верховній Раді України?
32. Зазначте функції Верховної Ради України.
33. Як організовується робота Верховної Ради України?
34. Хто може бути Президентом України?
35. Розкрийте повноваження Президента України.
36. Опишіть порядок формування і склад Кабінету Міністрів України.
37. Що входить у компетенцію Кабінету Міністрів України?
38. Які органи є місцевими органами виконавчої влади в Україні?
39. Якою є система судів в Україні?
40. Які повноваження має Конституційний Суд України?
41. Які органи називаються правоохоронними? Наведіть їх систему.
42. Які органи становлять єдину систему прокуратури в Україні?
43. Наведіть визначення поняття міліції і її завдання.
44. Які підрозділи є у складі міліції і які напрямки їх діяльності?
45. Завдання Служби безпеки України.
46. Функції митних органів України.
47. Що слід розуміти під поняттям «місцеве самоврядування»?
48. Основні елементи системи місцевого самоврядування в Україні.
49. Хто є первинним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні?
50. Що є матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування?

Список рекомендованої літератури

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР України. — 1990. — № 31.
3. Закон України «Про вибори депутатів місцевих Рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 р. // ВВР України. — 1998. — № 3-4.
4. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р. // Уряд. кур'єр. — 2001. — 2 листоп.
5. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. // Голос України. — 1999. — 25 берез.

6. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. // ВВР України. — 1991. — № 33.

7. Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. // ВВР України. — 2001. — № 46. — Ст. 617.

8. Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 р. // Голос України. — 1999. — 12 січ.

9. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 49.

ни. - 1991.....№4.

р у я   р

11. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // ВВР України. — 1997. — № 24.

12. Закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» від 2 березня 2000 р. // Уряд. кур'єр. — 2000. — 26 квіт.

13. Закон України «Про прокуратуру»: Офіц. видання. — К.: Ін Юре, 2001.

14. Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. // Голос України. — 2002. — 19 берез.

15. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. // ВВР України. — 1998. — № 20.

16. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посіб. — К., 2000.

17. Основи правових знань: Підручник / П.І. Гнатенко, В.М. Калашников, К.А. Марков та ін. — К.: Видав. Дім «Юридична книга», 2000.

18. Правознавство: Навч. посіб. / За ред. проф. В.В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2001.

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ

Правові основи професійно-технічної освіти ґрунтуються на законах України «Про освіту» від 23 березня 1996 р. та «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р. У цих законах визначено статус освіти в Україні й статус професійно-технічної освіти як її складової.

У Законі України «Про освіту» визначено, що освіта — це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями.

Законодавство України про освіту базується на Конституції України. Цим законодавством передбачено право громадян на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин.

У ст. 3 Закону України «Про освіту» передбачається забезпечення цього права створенням розгалуженої мережі закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів гнзлядигіломної освіти, різних форм навчання — денної, вечірньої, заочної, екстернату, а також педагогічного патронажу.

Важливим чинником українського освітнього законодавства є передбачення соціального захисту з боку держави вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються. Держава сприяє також здобуттю освіти в домашніх умовах.

Закон України «Про освіту» визначає *основні принципи освіти* в Україні:

⁸ доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;

¹¹ рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;

• гуманізм, демократизм освіти, пріоритетність у ній загальнолюдських духовних цінностей;

ⁱⁱ органічний зв'язок освіти зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;

• незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;

• науковий, світський характер освіти;

ⁱⁱ інтеграція освіти з наукою і виробництвом;

ⁱⁱ зв'язок з освітою інших країн;

• гнучкість і прогностичність системи освіти;

• єдність і наступність системи освіти;

* безперервність і різноманітність освіти;

• поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Згідно зі ст. 30 Закону України «Про освіту» в Україні встановлено такі *освітні рівні*: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта.

Отже, серед встановлених законодавством України освітніх рівнів важливим компонентом є професійно-технічний. Професійно-технічну освіту держава розглядає як важливий чинник залучення молоді до праці, становлення її ціннісних життєвих орієнтацій, світоглядних настанов. Тому не випадково в Законі України «Про освіту» проблеми професійно-технічної освіти розглядаються в окремих статтях (ст. 40 та 41).

У зазначеному Законі визначається, що професійно-технічна освіта забезпечує здобуття громадянами професій відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, перепідготовку, підвищення їх професійної кваліфікації. Професійно-технічна освіта громадян здійснюється на базі повної загальної середньої освіти або базової загальної середньої освіти з наданням можливості здобуття повної загальної середньої освіти.

Закладами професійно-технічної освіти є *професійно-технічне училище (ПТУ), професійно-художнє училище, професійне училище соціальної реабілітації, училище-агрофірма, училище-завод,*

вище професійне училище, навчально-виробничий центр, центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, навчально-курсовий комбінат, інші типи закладів, що надають робітничу професію.

Учні державних професійно-технічних закладів освіти з числа дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків, і дітей, які потребують особливих умов виховання, перебувають на повному утриманні держави, інші учні зазначених закладів освіти забезпечуються безкоштовним харчуванням і стипендією.

Випускникам професійно-технічних закладів освіти відповідно до їх освітньо-кваліфікаційного рівня надається кваліфікація «кваліфікований робітник» зі здобутої професії відповідного розряду (категорії).

Випускникам вищих професійних училищ може надаватися кваліфікація «молодший спеціаліст».

До **основних повноважень та напрямів діяльності професійно-технічних закладів освіти** належать організація навчально-виховного процесу; вибір форм і методів навчання; навчально-виробнича, навчально-виховна, навчально-методична, фінансово-господарська та виробничо-комерційна діяльність; професійне навчання незайнятого населення; забезпечення заходів з охорони праці учнів, слухачів, працівників; забезпечення якості професійного навчання та виховання учнів.

Закон України «Про професійно-технічну освіту» містить положення про обов'язковість відвідування занять учнями, слухачами професійно-технічних навчальних закладів.

Законодавство надає право замовникам підготовки кваліфікованих робітників, підприємствам, установам, організаціям відповідно до укладених угод перераховувати кошти на зміцнення навчально-виробничої бази, безкоштовно передавати для навчальних цілей професійно-технічним навчальним закладам приміщення, споруди, устаткування, техніку, інструменти, матеріали, енергоносії, науково-технічну інформацію, нові технології виробництва тощо; подавати їм консультативну, технічну та технологічну допомогу і можливість стажування на виробництві викладачам, майстрам виробничого навчання, інструкторам виробничого навчання; здійснювати діяльність з професійної орієнтації молоді.

Закон України «Про професійно-технічну освіту» визначає державні стандарти професійно-технічної освіти. **Державний стандарт професійно-технічної освіти** — це сукупність держав-

них вимог до її змісту, рівня кваліфікації випускників професійно-технічного навчального закладу, основних обов'язкових засобів навчання та освітнього рівня випускників.

Державні стандарти професійно-технічної освіти включають кваліфікаційні характеристики випускника; типові навчальні плани підготовки кваліфікованих робітників; типові навчальні програми з предметів, передбачених навчальними планами, і з виробничого навчання; перелік основних обов'язкових засобів навчання; систему контролю знань, умінь і навичок учнів, слухачів і критерії їхньої кваліфікаційної атестації.

Суб'єктом професійно-технічної освіти є учень, слухач.

Законодавство розрізняє учня професійно-технічного училища та слухача.

Учень професійно-технічного навчального закладу — це випускник основної або загальноосвітньої школи, зарахований до професійно-технічного навчального закладу на навчання за програмою професійно-технічної освіти. Учню професійно-технічного навчального закладу видається учнівський квиток.

Слухач професійно-технічного навчального закладу — це особа, зарахована до цього закладу на навчання за програмами курсової підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації.

Закон України «Про професійно-технічну освіту» гарантує права учня й слухача професійно-технічного навчального закладу і їх соціальний захист. Так, ст. 37 цього Закону передбачає такі їхні права:

- на належні умови навчання за обраною професією;
- матеріальне забезпечення в період навчання на умовах і в порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України;
- навчання професії за індивідуальною програмою;
- безоплатне користування навчально-виробничою, культурно-спортивною, побутовою, оздоровчою базами навчального закладу;
- матеріальну допомогу;
- оплату праці під час виробничого навчання і практики згідно із законодавством;
- безоплатні медичне обслуговування, користування засобами лікування, профілактики захворювань і зміцнення здоров'я;
- щотижневий відпочинок і канікули протягом навчального року та після його закінчення;
- безоплатне оволодіння іншою професією в разі хвороби, яка не дає змоги продовжити навчання за вибраною професією.

Гарантії соціального захисту учня, слухача та випускника професійно-технічного навчального закладу передбачають, зокрема, зарахування часу навчання у професійно-технічному навчальному закладі до трудового стажу учня, слухача, у тому числі безперервного і за спеціальністю, що дає право на пільги, встановлені для відповідної категорії працівників, якщо перерва між днем закінчення навчання і днем зарахування на роботу за одержаною професією не перевищує трьох місяців.

Законодавство передбачає, що випускникам професійно-технічних навчальних закладів денної форми навчання, які навчалися 10 місяців і більше, має надаватися оплачувана відпустка підприємством, установою, організацією впродовж перших трьох місяців роботи цих випускників. Тривалість щорічної основної відпустки випускників віком до 18 років становить 31 календарний день, випускників віком старше 18 років — відповідно до тривалості відпустки, встановленої на підприємстві для робітників відповідної професії, спеціальності, посади.

Випускникам, які навчалися за денною формою навчання менше 10 місяців, час навчання зараховується до трудового стажу, що дає їм право на щорічну основну відпустку. Випускникам професійно-технічного навчального закладу, які навчались за державним замовленням, держава гарантує надання першого робочого місця відповідно до одержаної професії.

Право на особливий соціальний захист у галузі професійно-технічної освіти мають інваліди, діти-сироти, які залишились без піклування батьків, і учні, слухачі, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Закон України «Про професійно-технічну освіту» гарантує не тільки права учнів професійно-технічних навчальних закладів і їхній соціальний захист, але, що дуже важливо, окреслює їх коло обов'язків і відповідальність перед державою і суспільством. Цьому присвячена ст. 39 Закону України «Про професійно-технічну освіту». Наведемо її цілком.

Учні, слухачі професійно-технічного навчального закладу зобов'язані:

- виконувати вимоги навчальних програм і системи контролю знань, умінь і навичок;
- відвідувати заняття, у тому числі й за індивідуальним графіком;
- * виконувати під час проходження виробничої практики вимоги нормативно-правових актів, які регулюють працю працівників відповідних підприємств, установ, організацій;

- дотримуватись правил охорони праці й техніки безпеки під час практичного навчання і виробничої практики;
- бережно ставитись до обладнання, засобів навчання та інвентаря, що використовуються в навчально-виробничому і навчально-виховному процесі.

Збитки, навмисно завдані учнями, слухачами навчального закладу підприємству, установі, організації, відшкодовуються ними особисто або за рахунок їхніх батьків (опікунів) відповідно до законодавства.

За невиконання обов'язків і систематичне порушення статуту професійно-технічного навчального закладу, правил його внутрішнього розпорядку, незадовільну успішність до учня, слухача застосовуються такі заходи впливу, як попередження, догана, відрахування з навчального закладу.

Порядок накладання дисциплінарного стягнення, відрахування з професійно-технічного навчального закладу встановлюється його статутом і правилами внутрішнього розпорядку.

З професійно-технічного навчального закладу учень, слухач може бути відрахований за власним бажанням; незадовільну успішність, поведінку; невиконання вимог навчального плану та навчальних програм; вироком суду, що набрав законної сили; грубі порушення навчальної дисципліни або правил внутрішнього розпорядку професійно-технічного навчального закладу.

Важливим елементом чинного законодавства у сфері професійно-технічної освіти є правове закріплення власності в цій галузі. Закон передбачає право засновника закріплювати за державними професійно-технічними навчальними закладами та установами об'єкти права власності, які належать засновнику на праві власності або орендовані ним у інших власників.

Закріплені засновником за державним професійно-технічним навчальним закладом або установою об'єкти права власності перебувають в їх користуванні.

Згідно із законодавством навчальні заклади та установи професійно-технічної освіти несуть відповідальність перед засновником за збереження і використання за призначенням закріпленого за ним майна.

Майно (об'єкти, споруди, основні фонди) навчальних закладів і установ професійно-технічної освіти, що перебувають у державній власності, може вилучатись засновником лише за умови подальшого використання цього майна і коштів, одержаних від його реалізації, на розвиток професійно-технічної освіти.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст основних принципів освіти.
2. У чому полягає мета професійно-технічної освіти?
3. У чому полягають права й обов'язки учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів?

Список рекомендованої літератури

1. Закон України «Про освіту» від 23 березня 1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 21.
2. Закон України «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р. // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 9.

ЦИВІЛЬНЕ, СІМЕЙНЕ І ЖИТЛОВЕ ПРАВО

6.1. Цивільне право і відносини, які воно регулює

Поняття цивільного права і його джерела. Поняттям «цивільне право» (від лат. *сіупіез*) у стародавньому римському праві позначалися права, що належали винятково особам, які мали римське громадянство. Цей термін зберігся донині, хоча суть його повністю змінилась.

Сучасне *цивільне право* — це сукупність правових норм, що регулюють майнові й особисті немайнові відносини, які складаються в суспільстві між громадянами, організаціями та іншими соціальними утвореннями на засадах юридичної рівності сторін, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Джерелами цивільного права є Конституція України, Цивільний кодекс України, інші закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим. У системі вони становлять цивільне законодавство, основними засадами якого є неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, що не заборонена законом; судовий захист цивільного права й інтересу; справедливість; добросовісність; розумність.

Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України, що був прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. Цей кодекс набирає чинності з 1 січня 2004 р.

Цивільний кодекс України структурно складається з 1308 статей, об'єднаних у шість книг: «Загальні положення»; «Особисті немайнові права фізичної особи»; «Право власності та інші речові права»; «Право інтелектуальної власності»; «Зобов'язальне право»; «Спадкове право».

Цивільні правовідносини. *Цивільні відносини* — це врегульовані нормами цивільного права немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються або припиняються з підстав, які називаються юридичними фактами.

Юридичними називають факти, які мають юридичне значення і породжують певні правові наслідки. Такими можуть бути договори, адміністративні акти, відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, створення творів науки, літератури і мистецтва, заподіяння шкоди іншій особі, придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав, події, з якими закон пов'язує настання цивільно-правових наслідків, тощо. Крім зазначених юридичних фактів підставами виникнення цивільно-правових відносин закон вважає й інші дії громадян та організацій, що не передбачені цивільним законодавством, але не суперечать йому. Цивільні права й обов'язки можуть виникати і безпосередньо з актів цивільного законодавства, з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, з рішення суду.

Суб'єкти цивільно-правових відносин наділені цивільною право- та дієздатністю (ст. 25-27, 30-42, 91-92 Цивільного кодексу України).

Цивільна правоздатність — це здатність мати цивільні права і обов'язки.

Цивільну правоздатність мають усі фізичні особи незалежно від віку і стану здоров'я. Правоздатність громадянина виникає в момент його народження і припиняється зі смертю. Цивільна правоздатність як суспільно-юридична властивість характеризується певними рисами: вона визнається однаковою мірою за всіма громадянами; усі громадяни рівні перед цивільним законом.

Отже, цивільна правоздатність громадян закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і одна для кожного незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, сфери і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Жодний громадянин не може бути обмежений або позбавлений можливості мати не заборонені законом цивільні права й обов'язки.

Зміст цивільної правоздатності визначається законом. Наявність у громадянина лише самої правоздатності ще не робить його повноцінним суб'єктом цивільного права. Для цього потрібна ще й цивільна дієздатність.

Цивільна дієздатність — це здатність особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати і нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними. Обсяг дієздатності фізичної особи встановлюється Цивільним кодексом України. Залежно від обсягу розрізняють дієздатність часткову, неповну та повну.

Повна дієздатність настає з досягненням повноліття, тобто у 18 років. Однак повна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, а також фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю. Порядок її надання окреслений ст. 35 Цивільного кодексу України.

Часткова дієздатність настає у віці до 14 років. Обсяг цієї дієздатності дає змогу малолітній особі самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, тобто ті, що задовольняють побутові потреби цієї особи, але за умови, що вони відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку і стосуються предмета невисокої вартості. Фізична особа у віці до 14 років має також право здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної і творчої діяльності, що охороняється законом.

Неповна дієздатність надається неповнолітнім у віці 14-18 років. У цьому віці фізична особа має право вчиняти такі самі правочини, що й особи віком до 14 років, а також самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) і розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Усі інші правочини вона вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Повнолітнього громадянина суд на підставах і в порядку, передбачених законом, може обмежити в дієздатності або визнати недієздатним. Обмеження дієздатності застосовується до осіб, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами або токсичними речовинами, внаслідок чого ставлять себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом зобов'язані

ні утримувати, у скрутне матеріальне становище. Обмеження цивільної дієздатності можливе й до осіб, які страждають на психічний розлад, що істотно впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій та(або) керувати ними. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Саме тому ця особа може укласти правочини, за винятком дрібних побутових, і здійснювати інші дії лише за згодою піклувальника.

Громадянин може бути визнаний недієздатним лише тоді, коли він через хронічний, стійкий психічний розлад не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Визнання громадянина недієздатним спричинює певні правові наслідки: над ним встановлюється опіка; він не може укласти угоди, які замість нього укладає його опікун.

У цивільному обігу беруть участь не тільки громадяни, а й юридичні особи. *Правовими ознаками юридичної особи* є організаційна єдність; наявність відокремленого майна; найменування; здатність бути позивачем і відповідачем у суді; самостійна майнова відповідальність.

Юридичні особи так само наділені цивільною правоздатністю. Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її державної реєстрації, а припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення. Цивільна правоздатність юридичних осіб, на відміну від правоздатності фізичних осіб, є специфічною (спеціальною), тобто визначається характером діяльності юридичної особи. За змістом цивільна правоздатність юридичних осіб не однакова. Свою дієздатність юридичні особи здійснюють як через спеціальні органи (одноособові або колегіальні), так і через своїх учасників.

Об'єктом цивільних прав (чи правовідносин) є предмет чи явище, з приводу яких ці відносини складаються.

За цільовим призначенням і правовим режимом об'єкти цивільних прав поділяються на такі види:

- речі (матеріальні предмети, що здатні задовольняти певні потреби людини і мають для неї певну цінність);
- майнові права;
- результати робіт, послуг;
- результати інтелектуальної, творчої діяльності;
- ⁸ інформація;
- особисті немайнові блага (здоров'я, особиста недоторканність, честь і гідність громадянина, його сім'я).

Зазначений перелік не вичерпний, а отже, об'єктами цивільних прав можуть бути й інші матеріальні та нематеріальні блага, а також інше майно. Серед останнього варто виокремити гроші й цінні папери.

Гроші — це особливий товар, що виражає вартість усіх інших товарів і обмінюється на будь-який з них, виконуючи роль загального еквівалента.

Упродовж століть форма грошей постійно змінювалася. У своїй еволюції вони мали форму товарних (металевих), символічних (паперових), кредитних і кредитно-електронних грошей.

Перші українські гроші (златники і срібляники) з'явилися ще за часів Київської Русі. Власні гроші були в обігу і на початку ХХ ст. Нинішня національна грошова одиниця України — гривня була введена в обіг з 1 вересня 1996 р.

Цінний папір — це документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає відносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передання прав, що випливають з цього документа, іншим особам.

Цінні папери можуть бути іменними або на пред'явника. Цінні папери *поділяються на такі види:*

- акції;
- облігації;
- казначейські зобов'язання держави;
- ощадні сертифікати;
- інвестиційні сертифікати;
- векселі;
- приватизаційні папери.

Акція — це цінний папір без встановленого строку обігу, що засвідчує *пайову* участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві й право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства. Акції можуть бути іменними та на пред'явника, привілейованими та простими.

Облігація — це цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого відсотка, якщо інше не передбачено умовами випуску. Облігації всіх видів розіовсюджу-

ються серед підприємств і громадян на добровільних засадах. Випускаються облігації таких видів:

- внутрішніх та зовнішніх державних позик;
- місцевих позик;
- підприємств.

Облігації можуть випускатись іменними і на пред'явника; відсотковими і безвідсотковими (цільовими); що вільно обертаються або з обмеженим колом обігу.

Казначейські зобов'язання України — це вид цінних паперів на пред'явника, що розміщуються виключно на добровільних засадах серед населення, засвідчують внесення їх власниками грошових коштів у бюджет і дають право на одержання фінансового прибутку. Випускаються такі види казначейських зобов'язань:

- * довгострокові — від 5 до 10 років;
- " середньострокові — від одного до 5 років;
- короткострокові — до одного року.

Ощадний сертифікат — це письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, що засвідчує право вкладника на їх одержання після завершення встановленого строку депозиту і відсотків за ним. Ощадні сертифікати видаються строкові (під певний договірний відсоток на визначений строк) або до запитання; іменні та на пред'явника.

Інвестиційний сертифікат — це цінний папір, який випускається компанією з управління активами пайового інвестиційного фонду й засвідчує право власності інвестора на частку в пайовому інвестиційному фонді.

Вексель — це цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця (простий вексель) або іншого вказаного у векселі платника (переказний вексель) сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю).

Приватизаційні папери — це особливий вид державних цінних паперів, які засвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового, земельного фондів. Приватизаційні папери можуть бути лише іменними.

Здійснення цивільних прав і обов'язків. Соціальна цінність цивільного права визначається можливістю його здійснення. Здійснення цивільних прав можливе лише на певних принципах. Перший принцип полягає в тому, що здійснення цивільних прав

не повинно порушувати права інших осіб і при їх здійсненні необхідно враховувати моральні принципи суспільства і правила етики. Другий принцип має формулу «дозволяється все, що не заборонено законом».

Суб'єктивне цивільне право здійснюється в певний спосіб залежно від характеру правової норми. Якщо цей спосіб визначений імперативною нормою, то слід суворо дотримуватись її, а якщо диспозитивною, то вона надає сторонам право вибору того чи іншого способу. Вибір способу здійснення права виявляється також і в тому, як суб'єкт реалізовуватиме свої права: особисто чи через інших осіб. Закон допускає можливість фізичним і юридичним особам здійснювати свої права через представника.

Представництвом є такі правовідносини, коли одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Представниками можуть бути дієздатні громадяни і юридичні особи.

Представництво виникає на основі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства.

Представництво буває двох видів — *обов'язкове* і *добровільне*. *Обов'язкове* представництво встановлюється законом. Так, батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей, а опікун — малолітньої і фізичної особи, визнаної недієздатною. Різновидом обов'язкового представництва є *статутне представництво*, коли представниками є особи, уповноважені на це статутом організації.

Добровільне представництво створюється за бажанням особи, яку представляють. Вона ж визначає повноваження представника шляхом видачі йому довіреності або за договором. З огляду на це розрізняють *представництво за довіреністю* і *за договором*. Крім того, Цивільний кодекс України виокремляє ще *комерційне* представництво. Це означає, що особа постійно й самостійно є представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності.

Повноваження представника — це коло прав і обов'язків, які покладаються на нього. Він зобов'язаний діяти лише в межах наданих йому повноважень.

Довіреність — це письмове уповноваження, яке видається однією особою іншій для представництва інтересів першої особи у відносинах з третіми особами. За межами і змістом наданих другій особі повноважень визначається вид довіреності: разова, спе-

ціальна, генеральна. Разова довіреність надає право здійснити одну юридичну дію, спеціальна — кілька однорідних дій, генеральна — багато різних за змістом юридичних дій.

Довіреність повинна бути укладена виключно в письмовій формі й нотаріально посвідчена, крім випадків, передбачених законодавством. Строк довіреності встановлюється в ній самій. Якщо строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до припинення її дії. Довіреність, у якій не вказано дату її вчинення, є неправомірною.

Довіреність втрачає силу після завершення строку її дії; ліквідації юридичної особи, від імені якої її видано, і юридичної особи, на ім'я якої її видано; у разі смерті громадянина, від імені якого її видано, або громадянина, на ім'я якого її видано; оголошення особи, яка видала довіреність, померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності. Дію довіреності може припинити в будь-який час юридична особа або громадянин, які її видали. Представник має право відмовитися від подальшого провадження справ за довіреністю.

Цивільні правовідносини надають їх учасникам певні права і накладають на них певні обов'язки.

Юридичний обов'язок — це визначена законом міра необхідної поведінки. Предметом виконання обов'язку є створення певних матеріальних або духовних благ (речі, послуги, виражені в об'єктивній формі, результати інтелектуальної творчості тощо). Виконання цивільно-правового обов'язку має відповідати певним вимогам (принципам) належного або реального виконання. Принцип належного виконання обов'язку потребує здійснення цього обов'язку відповідно до всіх умов правовідносин: предмета, суб'єкта, місця, строків і способів виконання. Принцип реального виконання обов'язку означає, що зобов'язання повинно бути виконане реально і не допускає будь-якої заміни цього зобов'язання. Виконання обов'язку має бути здійснене уповноваженою на це особою в обумовленому місці у визначені строки і з дотриманням інших встановлених законом чи договором вимог.

Суб'єктами виконання зобов'язання є боржник, який має вчинити відповідні дії; особи, до яких висунуто вимогу на основі закону; особа, яка взяла на себе виконання обов'язку добровільно. Місце виконання цивільно-правового обов'язку визначається законом (ст. 532 Цивільного кодексу України) або договором. Строк виконання обов'язку — це проміжок часу, впродовж якого

зобов'язання має бути виконане, або конкретна дата його виконання.

Строк виконання обов'язку може бути встановлений законом, договором, рішенням суду або господарського суду. У разі безстрокових зобов'язань цей строк визначається моментом витребування.

Для своєчасного і належного виконання цивільно-правового обов'язку цивільне право передбачає спеціальні засоби забезпечення (неустойка, завдаток, порука, гарантія, застава, притримання).

Неустойка — це встановлена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити іншій стороні в разі невиконання або неналежного виконання нею зобов'язань за договором, зокрема в разі прострочення виконання умов договору. Неустойка застосовується найчастіше як штрафна санкція в разі прострочення виконання майнових зобов'язань за договором. Розмір її не залежить від терміну прострочення. При розгляді майнового спору суд відповідно до чинного законодавства має право зменшити розмір неустойки, якщо вона надто велика порівняно зі збитками кредитора. Проте це є правом суду, а не його обов'язком.

Різновидами неустойки є штраф і пеня. *Штраф* — це визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у визначеному розмірі або процентному відношенні до суми боргу або всього предмета виконання (суми договору). *Пеня* — це визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожний день або інший період прострочення.

Порука — це зобов'язання поручителя перед кредитором іншої сторони відповідати за виконання її зобов'язань повністю або частково. Відповідальність поручителя має солідарний характер. Це означає, що кредитор має право висувати певні вимоги як до боржника за основним зобов'язанням, так і до поручителя. Проте договором може бути встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя.

Поручитель відповідає за всіма зобов'язаннями боржника, у тому числі й за сплату неустойки і відсотків, відшкодування збитків тощо, якщо договором поруки не встановлено інше. Коли поручитель виконав за боржника всі його зобов'язання, до нього переходять усі права кредитора. Поручитель має право зворотної вимоги до боржника (право регресу).

Договір поруки обов'язково укладається в письмовій формі.

Гарантія — це зобов'язання гаранта перед кредитором погасити заборгованість боржника, якщо останній не виконає його. Отже, гарант є субсидіарним боржником. Найчастіше гарантія застосовується як засіб забезпечення кредитних договорів. Гарантія може забезпечувати лише дійсну вимогу. Гарантія оформлюється тільки в письмовій формі, як правило, у вигляді договору гарантії, хоча в окремих випадках може оформлюватись і у вигляді гарантійного листа.

Застава. В силу застави кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами. Відносини застави регламентуються чинним законодавством України, зокрема Цивільним кодексом України та Законом України «Про заставу».

Застава виникає на основі договору чи закону. Сторонами договору застави можуть бути як фізичні особи, так і юридичні. Заставадавцем може бути як власне боржник за основним зобов'язанням, так і третя особа (майновий поручитель). Предметом застави можуть бути речі, цінні папери підприємства, майнові права, а також майно, яке відповідно до законодавства України може бути відчужене заставником.

Договір про заставу повинен бути укладений у письмовій формі, в окремих випадках нотаріально посвідченій (наприклад, його предметом є нерухоме майно чи транспортні засоби), і містити інформацію про умови, що визначають вид застави, суть забезпеченої нею вимоги, розмір застави, строк виконання зобов'язання, склад і вартість заставленого майна, а також про інші умови, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

Завдаток — це грошова сума або рухоме майно, що видається однією зі сторін за договором у рахунок належних з неї за договором платежів іншій стороні на підтвердження зобов'язання і в забезпечення його виконання. Забезпечувальна функція завдатку виявляється у двох моментах: частину належних контрагенту за договором платежів одна сторона сплачує наперед, забезпечуючи цим для іншої сторони реальну можливість виконання зобов'язання. Якщо за невиконання договору відповідає сторона, що дала завдаток, він залишається у другій сторони; якщо за це відповідає сторона, що одержала завдаток, вона зобов'язана по-

вернули другій стороні завдаток і додатково сплатити суму в розмірі завдатку або його вартості (ст. 571 Цивільного кодексу України).

Завдаток має багато спільного з авансом або попередньою оплатою. Проте ані аванс, ані попередня оплата не виконують забезпечувальної функції і сплачуються виключно в рахунок визначених договором платежів.

Притриманий — це такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання, коли кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржнику або вказаній боржником особі, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредитору пов'язаних з нею витрат та інших збитків мін право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання. При цьому він не лише не має права сам користуватися речю, а й несе ризик випадкового знищення або пошкодження при рішанні речі.

Нідійої цілньість у цивільному праві. *Цивільно-правова відповідальність* — це одна з форм юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні передбачених цивільно-правовими нормами заходів примусового впливу до порушника цивільних прав і обов'язків. І акі заходи завжди пов'язані з майновою відповідальністю, оскільки на порушника здебільшого накладаються санкції у вигляді відшкодування збитків або завданої шкоди, сплати неустойки, штрафу чи пені.

Ниді і умови цивільно правової відповідальності передбачені законодавством держави. Цивільно-правова відповідальність діє на договірну і позадоговірну. Договірна відповідальність настає в разі порушення договору, позадоговірної — у зв'язку з протиправним заподіянням однією особою іншій майнової або моральної шкоди, за відсутності між ними договору або незалежно від наявних між ними договірних відносин. Відповідальність за заподіяну протиправною поведінкою шкоду настає лише за наявності певних умов: вини; протиправної дії; наявності шкоди; причинною зв'язку між протиправною дією і шкодою.

І тільки сукупність зазначених умов дає підставу для притягнення до цивільно правової відповідальності. Водночас для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності у випадках, зазначених у законі чи договорі, достатньо й неповного (усіченого) складу правопорушення (протиправність, вина). Це можливо, наприклад, при стягненні неустойки, штрафу, втрати завдатку. Крім того, особливість цивільно-правової відповідальності полягає в тому, що вона може настати і без вини, якщо це

передбачено законом або договором. Наприклад, боржник, який прострочив виконання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і неможливість виконання, що випадково настала після прострочення.

Якщо в цивільних правовідносинах беруть участь кілька зобов'язаних осіб, може виникати відповідальність пайова (часткова), солідарна або субсидіарна.

Пайова відповідальність накладає на кожен із зобов'язаних сторін відповідальність лише в тій частці, що припадає на неї відповідно до законодавства чи договору.

Солідарна відповідальність передбачає право кредитора на стягнення боргу з усіх боржників, їх частини або одного з них. Виконання солідарного зобов'язання одним з кількох боржників звільняє від відповідальності інших боржників. Солідарна відповідальність настає лише у випадках, прямо передбачених законом або договором.

Субсидіарна (додаткова) відповідальність встановлюється при наявності крім основного боржника ще й додаткового. У разі неможливості відшкодування збитків основним боржником вони стягуються з додаткового. Встановлений законом строк, протягом якого особа, право якої порушено, може вимагати примусового здійснення або захисту свого права або інтересу шляхом подання позовної заяви до суду, називається *позовною давністю*. Пов'язані з позовною давністю питання регулюються Цивільним кодексом України (гл. 19).

Позовна давність застосовується до всіх цивільних правовідносин. Однак Цивільним кодексом України встановлено вимоги, на які позовна давність не поширюється, а саме на вимогу:

- що впливає з порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом;
- * вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;
- про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- ^a власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;
- ^я страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

Законом можуть бути встановлені також інші вимоги, на які не поширюється позовна давність.

Строки позовної давності поділяються на загальний і спеціальні. *Загальний строк* позовної давності встановлюється тривалістю у три роки. Для окремих видів вимог законом встановлюються *спеціальний строк позовної давності*: скорочений (один місяць, один рік, 2 роки тощо) або триваліший (5, 10 років тощо) від загального строку позовної давності.

Однак слід зважати на те, що заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від скінчення строку позовної давності. Якщо суд визнає поважними причини пропущення строку позовної давності, порушене право підлягає захисту.

Зобов'язальне право. Цивільні зобов'язання регулюються розд. 11 Цивільного кодексу України і є найпоширенішим видом **цивільно** правових відносин

Кредиторський борг це правомірні відносини, згідно з якими одна сторона має право вимагати від другої сторони — боржника виконати на її користь певну дію (передати майно, виконати роботу тощо) або утриматися від певної дії. Боржник зобов'язаний виконати вимогу кредитора.

Зобов'язання як правове поняття складається з кількох елементів: суб'єктів зобов'язання; правовідносин між ними і їх змісту; об'єкта зобов'язання.

Суб'єктами зобов'язання, як і будь-яких інших цивільно-правових відносин, є будь-яка фізична чи юридична особа. Сторона, чья має право вимагати від другої сторони виконання якоїсь дії, називається кредитором, а сторона, яка зобов'язана виконати вимогу кредитора, називається боржником.

Ім'ям обох сторін встановлюються правовідносини між сторонами, **і об'єкт** комплекс їхніх прав і обов'язків.

Об'єкт зобов'язання - це певна дія, яку повинна виконати та чи інша сторона згідно з укладеним договором.

Підстави виникнення зобов'язань мають два види дії: *правомірні* (договори, адміністративні акти та ін.) і *неправомірні* (неправомірні дії фізичних і юридичних осіб, з якими закон пов'язує настання зобов'язально-правових наслідків, наприклад знищення, пошкодження або привласнення чужого майна, заподіяння шкоди здоров'ю громадянина та ін.).

Зобов'язання, які виникають з договору, називаються *договірними*.

Договір — це правова підстава виникнення зобов'язання. Він встановлює певні суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки для сторін, що його уклали.

Сучасна юридична думка *договором* визнає угоду⁷ двох або більше сторін про встановлення, зміну чи припинення відповідних прав і обов'язків. Такі самі позиції обстоюють і законодавці України, Російської Федерації та деяких країн континентальної Європи.

Договори укладаються у формі, встановленій за згодою сторін, крім випадків, передбачених законом. Форма договорів є усною або письмовою (простою чи нотаріальною).

Предмет договору — це завжди певна дія, яка повинна бути тільки правомірною.

Для укладення договору необхідні такі умови: законність дії; вільне волевиявлення сторін; дотримання встановленої законом форми договору; достатній обсяг дієздатності для укладення певного договору. Вказані умови називаються *умовами дійсності договору*.

Зміст договору.....- це комплекс встановлених ним прав і обов'язків сторін. Зміст будь-якого договору визначається його умовами. Розрізняють умови договору істотні, звичайні та випадкові.

Істотні умови — це умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів цього виду, а також усі умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

Звичайні умови — це умови, які неодмінно передбачаються (наприклад, місце виконання договору, місце розгляду спору в разі його виникнення). Ці умови не обов'язково повинні зазначатись у договорі. Якщо вони не включені в нього, то діють загальні норми відповідного правового акта.

Випадкові умови — це умови, які зазвичай у договорах такого виду не передбачаються, але можуть включатись у них за згодою сторін (наприклад, виплата винагороди реалізатору за договором поставки товару на реалізацію). Якщо випадкова умова включена в договір, вона має бути обов'язково виконана.

Договором може бути встановлено, що його окремі умови визначаються відповідно до типових умов договорів певного виду, оприлюднених у встановленому порядку. Такі самі умови можуть використовуватись сторонами і як звичай ділового обороту.

Договір вважається укладеним, коли сторони досягли згоди за всіма істотними умовами і оформили укладення договору у встановленому згідно із законом порядку.

Договори поділяють на *оплатні*, згідно з якими кожна сторона має одержати винагороду (договір купівлі-продажу), *безоплатні*,

11 і по з якими тільки одна сторона матиме вигоду (договір дарування), реальні, які вважаються укладеними з моменту фактичною передачею речі контрагенту (договір позики), і *консенсуальні*, ям вважаються укладеними з моменту досягнення згоди (консенсусу) щодо всіх істотних умов договору,

{а метою договори поділяються на групи:

- правовим результатом яких є перехід права власності на річ (купівлі-продажу, поставки, дарування та ін.);
- мета яких полягає в наданні іншим особам права користуватися майном (оренди, житлового найму, прокату, безкоштовного користування майном та ін.);
- на які існують послуги (договори доручення, перевезення та ін.);
- на виконання роботи (підряду та ін.);
- *чі і інші існують розрахункові та кредитні відносини (кредитні і інші)*;
- **майновою** та особистою страхування;
- авіаційні, ліцензійні та на використання об'єктів промислової власності.

6.2. Власність і її форми

Власність і право власності. *Власність* — це майно, результати інтелектуальної діяльності, природні ресурси та інші матеріальні блага, які належать державі, народу, фізичним або юридичним особам. Сукупність правових норм, що регулюють відносини між ними, тобто відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном, і становлять *право власності*. В Україні зазначені відносини регулюються Конституцією України, Цивільним кодексом, Законом України «Про власність» та іншими нормативно-правовими актами.

Суб'єктами права власності в Україні визнаються народ України, громадяни, юридичні особи і держава. Згідно із законодавством України суб'єктами права власності в нашій державі можуть бути також іноземні держави, їх фізичні та юридичні особи й особи без громадянства. Громадяни, юридичні особи України і власне наша держава можуть мати у власності майно, розміщене на території інших держав.

Об'єктом права власності може бути будь-яке майно, що становить певну цінність.

Форми власності. Власність в Україні буває в таких формах: приватна, колективна і державна. Усі форми власності рівноправні.

Приватна власність — це одна з основних форм власності.

Право приватної власності — це сукупність правових норм, що закріплюють право людини або юридичної особи володіти, користуватися і розпоряджатися належним їй майном, іншими належними їй матеріальними благами і результатами інтелектуальної діяльності.

Право приватної власності виникає на підставі отримання громадянином доходів від участі в суспільному виробництві, індивідуальної праці, здійснення підприємницької діяльності, вкладення коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також на майно, одержане внаслідок успадкування або укладення інших угод, не заборонених законом.

Суб'єктом права приватної власності може бути «кожен», тобто будь-яка фізична особа, до категорії якої належать громадяни України, громадяни іноземних держав, особи без громадянства, а також юридичні особи.

Об'єктом права приватної власності є житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього користування, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на них, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, цінні папери та інше майно споживчого й виробничого призначення, а також результати інтелектуальної, творчої діяльності, у тому числі твори науки, літератури та мистецтва, винаходи тощо.

До об'єктів приватної власності належать також приватні підприємства, засновані на власності окремого громадянина України, з правом найняття робочої сили; селянські (фермерські) господарства.

Приватний власник має три види правочинностей: володіння, користування і розпорядження об'єктами власності.

Володіння — це фактична наявність речі у власника і його можливість впливати на цю річ безпосередньо.

Користування — це право вилучати з належної власнику речі її корисні властивості, наприклад обробляти землю і одержувати врожай, тримати худобу і отримувати приплід, носити одяг, вживати продукти харчування тощо.

Розпорядження — це право визначати юридичну чи фактичну частку майна, тобто продавати, дарувати, заповідати, обмінювати, знищувати, переробляти майно в іншу річ тощо.

Тільки сукупність цих правочинностей у конкретного суб'єкта дає підставу вважати його власником майна.

Порядок набуття права приватної власності визначається Цивільним кодексом України та законами України «Про власність», «Про підприємства в Україні», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про селянське (фермерське) господарство», «Про споживчу кооперацію» та ін.

Способами набуття права на приватну власність є купівля, отримання в дар, у спадок, у порядку обміну, придбання за прибутком від підприємницької, трудової та інтелектуальної діяльності, за цінні папери та інші не заборонені законодавством способи.

Законодавчими актами України може бути встановлено спеціальний порядок набуття громадянами права приватної власності на окремі види майна, а також види майна, що загалом не повинні перебувати у приватній власності.

Інші акти законодавства України, інші законодавчі акти забезпечують гарантію права приватної власності. У ст. 41 Конституції України вказано, що «Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного часу. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом».

Індивідуальна власність — це майно, що належить певному колективу (об'єктами права колективної власності є трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, господарські товариства й об'єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні та інші організації, що є юридичними особами).

Відповідно до Закону України «Про власність» коло об'єктів колективної власності визначається характером діяльності колективу.

Власність в Україні поділяється на загальнодержавну (республіканську) і адміністративно-територіальних одиниць (комунальну). Суб'єктом права загальнодержавної власності є Верховна Рада України, а суб'єктом права комунальної власності — адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, районних, міських, селищних і сільських рад депутатів та їх виконавчих органів.

До об'єктів загальнодержавної власності належать майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та інших державних органів; майно Збройних Сил України, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення; кошти Державного бюджету України; кошти Національного банку України, інших державних банків, їх установ і створювані ними кредитні ресурси; державні резервні, страхові та інші фонди; майно вищих і середніх спеціальних державних навчальних закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток.

У загальнодержавній власності може перебувати майно, передане у власність України іншими державами, юридичними особами і громадянами.

До об'єктів права комунальної власності належать, з одного боку, рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, які є власністю територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах; з іншого боку, — об'єкти спільної власності районних і обласних рад, що перебувають в їх управлінні. Згідно з чинним законодавством до комунальної власності належить майно, що передається органам місцевого самоврядування державою, іншими суб'єктами власності, майно, яке створюється або купується органами місцевого самоврядування за рахунок власних коштів; майно, перелік якого встановлений Законом України «Про власність».

Структура комунальної власності не є сталою. Вона може змінюватись відповідно до розвитку ринкових відносин, вільного підприємництва і приватизації.

Згідно зі ст. 13 Конституції України, як зазначалося, земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розміщуються в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Право власності на землю може існувати як право державної, комунальної, колективної та приватної власності. Це право набувається і реалізується відповідними суб'єктами виключно за за-

колом. Конституція України підтверджує чинне земельне законодавство щодо обмеження категорії суб'єктів власності на землю.

Законодавство України як окрему категорію розрізняє *інтелектуальну власність*, що охоплює права на володіння літературними, художніми та науковими творами, науковими відкриттями, винаходами, промисловими зразками, звукозаписами, записами радіо та телевізійних передач тощо. Вперше це поняття було введено в юридичний обіг у 1967 р. Конвенцією, що започаткувала Всесвітню організацію інтелектуальної власності (ВОІВ).

Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Усім власникам забезпечуються рівні умови реалізації своїх прав. Проте, здійснюючи свої права, власник зобов'язаний не порушувати права, свободи, гідність інших громадян і не погіршувати природну якість землі, води, інших об'єктів природи. При здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків власник зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства. Саме тому у ст. 41 Конституції України закріплено: "Використанням власності не може завдавати шкоди правам, свободам і інтересам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі».

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності при господарюванні і гарантує їм рівність перед законом. Порушення прав власників, чи є ними держава, громадянин або юридична особа, вимагає при тягненні винних до юридичної відповідальності адміністративної, кримінальної, матеріальної в норм і у, ін іапвленому іакоподавством України.

6.3. Спадкування власності громадян

Поняття спадкового права і його суб'єкти. Спадковість виникла разом з виникненням цивілізації. У такий спосіб люди з давніх часів намагалися полегшити існування нащадкам після своєї смерті.

Спадковість — це перехід майна померлого до інших осіб. Спадковість — це сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу майна померлого до інших осіб.

Ніх, після смерті якого залишилось майно, що має перейти до спадкодавця, називається *спадкодавцем*.

Особ, до яких це майно переходить після смерті його власника, називають *спадкоємцями*.

Спадкодавцями можуть бути тільки фізичні особи. Спадкоємцями за заповітом і законом можуть бути лише фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Водночас за заповітом спадкоємцями можуть бути ще й юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Спадщина. Майно, що залишилось після смерті його власника, називається *спадщиною*. Проте слід ураховувати, що спадщина складається з прав і обов'язків спадкодавця, тобто до складу спадщини входять також борги, невиконані зобов'язання, неоплачені кредити тощо, що були на день смерті. Вартість боргів у спадщині може перевищувати вартість активного майна. Спадкоємець має право прийняти таку спадщину чи відмовитися від неї.

Часом відкриття спадщини визнається день смерті спадкодавця, а при оголошенні його померлим — день набрання законної сили рішення суду про оголошення його померлим.

Порядок визнання громадянина безвісно відсутнім (безвісно відсутнім визнається в судовому порядку громадянин, якщо протягом одного року в місці його постійного проживання відсутні відомості про місце його перебування) або оголошення його померлим (громадянин у судовому порядку може бути оголошений померлим, якщо в місці його постійного проживання немає відомостей про місце його перебування впродовж трьох років, а якщо він пропав безвісти за обставин, що загрожували йому смертю або дають підстави припускати його загибель внаслідок нещасного випадку, — упродовж шести місяців; військовослужбовець або інший громадянин, який пропав безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути в судовому порядку оголошений померлим не раніше як через два роки від дня завершення цих воєнних дій) регламентується гл. 35 Цивільно-процесуального кодексу України.

Місцем відкриття спадщини визнається останнє місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме, — місцезнаходження майна або його основної частини.

Підстави спадкування. Спадкоємство як перехід майна померлого до інших осіб можливе з двох підстав — за заповітом або за законом. Можливе одночасне спадкоємство і за заповітом, і за законом (одна частина майна спадкодавцем заповідана, а інша успадковується за законом).

Спадкоємство за заповітом виникло раніше від спадкоємства за законом. Заповіт складається тоді, коли спадкодавець бажає

• їм ішловити свою волю щодо того, кому і яка частина його майна має перейти після смерті. Звідси заповіт можна визначити як розпорядження власника своїм майном на випадок його смерті.

Крім призначення спадкоємців і розподілу спадщини між ними заповіт може містити й інші розпорядження (заповідальний відказ).

До заповіту з метою встановлення однозначності його змісту Цивільний кодекс України встановлює чіткі вимоги. Заповіт — це не договір, а односторонній правочин, згідно з яким права і обов'язки інших осіб виникають за волевиявленням заповідача. Тому до заповіту встановлюються такі самі умови його дійсності, як і до будь-якого правочину.

Перша умова заповіту може бути складений виключно дієздатною особою.

Друга умова заповіту за законом повинен бути укладений у письмовій формі з обов'язковим зазначенням місця й часу його складання і особисто підписаний заповідачем. Якщо особа не може особисто підписати заповіт, він підписується іншою особою II порядку, передбаченому ч. 4 ст. 207 Цивільного кодексу України. Крім того, заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами (ст. 1251, 1252 Цивільного кодексу України). Причому, якщо заповідач через фізичні вади не може прочитати заповіт або коли заповіт посвідчує не нотаріус, а інші посадові, службові особи, то таке посвідчення має бути зроблено при свідках. Хоча за бажанням заповідача його заповіт може бути посвідчений при свідках. Такими можуть бути і інші особи і повною цивільною дієздатністю, за винятком:

- нотаріуса або іншої посадової, службової особи, яка посвідчує заповіт;
- спадкоємців за заповітом;
- членів сім'ї та близьких родичів спадкоємців за заповітом;
- осіб, які не можуть прочитати або підписати заповіт.

Коли особа складає секретний заповіт (заповіт, із змістом якого ніхто не ознайомлюється), він посвідчується виключно нотаріусом. Такий заповіт подається нотаріусові в заклеєному конверті, на якому міститься підпис заповідача. Нотаріус ставить на конверті відповідний напис, скріплює печаткою і у присутності заповідача вміщує його в конверт й опечатує.

Третя умова заповіту — відповідність змісту заповіту законодавству. Наприклад, заповідач має право призначити спадкоємцем будь-кого, але не може позбавити повністю спадщини неповнолітніх

або непрацездатних дітей (у тому числі й усиновлених), непрацездатних дружин (чоловіка), батька, матір і утриманців. Якщо заповідач за заповітом позбавить зазначених осіб спадщини повністю, заповіт у цій частині буде визнаний недійсним, а зазначені особи успадкують незалежно від змісту заповіту не менш як дві третини частки майна, яка належала б кожному з них при спадкуванні за законом (обов'язкова частка).

Заповідач має право в будь-який час змінити або скасувати складений ним заповіт чи скласти новий заповіт. Заповіт, що складений пізніше, автоматично відміняє раніше складений заповіт.

Заповіт, що складений особою, яка не мала на не права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми і посвідчення, вважається неірадовчинним. Заповіт може бути визнаний недійсним у судовому порядку за позовом заінтересованих осіб, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі.

Спадкоємство за законом має місце в таких випадках:

- * за відсутності заповіту;
- * визнання заповіту недійсним;
- ⁱⁱ неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом;
- ⁱⁱⁱ неохоплення заповітом усієї спадщини.

Цивільний кодекс України визначає коло спадкоємців за законом. Це діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця й народжені після його смерті, той з подружжя, який пережив іншого, і батьки (перша черга спадкоємців); рідні брати й сестри спадкодавця, його баба і дід як з боку батька, так і з боку матері (друга черга спадкоємців); рідні дядько і тітка спадкодавця (третя черга спадкоємців); особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга спадкоємців); інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення (ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця) (п'ята черга спадкоємців). До останньої черги належать також утриманці спадкодавця. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів існування.

Спадкоємці за законом закликаються до спадкоємства не одночасно, а в порядку черги.

Ці вільним кодексом України при спадкоємстві за законом передбачено також спадкування за правом представлення. Це **СЮ-**сується спадкування майна спадкодавців їхніми внуками, правнуками, прадідом, прабабою, племінниками, двоюрідними братами і сестрами.

Так, внуки, правнуки спадкодавця спадкують частку спадщини, що належала б за законом їхнім матері, батьку, бабі, діду, якби вони були живі на час відкриття спадщини. Прабаба, прадід спадкують частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, діду спадкодавця), якби вони були живі на час відкриття спадщини. Племінники спадкодавця спадкують частку спадщини, що належала б за законом їхнім матері, батьку (сестрі, брату спадкодавця), якби вони були живі на час відкриття спадщини. Двоюрідні брати і сестри спадкодавця спадкують частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батьку (тітці, дядьку спадкодавця), якби вони були живі на час відкриття спадщини.

Порядок прийняття спадщини. Для прийняття спадщини спадкоємець має вчинити одну з двох дій: фактично вступити в управління або володіння спадковим майном; подати до державної нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини заяву про прийняття спадщини.

Зазначені дії спадкоємець має вчинити впродовж шести місяців з дня відкриття спадщини. Можливі випадки настання права спадкоємця дня деяких осіб лише в разі неприйняття спадщини іншими спадкоємцями. Тоді зазначені особи можуть заявити про свою іюду прийняти спадщину впродовж строку, який відво-зи іься дня прийняття спадщини. Якщо цей строк становить менш як іри місяці, він подовжується до трьох місяців.

Цивільний кодекс України передбачає можливість подовження "строку прийняття спадщини в разі визнання судом причин пропуску цього строку поважними. Спадщина може бути прийня-іа і після закінчення строку для її прийняття без рішення суду, а не за умови згоди на це всіх інших спадкоємців.

Можлива ситуація, коли спадкоємець за законом чи за запові-том помирає після відкриття спадщини, не встигнувши прийняти її у встановлений строк. У такому разі його право на прийняття спадщини переходить до його спадкоємців (спадкова трансмісія). Це право померлого спадкоємця може бути реалізоване його спадкоємцями на загальних підставах упродовж строку, що залишився після прийняття спадщини. Якщо цей строк становить менш як три місяці, він подовжується до трьох місяців.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, отримує у нотаріуса після завершення шести місяців від дня відкриття спадщини свідоцтво про право на спадщину.

Якщо у складі спадщини, яку прийняв спадкоємець, є нерухоме майно, спадкоємець зобов'язаний зареєструвати право на спадщину в органах, які здійснюють державну реєстрацію нерухомого майна, тому що право власності у спадкоємця на таке майно виникає лише з моменту його державної реєстрації.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, що визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Спадкоємці, які прийняли спадщину, несуть відповідальність за боргами спадкодавця в межах дійсної вартості успадкованого ними майна.

Цивільним кодексом України передбачена можливість укладення спадкового договору. За таким договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. *Відчужуваним* у спадковому договорі може бути подружжя, один з подружжя або інша особа, а *набувачем* — фізична або юридична особа.

Спадковий договір укладається в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

6.4, Правове регулювання житлових відносин

Житлове право. Джерела житлового права. *Житлове право* — це сукупність норм, які регулюють суспільні відносини щодо задоволення потреб громадян у житлі, його використання, збереження, експлуатації і ремонту в державному, громадському та приватному житловому фонді України.

Вихідні положення житлового права містяться в Конституції України. Так, відповідно до ст. 47 Конституції України «кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у

мі іла і їсть або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціальної о захисту, житло надається державою та органами місцевого < імоврядування безоплатно або за доступну для них плату відпо індпо до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений жи та інакше як на підставі закону за рішенням суду». Саме тому кожному громадянину гарантовано недоторканність його жит иа. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володін ня особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмо тивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних з рятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслі дкуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший встановлений законом порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку (ст. Н) Конституції України).

Базовим же законодавчим актом, що регулює житлові та інші пов'язані з ними соціальні відносини, є Житловий кодекс Украї ни. Зазначені відносини регулюють також Цивільний кодекс України, закони України «Про власність», «Про приватизацію державного житлового фонду» та інші нормативно-правові акти держави.

Житло як об'єкт права власності. Згідно зі ст. 41 Конститу ції України кожному громадянину нашої держави надано право володіти, користуватися і розпоряджатись своєю власністю, до якої належить і житло.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про власність» житло іромадян (одним з об'єктів права приватної власності. Суб'єк і.імп іакото права крім громадян України можуть бути громадяни інших країн і особи без громадянства. Вони користуються права ми і несуть обов'язки щодо належних їм на території України квартир чи будинків нарівні з громадянами України, якщо інше не передбачено спеціальними законодавчими актами.

Квартира чи будинок стає приватною власністю громадянина на законних підставах, коли житло приватизоване у встановлено му порядку або отримано внаслідок дарування, успадкування, ку півлі, довічного утримання. Власник житла на свій розсуд воло діє, користується, розпоряджається ним і має право вчиняти щодо нього будь-які дії, що не суперечать закону.

Згідно зі ст. 150 Житлового кодексу України власник житла має право продавати його, дарувати, заповідати, обмінювати, за кладати, укладати щодо нього інші не заборонені законом угоди. Зазначені угоди укладаються в порядку, визначеному Цивільним,

Житловим кодексами України та іншими законодавчими актами держави.

Так, договір купівлі-продажу квартири чи будинку оформлюється виключно в письмовій формі на основі вимог Цивільного кодексу України. У ст. 657 Цивільного кодексу України передбачається, що договір купівлі-продажу жилого будинку (квартири) підлягає нотаріальному посвідченню і державній реєстрації.

Застава власного житла, як і іншого майна громадянина, є способом забезпечення зобов'язань. Вона регламентована § 6 гл. 49 Цивільного кодексу України і Законом України «Про заставу». Застава оформлюється письмовим договором. Договір про заставу житла посвідчується нотаріусом та підлягає державній реєстрації. Нотаріальне посвідчення договору про заставу житла здійснюється за місцем знаходження цього житла.

Житло, яке перебуває у спільній власності (частки, паї), може бути передано в заставу тільки за згодою всіх співвласників і умови виділення його в натурі.

Власник житла має право подарувати його. За договором дарування одна сторона передає безоплатно другій стороні (фізичній чи юридичній особі) житло у власність.

Договір дарування громадянином житла укладається в письмовій формі й нотаріально засвідчується.

Питання, що пов'язані з обміном житла, регламентуються ст. 150, 164 Житлового кодексу України. За договором обміну між сторонами (фізичними та юридичними особами) здійснюється обмін житла на інше. При цьому використовуються відповідні правила купівлі-продажу, якщо інше не випливає із суті відносин сторін. Сторони обміну житла вважаються відповідно продавцем житла, яке він виставляє на обмін, і його покупцем. Договір обміну житла укладається в письмовій формі, нотаріально засвідчується, реєструється в Бюро технічної інвентаризації (БТІ), виконавчому комітеті місцевої ради депутатів або на біржі

Договір найму (оренди) житла. За договором найму (оренди) житла одна сторона — власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачу) житло для проживання у ньому на певний строк за плату.

Договір найму житла укладається в письмовій формі, а його сторонами можуть бути фізичні й юридичні особи. Предметом такого договору можуть бути помешкання, зокрема квартира або її частина, житловий будинок або його частина, за умови, що таке помешкання придатне для постійного проживання в ньому. А

і ому не можуть бути самостійним предметом договору найму підвали, підсобні приміщення (кухня, коридор, комора тощо), не придатні для проживання. Крім того, у будинках державного і і ромадського житлового фонду таким не може бути жиле приміщення, яке хоча й ізольоване, проте за площею менше від встановленого мінімуму для надання одній особі; частина кімнати або кімната, що має з іншою кімнатою спільний вхід.

За нормами, встановленими Цивільним кодексом України, договір найму житла укладається на строк, встановлений договором. Якщо в договорі строк не встановлений, то він вважається укладеним на п'ять років.

Права і обов'язки сторін договору визначаються ними самостійно, але з урахуванням вимог, встановлених законодавством держави.

Наймач жилого приміщення має право за згодою наймодавця і давати в оренду жиле приміщення у випадках, передбачених законодавством.

Розірвання договору найму житла здійснюється в порядку, передбаченому Цивільним та Житловим кодексами України.

Приватизація державного житлового фонду. Приватизація житла регламентована Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду». Відповідно до цього закону передання квартир здійснюється на підставі положення Державного комітету України з житлово-комунального господарства «Про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян» від 1 - вересня 1992 р. із змінами і доповненнями.

Державний фонд — це житловий фонд місцевих рад депутатів і /чи і повної фонд, що перебуває в повному господарському віданні чи оперативному управлінні державних підприємств, організацій, установ.

Приватизація державного житлового фонду — це відчуження квартир (будинків) та належних до них господарських споруд і приміщень (підвалів, сараїв та іншого помешкання) державного житлового фонду у власність громадян України.

Із згідно з цим і дійсність шляхом:

- Озго за гроші передається громадянам квартир (будинків) з розрахунку елітарної норми, що становить 21 кв.м загальної площі на наймача і кожного члена сім'ї й додатково 10 кв.м на сім'ю,
- пролажу надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, що мешкають у них або перебувають у черзі на поліпшення житлових умов.

Приватизація державного житлового фонду здійснюється уповноваженими на це органами, створеними місцевою державною адміністрацією, державними підприємствами, організаціями, установами, у повному господарському віданні або оперативному управлінні яких перебуває державний житловий фонд.

6.5. Подружжя, батьки, діти: їхні права і обов'язки

Поняття сімейного права. Сімейний кодекс. *Сімейне право* — це галузь права, норми якого регулюють особисті й майнові відносини, що впливають зі шлюбу і стосуються сім'ї.

Сім'я є первинним і основним осередком суспільства. До неї входять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки. Сімейні відносини регулюються Конституцією України, Сімейним кодексом України, який набирає чинності з 1 січня 2004 р., відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин, Законом України «Про охорону дитинства» та іншими нормативно-правовими актами. Зокрема, Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками і дітьми, усиновлювачами й усиновленими, матір'ю і батьком дитини щодо її виховання, розвитку й утримання, сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом і внуками, правнуками, рідними братами й сестрами, мачухою, вітчимою і падчеркою, пасинком та іншими членами сім'ї. Водночас сімейні відносини між двоюрідними братами і сестрами, тіткою, дядьком і племінницею, племінником та іншими родичами за походженням Сімейним кодексом України не регулюються.

Сімейні відносини можуть бути також врегульовані за домовленістю між їх учасниками договором, якщо це не суперечить вимогам Сімейного кодексу України, інших законів і моральним засадам суспільства.

Шлюб. Як відомо, сім'я переважно створюється на основі шлюбу. *Шлюбом* є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Релігійний обряд шлюбу, так само як і інші релігійні обряди, не має правового значення і є особистою справою громадян.

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Право на укладення шлюбу і тим самим на створення сім'ї має особа, яка досягла шлюбного віку. Шлюбний вік для жінки встановлюється

1 / років, для чоловіка — 18 років. Водночас зазначимо, що за її волею особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Шлюб не може бути укладений між особами, з яких хоча б одна перебуває в іншому шлюбі або які є родичами прямої лінії споріднення. Так, у шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра, двоюрідні брат і сестра, рідні тітка і племінник, дядько і племінниця. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька. Проте за рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача і усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним. У шлюбі між собою не можуть перебувати усиновлювач і усиновлена ним дитина. Водночас такий шлюб може бути зареєстрований лише в разі скасування усиновлення.

Шлюб реєструється після одного місяця від дня подання особою заяви про реєстрацію шлюбу. За наявності поважних причин керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану може дозволити реєстрацію шлюбу до скінчення цього строку.

Порядок припинення шлюбу визначений гл. 11 Сімейного кодексу України. Підставами для припинення шлюбу є смерть одного з подружжя або оголошення його померлим, а також розірвання шлюбу. Причому, якщо один з подружжя помер до набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, вважається, що шлюб припинився внаслідок його смерті, а якщо це сталося в день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, то вважається, що шлюб припинився внаслідок його розірвання.

У разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється в день прийняття ним відповідної постанови. А в разі розірвання шлюбу судом шлюб припиняється з дня набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу. Водночас зазначимо, що розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану.

III шлюбний догляд. Особи, які вступають у шлюб або вже перебувають у ньому, мають право за власним бажанням укласти шлюбний договір. Причому, на укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною є неповнолітня особа,

потрібна засвідчена нотаріусом письмова згода її батьків або піклувальника.

Шлюбним договором регулюються виключно майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права й обов'язки, а також можуть бути визначені майнові права і обов'язки подружжя як батьків. Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, встановлених Сімейним кодексом України, а також ставити одного з подружжя в надзвичайно невідповідне матеріальне становище. Крім того, згідно із шлюбним договором не може передаватись у власність одному з подружжя нерухоме й інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Шлюбний договір укладається в письмовій формі й нотаріально посвідчується. Якщо шлюбний договір укладений до реєстрації шлюбу, він набирає чинності в день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладений подружжям, він набирає чинності в день його нотаріального посвідчення.

Загальний строк дії шлюбного договору, а також строки тривалості окремих прав і обов'язків за ним встановлюються у шлюбному договорі. Крім того, у ньому може бути встановлено чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу.

Одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Шлюбний договір може бути змінений подружжям. Угода про зміну шлюбного договору так само посвідчується нотаріально.

Подружжя має право відмовитися від шлюбного договору. Встановлені шлюбним договором права та обов'язки припиняються в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання. На вимогу одного з подружжя або іншої особи, права й інтереси якої порушені шлюбним договором, останній може бути визнаний недійсним за рішенням суду з підстав, встановлених Цивільним кодексом України.

Права і обов'язки подружжя. Шлюб є підставою для виникнення прав і обов'язків подружжя. Такими є особисті немайнові права подружжя, а саме право на материнство, батьківство; право дружини і чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, на фізичний і духовний розвиток, зміну прізвища, розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї, особисту свободу. Стосовно обов'язків дружина і чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою й іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги.

Окрім немайнових прав і обов'язків подружжя має ще й майнові права та обов'язки. Згідно із сімейним законодавством розрізняються особиста приватна власність дружини і чоловіка та спільна сумісна власність подружжя.

До особистої приватної власності дружини, чоловіка належить:

- майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- " майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на основі договору дарування або в порядку спадкування;
- " майно, набуте нею, ним за час шлюбу, аяе за кошти, які належали їй, йому особисто;
- речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, навіть годі, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- " премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги (хоча суд може визнати за другим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню);
- кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди;
- сірахові суми, одержані нею, ним за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням.

Суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.

Якщо у придбання майна вкладені крім спільних коштів і кошти, що належали одному з подружжя, то частка в цьому майні відповідно до розміру внеску є його особистою приватною власністю.

Майно, що набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині й чоловіку на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком і ч, що виключені з цивільного обороту. Крім того, об'єктом права і спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, гшпендії, інші доходи, одержані одним з подружжя і внесені в сімейний бюджет або па його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу.

Дружина і чоловік мають рівні права на володіння, користування та розпоряджання майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той з подружжя, хто є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий з подружжя може подавати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той з подружжя, хто досяг встановленого законом пенсійного віку або є інвалідом I, II чи III групи. Один з подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують встановленого йому законом прожиткового мінімуму.

Зазначимо, що розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час перебування у шлюбі. Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу й потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік, колишня дружина може подавати матеріальну допомогу. Особа має право на утримання й тоді, коли вона стала інвалідом після закінчення одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка, колишньої дружини під час перебування у шлюбі.

Якщо на момент розірвання шлюбу жінці, чоловіку до досягнення встановленого законом пенсійного віку залишилося не більше п'яти років, вона, він матимуть право на утримання після досягнення цього пенсійного віку за умови, що у шлюбі вони спільно проживали не менш як десять років.

Утримання одному з подружжя надається другим з подружжя в натуральній або грошовій формі за їхньою згодою.

Орава і обов'язки матері, батька, дитини. Мати, батько мають рівні права й обов'язки щодо дитини незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років. Неповнолітньою вважається дитина у віці 14-18 років. Діти мають рівні права і обов'язки щодо батьків незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

Батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини зареєструвати народження дитини в

державному органі реєстрації актів цивільного стану. Реєстрація народження дитини здійснюється державним органом реєстрації **актів** цивільного стану з одночасним визначенням її походження і наданням прізвища, імені та по батькові. Прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою.

Питання виховання дитини вирішується батьками спільно. Вони зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї й родини, свого народу, Батьківщини. Крім того, вони зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, а також готувати її до самостійного життя. Батьки зобов'язані поважати дитину. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, а також фізичні покарання дитини батьками і застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони здатні подавати таку матеріальну допомогу. Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23 років за умови, що вони можуть подавати матеріальну допомогу. Право на утримання припиняється в разі припинення навчання.

Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.

Позбавлення батьківських прав. Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав щодо всіх своїх дітей або когось з них, якщо вона, він:

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини;
- жорстоко поведуться з дитиною;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування і бродяжництва;
- засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Позбавлені батьківських прав мати, батько мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав.

Захист сімейних прав та інтересів. Кожний учасник сімейних відносин, який досяг 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. *До способів захисту сімейних прав та інтересів, зокрема, належать:*

- * встановлення правовідносин;
- примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку;
- припинення й анулювання правовідносин;
- " припинення дій, які порушують сімейні права;
- * відновлення правовідносин, що існували до порушення права;
- " відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено Сімейним кодексом України або відповідним договором.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст понять «цивільна правоздатність» і «цивільна дієздатність».
2. Охарактеризуйте юридичну особу і її правові ознаки.
3. Види цінних паперів.
4. Що таке представництво? Види представництва.
5. Що таке довіреність?
6. Види цивільно-правової відповідальності.
7. Розкрийте зміст поняття власності. Види власності.
8. Проаналізуйте порядок спадкування за законом і заповітом.
9. Охарактеризуйте договір найму жилого приміщення.
10. Умови укладення шлюбу.
11. Охарактеризуйте шлюбний договір і розкрийте порядок його укладення.

Список рекомендованої літератури

1. *Житловий кодекс Української РСР.* - Х., 1997.
2. *Сімейний кодекс України.* - Х., 2002.
3. *Цивільний кодекс України.* -- К., 2003.
4. *Коментар до Конституції України.* — К., 1996.
5. *Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посіб. для студ. юрид. вузів і фак. ун-тів / За ред. О. В. Дерези.* — К., 1998.
6. *Правознавство: Навч. посіб. / А.М. Колодій, І.В. Опришко (керівники авт. кол.), С.Е. Демський та ін.; За ред. В.В. Копейчикова.* — К.: Юрінком Інтер, 2002.

Розділ 7

ГОСПОДАРСТВО І ПРАВО¹

7.1. Господарське право: загальна характеристика

Поняття господарського права. Господарська діяльність» Становлення і розвиток сучасної економічної системи потребують від їх учасників, по-перше, ґрунтовного знання економічних законів розвитку суспільства, по-друге, як правової системи загалом, так і господарського права зокрема, оскільки воно відіграє провідну роль в організації господарювання, а його норми, що базуються на принципах законності, економічної свободи, конкуренції й обмеженого державного регулювання, є органічною складовою правового фундаменту економічної системи.

Господарське право — це галузь права, якою регулюються відносини у сфері організації та здійснення господарської діяльності.

Отже, предметом господарського права є господарська діяльність, якою визнається діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Залежно від мети і способу організації та здійснення господарська діяльність поділяється на підприємницьку і некомерційну.

Підприємництво. Згідно зі ст. 42 Господарського кодексу України підприємницькою діяльністю визнається самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів і одержання прибутку.

Зазначимо, що історія розвитку підприємництва своїм корінням сягає в середньовіччя. Так, у середні віки термін «підприємець», або «антрепренер» мав подвійне значення. Цим поняттям позначали організаторів парадів та музичних вистав, керівників великих виробничих або будівельних проектів. Керівник такого проекту не ризикував — він лише керував усіма роботами з його

Матеріал цього розділу викладений з урахуванням як чинного законодавства України (станом на 10 липня 2003 р.), так і Господарського кодексу України, що набирає чинності з 1 січня 2004 р.

реалізації, використовуючи надані йому ресурси. Такими «підприємцями» у середні віки були, як правило, представники духовництва, оскільки саме цій верстві населення доручалась реалізація великих будівельно-архітектурних проєктів — зведення замків, адміністративних та фортифікаційних споруд, соборів та монастирів.

Одну з перших концепцій підприємництва на початку XVIII ст. розробив англійський економіст Р. Контільон. Саме його деякі вчені вважають «батьком» поняття «підприємець», яким Р. Контільон позначав людину, що діє в умовах ризику.

Сучасне розуміння підприємництва, в основу якого покладено принцип новаторства і новизни при виробництві товарів чи наданні послуг, склалося лише в середині XX ст. Саме тоді було визнано, що *підприємництво* — це динамічний процес примноження багатства, створюваного певними категоріями людей, які при цьому ризикують своїми грошми, майном, кар'єрою, створюють для реалізації цього процесу власну справу і прагнуть виробити товар або надати послугу вищої якості й нижчої вартості, ніж у інших підприємців.

Отже, *підприємництво* — це процес створення матеріальних цінностей, який погребує затрат часу й зусиль і передбачає прийняття на себе фінансової, моральної та соціальної відповідальності підприємцем, кінцевою метою якого є одержання матеріального (грошового) прибутку і задоволення досягнутим.

Згідно зі ст. 42 Конституції України «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом». Детальніше ця норма Конституції України розкрита у гл. 4 Господарського кодексу України та гл. 5 і 8 Цивільного кодексу України. Відповідно до норм зазначених нормативно-правових актів *суб'єктами підприємницької діяльності* можуть бути фізичні й юридичні особи, зареєстровані як підприємці в порядку, встановленому чинним законодавством України.

Здійснюючи підприємницьку діяльність, потрібно враховувати, що деякі її види підлягають ліцензуванню і патентуванню згідно із законами України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» та «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності».

Некомерційна господарська діяльність. *Некомерційне господарювання* — це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання і спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів, не маючи на меті одержання прибутку.

Іскомерційна господарська діяльність здійснюється суб'єктами господарювання державного або комунального сектору економіки, а також іншими суб'єктами господарювання, яким здійснення господарської діяльності у формі підприємництва забороняється законом. Однак у будь-якому разі займатися цією діяльністю заборонено органам державної влади, органам місцевого самоврядування та їх посадовим особам.

Некомерційна господарська діяльність здійснюється в тих галузях чи видах діяльності, де законом забороняється підприємництво. Здійснюється ця діяльність на основі рішення відповідного органу державної влади або місцевого самоврядування.

Джерела господарського права. Нормативною основою господарського права є сукупність господарчо-правових нормативних актів, що становлять господарське законодавство.

Основні засади регулювання господарських відносин визначаються Конституцією України. Базовим нормативно-правовим актом, що визначає безпосередньо правові основи господарської діяльності в державі, є Господарський кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 р. Як зазначалось, цей кодекс набирає чинності з 1 січня 2004 р. До інших законодавчих актів, що регулюють господарські відносини, належать, зокрема, закони України «Про економічну самостійність», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про інвестиційну діяльність», «Про власність», «Про господарські товариства» та ін. Окремі відносини у сфері господарської діяльності регулюються Цивільним кодексом України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами.

7.2. Суб'єкти господарської діяльності

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав і обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством. *Основними ознаками суб'єктів господарської діяльності є такі:*

- певна організаційно-правова форма;
- наявність майна;

^e легітимність майна;

^ш господарська правосуб'єктність.

Відповідно до ст. 55 Господарського кодексу України до суб'єктів господарювання належать:

" господарські організації — юридичні особи, державні, комунальні та інші підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані у встановленому законом порядку;

⁸⁸ громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані відповідно до закону як підприємці;

* філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської діяльності.

Розглянемо окремі з цих суб'єктів.

Індивідуальні підприємці. Одним із суб'єктів господарського права є фізичні особи — підприємці. Здатність громадян бути суб'єктами підприємницької діяльності виникає не з моменту їхнього народження, а з отриманням ними повної цивільної дієздатності, що прямо передбачено ст. 50 Цивільного кодексу України. Це пояснюється тим, що право займатися підприємництвом є правом на власну господарську діяльність, що є особистим і не відчужуваним, і передбачає свідому діяльність його носія, а отже, й особисту самостійну участь у його здійсненні.

Однак законом встановлені певні обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності. Такі обмеження насамперед визначені ст. 42 Конституції України: «Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом».

Усі зазначені категорії громадян не просто обмежені щодо здійснення підприємницької діяльності в конкретних сферах її прояву, а повністю позбавлені спеціальної підприємницької правосуб'єктності. Обмеження правоздатності у сфері підприємництва можна використовувати щодо громадян, які відповідно до закону можуть безпосередньо займатися підприємницькою діяльністю, але обмежені в цьому на підставі рішення суду. Так, особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності до завершення терміну, встановленого вироком суду. Крім того, особи, яким суд заборонив займатися пев-

ним видом діяльності, не можуть бути посадовими особами господарських товариств, які здійснюють цей вид діяльності.

Підприємства. *Підприємство* — це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади, органом місцевого самоврядування або іншими суб'єктами для задоволення суспільних і особистих потреб шляхом систематичної здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, пішої господарської діяльності в порядку, передбаченому законом.

Підприємство є юридичною особою і, як правило, діє на підставі статуту.

Залежно від форм власності, встановлених Законом України «Про власність», можуть утворюватись такі види підприємств:

- примате, засноване на приватній власності фізичної чи юридичної особи;
- колективної власності;
- комунальне, засноване на власності відповідної територіальної громади;
- державне, засноване на державній власності, у тому числі казенне (казенним визнається підприємство, майно якого відповідно до законодавства України не підлягає приватизації).

В Україні можуть діяти й інші передбачені законом види підприємств. Так, якщо у статутному фонді підприємства іноземна інвестиція становить не менше 10 %, воно визнається *підприємством з іноземними інвестиціями*, а якщо у статутному фонді підприємства іноземна інвестиція становить 100% — *іноземним підприємством*.

Залежно від способу утворення (заснування) і формування статутного фонду в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні. *Унітарне підприємство* створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, якого він призначає, керує підприємством і формує його ірудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства.

Унітарними є підприємства державні, комунальні, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором),

діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів і ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші, у тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Підприємства залежно від кількості працюючих й річного обсягу валового доходу від реалізації продукції можуть належати до малих, середніх або великих підприємств.

Малими (незалежно від форми власності) визнаються підприємства із середньообліковою чисельністю працюючих за звітний (фінансовий) рік щонайбільше 50 осіб і якщо обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищив суми, еквівалентної 500 тис. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Великими визнаються підприємства із середньообліковою чисельністю працюючих за звітний (фінансовий) рік понад 1000 осіб і річним обсягом валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг), перевищує суму, еквівалентну 5 млн євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Усі інші підприємства визнаються *середніми*.

Господарські товариства. Серед суб'єктів господарської діяльності визначальне місце посідають господарські товариства.

Господарські товариства — це підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

До господарських належать такі товариства:

- акціонерні;
- ¹¹ з обмеженою відповідальністю;
- ³⁸ з додатковою відповідальністю;
- повні;
- командитні.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на певну кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості належних їм акцій.

Акціонерні товариства можуть бути *відкритими* або *закритими*. Акції відкритого акціонерного товариства можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки і купівлі-продажу на біржі. Акціонери відкритого товариства можуть відчужувати намірені акції без згоди інших акціонерів і товариства.

Акції закритого акціонерного товариства розподіляються між іншими особами або серед наперед визначеного кола осіб і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки, купуватися і продаватися на біржі. Акціонери закритого товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами товариства.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, статутний фонд, поділений на частки, розмір яких встановлено в статутних документах, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство (спаритій), статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Повним товариством є господарське товариство, усі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Командитним товариством є господарське товариство, один або кілька учасників якого здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники).

Усі господарські товариства діють на основі установчих документів, які містять відомості про вид товариства, предмет і мету його діяльності, склад засновників і учасників, склад і компетенцію органів товариства й порядок прийняття ними рішень, включаючи перелік питань, з яких необхідна одностайність або кваліфікована більшість голосів, інші відомості.

Закон називає два види установчих документів — статут і засновницький договір. Останній є установчим документом повного і командитного товариств, а для акціонерного, з обмеженою і додатковою відповідальністю таким є статут. Установчі документи товариства у передбачених законодавством випадках повинні погоджуватися з Антимонопольним комітетом України.

Усі товариства є юридичними особами. Цей статус вони набувають з дня державної реєстрації товариства. З цього моменту товариство має право відкривати розрахунковий та інші рахунки в банках, а також укладати договори й інші угоди.

Товариство має право створювати на території України та за її межами філії, представництва, а також дочірні підприємства відповідно до чинного законодавства.

Управління товариством здійснюють його органи, склад і порядок обрання (призначення) яких визначаються залежно від виду товариства.

Припинення діяльності товариства відбувається шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виокремлення, перетворення) або ліквідації з дотриманням вимог антимонопольного законодавства.

місце серед суб'єктів господарської діяльності. Діяльність господарських об'єднань регулюється нормами Господарського кодексу України,

Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань.

Об'єднання підприємств утворюються підприємствами на добровільних засадах або за рішенням органів, які мають право утворювати об'єднання підприємств. Утворюються вони на невизначений строк або як тимчасові об'єднання. Рішення про утворення об'єднання підприємств (установчий договір) і статут об'єднання погоджуються з Антимонопольним комітетом України в порядку, встановленому законодавством.

Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть утворюватись як господарські об'єднання або як державні чи комунальні господарські об'єднання.

Господарським називається об'єднання підприємств, утворене з ініціативи підприємств незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали господарську діяльність. Госпо-

є об'єднання є самостійним суб'єктом особую).

Державне (комунальне) господарське об'єднання — це об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами Кабінету Міністрів України або у відомств (інших органів, установ) сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання) чи компетентних органів місцевого самоврядування.

Державне (комунальне) господарське об'єднання діє на основі рішення про його утворення і статуту, затверджується органом, що прийняв рішення про утворення об'єднання.

Господарські об'єднання утворюються як асоціації, товариства, концерни, інші передбачені законом об'єднання.

Інформація про об'єднання, створене з метою координації господарської діяльності підприємств, що об'єднують шляхом централізації однієї або кількох виробничих і управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі спільних матеріальних ресурсів для задоволення потреб учасників асоціації.

Асоціація не має права втручатись у господарську діяльність підприємств учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з іншими підприємствами та організаціями.

Асоціація визнається договірним об'єднанням, створене на основі угоди між виробничими, науковими і комерційними інтересами підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум — це тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, у порядку, визначеному його статутом. У разі досищення мети його діяльність припиняється.

Концерном визнається статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання з централізацією функцій нау-

ково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями. Учасники одного концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.

Державні й комунальні господарські об'єднання утворюються переважно у формі корпорації або концерну незалежно від найменування об'єднання (комбінат, трест тощо).

Реєстрація об'єднання відбувається в порядку, встановленому Господарським кодексом України.

Господарське об'єднання ліквідується за рішенням його учасників у порядку, встановленому законодавством держави.

Специфічним видом господарських об'єднань є промислово-фінансова група (ПФГ). До її складу можуть входити промислові та сільськогосподарські підприємства, банки, наукові та проектні установи, інші установи та організації всіх форм власності, що мають на меті отримання прибутку. Промислово-фінансова група створюється за рішенням Кабінету Міністрів України на певний термін з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки, у тому числі програм на виконання міждержавних договорів. Правове регулювання ПФГ здійснюється законом України «Про промислово-фінансові групи в Україні».

7.3. Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності

Поняття державної реєстрації і її органи. *Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності* — це процедура документального засвідчення в передбаченому національним законодавством порядку факту створення суб'єкта підприємництва і надання йому законного статусу.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про підприємництво» і п. 1.2 Положення Кабінету Міністрів України «Про порядок державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності» державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності в Україні здійснюється за заявничим принципом, що діє майже в усіх країнах світу. Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності здійснюється у виконавчому комітеті міської, районної в місті ради або в районній, районній міст Києва і Севастополя держав-

мій адміністрації за місцезнаходженням або місцем проживання суп'є ктл, якщо інше не передбачено законом¹.

Ми це знаходженням суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи на дату державної реєстрації може бути місце проживання одного із засновників або місцезнаходження за іншою адресою, яка підтверджується договором, що передбачає передачу засновнику у власність або користування приміщення або його частини (договір купівлі-продажу, міни, дарування, оренди, лізингу, безоплатного користування майна, про спільну діяльність, установчий договір та ін.).

А/є і(ї)м проживання громадянина вважається зареєстроване у той ілюілільному законом порядку постійне місце його проживання (лю ми це. де цей і ромадяини переважно проживає.

Морилор річсірлліі. Фізична особа, яка має намір здійснювати підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, подає до органу державної реєстрації:

- реєстраційну картку;
- дві фотокартки;
- довідку (чи копію) про включення в Державний реєстр фізичних осіб платників податків та інших обов'язкових платежів;
- документ, що засвідчує внесення плати за державну реєстрацію;
- документи, який посвідчує його особу.

Для державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності фізичної особи залежно від організаційно-правової форми подаються такі документи:

- рішення власника майна або уповноваженого ним органу про створення суб'єкта підприємницької діяльності (таким рішенням зазвичай є установчий договір);
- протокол установчих зборів чи конференції;
- статут;
- реєстраційну картку;
- документ, що засвідчує внесення плати за державну реєстрацію;
- документ, що засвідчує сплату власником (власниками) внеску до статутного фонду суб'єкта підприємницької діяльності в розмірі, передбаченому законом.

Крім наведених документів до органів державної реєстрації подаються документи, якщо це прямо передбачено Законом України

¹ з 1 липня 2004 р. відносини, які ішликлитимуть у сфері державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, регулюються Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», прийнятий Верховною Радою України 15 травня 2003 р.

«Про підприємство» і Положенням Кабінету Міністрів України «Про порядок державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності».

Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності здійснюється за наявності всіх документів упродовж п'яти робочих днів, а прискорена — одного дня.

Закон України «Про підприємство» не передбачає жодної підстави для відмови в державній реєстрації. Відмова в державній реєстрації може бути оскаржена в судовому порядку.

Підтвердженням державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності є свідоцтво про державну реєстрацію встановленого зразка. *Свідоцтво про державну реєстрацію* — це основний документ, що дає право на здійснення підприємницької діяльності.

Порядок скасування реєстрації. Скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності здійснюється органом державної реєстрації в таких випадках:

- визнання недійсними або такими, що суперечать законодавству, установчих документів юридичної особи;
- ^к здійснення діяльності, що суперечить установчим документам чи законодавству;
- несвоєчасного повідомлення суб'єктом підприємницької діяльності про зміну його назви, організаційної форми, форми власності та місцезнаходження;
- ^й визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом;
- ^е неподання протягом року до органів державної податкової служби податкових декларацій, документів бухгалтерської звітності згідно із законодавством.

Скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності здійснюється шляхом виключення його з Державного реєстру суб'єктів підприємницької діяльності.

7.4. Господарський договір

Поняття господарського договору. Майнові відносини, які виникають між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами — юридичними особами в усіх сферах господарської діяльності, як правило, базуються на договорах. У цьому разі йдеться про складніші форми, в яких використовуються загальнонравові конструкції чи елементи цих конструкцій. Загалом же вони становлять щось нове, оскільки їм притаманні специфічні риси, надають їм особли-

них договірно-правових форм, які призначені саме для господарського обігу і називаються господарськими договорами¹.

Аналіз відносин, у сфері яких широко застосовується господарський договір, засвідчує, що він є правовою формою взаємовідносин господарюючих суб'єктів між собою, яка визначає їх майнові зобов'язання і спрямовує на досягнення певного результату господарювання.

Види господарських договорів. У теорії господарського права господарські договори класифікують за різними ознаками. Так, *господарські договори*, що спрямовані на забезпечення пріоритетних потреб України і укладені на основі державних замовлень, па інакше *пінювши*, а які укладаються без державного контролю і у чи державного замовлення і мають відповідати господарським нормам и юридично вираженій згоді сторін — *регульованими*, і об і о і акими, що регулюються власне сторонами.

За суб'єктним складом господарські договори поділяють на дію та багатосторонні, за регулятивними функціями — на попередні й основні та генеральні й поточні, залежно від місцезнаходження сторін договору - на внутрішньо- та зовнішньогосподарські (зовнішньоекономічні).

Зміст господарського договору. Зміст господарського договору становлять його умови як погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові відповідно до чинного законодавства. Структурно вони можуть бути об'єднані в частини: гіреамбула (або вступна частина); предмет договору; права й обов'язки сторін, додаткові умови договору; інші умови договору.

Преамбула (вступна частина) договору повинна містити такі основні положення:

- назву договору (договір купівлі-продажу, поставки, комісії, надання брокерських послуг, оренди, про спільну діяльність тощо);
- дату підписання договору, оскільки з нею пов'язані правильне визначення моменту його укладення і завершення терміну дії, а отже, і тих юридичних наслідків, які з цим пов'язані. Якщо сторони підписують договір у різний час, то він вважається укладеним з моменту підписання його останньою стороною;
- місце підписання договору (місто або населений пункт);
- повну фірмову назву контрагентів у реєстрі державної реєстрації,

¹ Див.: Мамутов І.К., Чувпило О.О. Господарче право зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів. К.: Ділова Україна, 1996. — С. 228.

^b назву сторони за договором (наприклад, підрядчик, постачальник, орендар тощо). Це необхідно для того, щоб у тексті договору кожного разу не повторювати повністю фірмову назву сторони;

- докладну назву посади, прізвище, ім'я, по батькові особи, що підписує договір, а також назву документу, з якого випливають її повноваження на підписання договору.

Друга частина договору є основною, тому що містить суттєві умови договору:

³¹ обов'язки і права сторін за договором;

^a термін виконання зобов'язань сторонами;

^a місце виконання зобов'язань;

^и спосіб виконання зобов'язань (порядок дій, їх послідовність і терміни).

У договорі мають відбиватися також положення щодо терміну його дії, відповідальності сторін, способи забезпечення виконання зобов'язань, підстави дострокового розірвання договору і порядок внесення в нього змін, порядок розв'язання спорів між сторонами та інші умови.

Конкретний зміст зазначених умов залежить від виду договору і конкретної ситуації його укладення. При укладенні господарських договорів сторони можуть визначати зміст договору на основі:

³ вільного волевиявлення (сторони мають право погоджувати на свій розсуд будь-які умови договору, що не суперечать законодавству);

¹⁰ примірного договору, рекомендованого органом управління господарюючим суб'єктам для використання при укладенні ними договорів (сторони мають право за взаємною згодою змінювати окремі умови, передбачені примірним договором, або доповнювати його зміст);

- типового договору, затвердженого Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним центральним органом виконавчої влади (сторони зобов'язані при укладенні договору враховувати зміст типового договору, але мають право конкретизувати його умови);

^a договору приєднання, запропонованого однією стороною для інших можливих суб'єктів, якщо ці суб'єкти в разі вступу в договір не мають права наполягати на зміні його змісту;

^я на основі державного замовлення (зміст договору повинен відповідати цьому замовленню).

Господарський договір вважається укладеним, якщо між сторонами в передбачених законом порядку і формі досягнуто угоди щодо всіх його істотних умов.

Таким чином, договір, в основу юридичної природи якого покладено волю сторін, тобто їх взаємне бажання встановити між собою певні правовідносини, у цьому разі є індивідуальним актом, за допомогою якого договірні сторони самостійно можуть упорядковувати і регламентувати свої господарські відносини. Водночас зауважимо, що їх самостійність є відносною, оскільки, встановлюючи договірні норми, суб'єкти господарювання повинні насамперед керуватися законом, який окреслює конкретні правові можливості в тій чи іншій сфері діяльності й тим самим відіграє роль обмежувача свободи договорів. Проте цьому разі йдеться виключно про імперативні норми, тому що диспозитивні, а ще більшою мірою факультативні не впливають і не можуть впливати на обмеження принципу свободи договорів.

7.5. Відповідальність у господарських відносинах

Поняття і види господарського правопорушення. *Господарське правопорушення* — це протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, що не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника господарських відносин або третіх осіб.

Господарські правопорушення класифікуються за видами і систематизуються в окремі групи за певними критеріями. Залежно від юридичної підстави (тобто порушення юридичних норм) розрізняють такі *господарські правопорушення*:

- договірні (наприклад, укладення договорів, що суперечать законодавству, цілям діяльності юридичної особи; порушення термінів виконання договірних та інших господарських зобов'язань щодо поставки продукції та товарів, перевезення вантажів, виконання робіт; порушення господарських зобов'язань щодо кількості та якості поставленої продукції (товарів), виконаних робіт, наданих послуг; порушення у сфері кредитування і розрахункових відносин, пов'язаних з виконанням господарських договорів; порушення державної дисципліни цін, пов'язані з виконанням договорів, тощо);
- позадоговірні (порушення конкурентного чи іншого законодавства, нав'язування контрагентом таких умов договорів, які ста-

влять сторони в нерівне становище, або не передбачені цим видом договорів; порушення податкової дисципліни — приховування або заниження прибутку та ін.).

Вчинення суб'єктом господарських правовідносин правопорушення спричинює застосування до правопорушника передбаченої або санкціонованої нормами господарського законодавства відповідальності.

Поняття господарсько-правової відповідальності та її принципи. *Господарсько-правова відповідальність* — це комплекс передбачених законом та/або договором примусових заходів впливу на суб'єкта господарських правовідносин у разі порушення останнім відповідних норм права чи взятих на себе господарських зобов'язань, тобто в разі скоєння ним господарського правопорушення.

Загальним принципом господарської відповідальності є державна забезпеченість застосування передбачених договором або законом майнових санкцій. Водночас у господарському праві вирізняють і спеціальні принципи, на яких будується господарська відповідальність. Згідно з цими принципами:

- * потерпіла сторона має право на відшкодування збитків у повному обсязі незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі;
- у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення відповідальності виробника (продавця) продукції або інші обтяжливі для покупця (одержувача, споживача) застереження.

Необхідною умовою господарської відповідальності є вина особи, що допустила господарське правопорушення (скоєння правопорушення умисно або через необережність), крім випадків, передбачених законом або договором. Відсутність вини доводиться особою, що порушила зобов'язання, тобто учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито всіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення, або не доведе, що допущене ним правопорушення стало наслідком перешкоди, яка перебувала по-

ш його контролем, і що за цих умов він не міг запобігти або подолати цю перешкоду чи її наслідки. При цьому не вважається такою перешкодою, зокрема, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів або порушення зобов'язань контрагентами правопорушника.

Функції господарсько-правової відповідальності. Господарсько-правова відповідальність передбачає певні функції. *Функції господарсько-правової відповідальності* — це сукупність дій, що застосовуються до правопорушника у сфері господарювання, передбачених законом або договором санкцій, а також правових наслідків такого застосування. Існують такі *функції господарсько-правової відповідальності*:

- стимулююча (спонукаюча) — задоволення економічного інтересу потерпілого суб'єкта шляхом стимулювання (економічного, майнового) правопорушника до відповідних правомірних дій;
- штрафна реакція на вже скоєні правопорушення;
- попереджувальна — внаслідок господарсько-правової відповідальності не тільки усувається факт господарського правопорушення, а й застосовуються правові заходи усунення причин і умов виникнення таких правопорушень;
- ^Е компенсаційна — відновлення порушеного внаслідок господарського правопорушення майнового стану потерпілого шляхом застосування на його користь компенсаційних майнових санкцій, стягваних з порушника. У літературі розрізняють й інші функції господарсько-правової відповідальності.

Види господарсько-правової відповідальності. У сфері господарювання застосовуються такі *види господарсько-правової відповідальності*:

- ^и відшкодування збитків;
- ^в сплата штрафних санкцій;
- ^я оперативно-господарські санкції;
- ^и адміністративно-господарські санкції.

Під *збитками* розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які ця сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або дотримання правил здійснення господарської діяльності іншою стороною.

Штрафні санкції визнаються господарські санкції у вигляді певної суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарської діяльності зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

ронами в односторонньому порядку *заходи* оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження порушень зобов'язання. У господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною із звільненням її від відповідальності за це в разі порушення зобов'язання другою стороною (з продукції чи виконання робіт; відмова

або достроково виконано боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитиву платником; припинення видачі банківських позичок тощо);

- відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаної кредитором за зобов'язанням;
- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, що порушила зобов'язання (зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо);
- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушила зобов'язання.

Адміністративно-господарські санкції — це правові заходи організаційного або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання і ліквідацію його наслідків. До основних адміністративно-господарських санкцій належать:

- безоплатне вилучення прибутку (доходу, податку);
- стягнення штрафу;
- вилучення неподаткових обов'язкових платежів;
- зупинення операцій з розрахунків суб'єктів господарювання в банках та інших фінансово-кредитних установах;
- застосування антидемпінгових заходів;
- припинення експортно-імпортних операцій;
- застосування індивідуального режиму ліцензування;
- припинення (анулювання) дії ліцензії (патенту) на здійснення господарюючим суб'єктом певних видів господарської діяльності;

- обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання або зміна профілю його діяльності;
- скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання;
- припинення діяльності суб'єкта господарювання.

За підставами виникнення розрізняють відповідальність договірну і позадоговірну, за структурою зобов'язальних відносин її розподілом обсягів відповідальності — пайову, солідарну і субсидіарну.

7.6. Правове регулювання банкрутства

Здійснення в Україні економічної реформи, спрямованої на впровадження ринкових принципів регулювання господарської діяльності, відродило в господарсько-правовій практиці використання правових інститутів ринкової економіки, зокрема банкрутства.

Банкрутство — це визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність і задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Проведення у справах про банкрутство регулюється Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», Господарським процесуальним кодексом України, іншими законодавчими актами.

Справи про банкрутство підвідомчі судам і розглядаються ними за місцем знаходження боржника. Справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо безспірні вимоги кредитора (кредиторів) до боржника сукупно становлять не менш як триста мінімальних розмірів заробітної плати, які не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встановленого для їх погашення строку, якщо інше не передбачено Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Сторонами у справі про банкрутство є боржник (юридичні особи, за винятком казенних підприємств, а також фізичні особи суб'єкти підприємницької діяльності) і кредитори чи представник комітету кредиторів.

Йоржник — це суб'єкт підприємницької діяльності, неспроможний виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами, у тому числі щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) у передбаченому законом порядку. Боржник стає банкрутом

і тоді, коли його неспроможність виконати грошові зобов'язання встановлена господарським судом. Суб'єктами банкрутства не можуть бути відокремлені структурні підрозділи юридичної особи (філії, представництва, відділення тощо).

Кредитор — це юридична або фізична особа, яка має у встановленому порядку підтвержені документами майнові вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, виплати заборгованості із заробітної плати працівникам боржника, а також органи державної податкової служби та інші державні органи, які здійснюють контроль за правильністю та своєчасністю справляння податків і зборів (обов'язкових платежів).

Учасниками провадження у справі про банкрутство є сторони у справі про банкрутство, господарський керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор), власник майна (орган, уповноважений управляти майном боржника), а також у передбачених законом випадках інші, особи, які беруть участь у провадженні у справі про банкрутство (Фонд державного майна України, державний орган з питань банкрутства, представник органу місцевого самоврядування, представник працівників боржника).

Право на звернення до господарського суду із заявою про порушення справи про банкрутство мають боржник і кредитор.

Заява про порушення справи про банкрутство подається боржником або кредитором у письмовій формі, підписується керівником боржника чи кредитора (іншою особою, повноваження якої визначені законодавством або установчими документами) і громадянином — суб'єктом підприємницької діяльності (його представником). Причому кредитори мають право об'єднати свої вимоги до боржника і звернутися до суду з однією заявою. Така заява підписується всіма кредиторами, які об'єднали свої вимоги. Із заяв про порушення справи про банкрутство справляється державне мито відповідно до закону.

При здійсненні процедур банкрутства інтереси всіх кредиторів представляє комітет кредиторів, який створюється на зборах кредиторів.

Під час провадження у справі про банкрутство з метою запобігання визнанню боржника банкрутом та його ліквідації може бути здійснена система заходів, спрямованих на оздоровлення фінансово-господарського становища боржника, а також задоволення в повному обсязі або частково вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації підприємства, боргів і капіталу та(або) зміни організаційно-правової й виробничої структури боржника. Ця процедура називається *санацією*.

Проведення санації, а також умови і порядок визнання боржника банкрутом, застосування ліквідаційної процедури, повного або часткового задоволення вимог кредиторів визначаються Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Зазначеним законом та іншими нормативно-правовими актами держави встановлено певні соціальні гарантії для працівників, вивільнюваних у зв'язку з ліквідацією підприємства. Так, ст. 33 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» встановлено, що працівники боржника можуть звільнитися після порушення провадження у справі про банкрутство і призначення господарським судом розпорядника майна відповідно до вимог Кодексу законів про працю України з урахуванням особливостей, передбачених законом. Звільненим працівникам боржника господарський керуючий у встановленому порядку виплачує вихідну допомогу.

Питання про працевлаштування звільнених працівників вирішується відповідно до Закону України «Про зайнятість населення». На звільнених працівників боржника, але за умови їх реєстрації у службі зайнятості протягом семи календарних днів після звільнення як таких, що шукають роботу, поширюються такі гарантії:

- ¹ надання статусу безробітного, якщо протягом семи днів працівнику не було запропоновано роботу за фахом;
- ² право на одержання допомоги по безробіттю в розмірі 100% середньої заробітної плати за останнім місцем роботи протягом 60 календарних днів, 75 % — протягом 90 календарних днів і 50 % — протягом наступних 210 календарних днів, але не більше середньої заробітної плати, що склалася в народному господарстві відповідної області за минулий місяць, і не нижче встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати;
- збереження на новому місці роботи на весь період професійного навчання з відривом від виробництва середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи;
- право на достроковий вихід на пенсію за півтора року до встановленої законодавством строку осіб передпенсійного віку, які мають всановлений законодавством про пенсійне забезпечення необхідний загальний трудовий стаж (у тому числі на шеньгових умовах).

Звільненим працівникам надаються також інші пільги і компенсації відповідно до законодавства.

7.7. Правове регулювання господарських відносин у будівництві

Будівництво — це галузь матеріального виробництва, у межах якого здійснюються будівництво нових, розширення і реконструкція діючих об'єктів виробничого і невиробничого призначення, а також підготовка будівельних ділянок, роботи з обладнання будівель, завершення будівництва, прикладні та експериментальні дослідження і розробки тощо, які виконуються суб'єктами господарювання для інших суб'єктів або на їх замовлення, здійснюються на умовах підяду. Ці роботи можуть здійснюватися спеціалізованими будівельними організаціями на основі договору підяду на будівництво; у господарський спосіб, коли будівництво здійснюється силами безпосередньо замовника; у змішаний спосіб, коли одна частина робіт виконується підрядним способом, а інша — господарським. Проте в сучасних економічних умовах значно підвищується роль договірних засад в організації будівельного процесу, зокрема договору підяду на будівництво. Такий договір може укладатися на капітальне будівництво (у тому числі субпідяду), виконання проектних, дослідних, геологічних, геодезичних та інших робіт, необхідних для капітального будівництва. Однак основним документом, що забезпечує узгоджену діяльність учасників будівництва, є договір підяду на будівництво. Він складається на весь період будівництва з уточненням при необхідності окремих умов шляхом укладення додаткових угод.

Укладення контракту може здійснюватися шляхом прямих переговорів між сторонами, відкритих або закритих торгів. *До основних принципів укладення і виконання підрядних контрактів належать:*

- ^ш урахування і дотримання чинного законодавства;
- економічна самостійність і незалежність учасників;
- ^й чітке розмежування в контракті прав і обов'язків сторін;
- майнова відповідальність за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань;
- ⁸⁸ розмежування ризиків між учасниками контракту, визначення обов'язкових для страхування ризиків;
- надання гарантій виконання договірних зобов'язань;
- зобов'язання сторін за узгодженим і взаємоприйнятним вирішенням проблем і суперечностей, що виникають у процесі укладання і виконання контракту.

Якщо такий договір укладається безпосередньо між замовником і підрядчиком — це звичайний договір підряду. Якщо ж відносини будуються за схемою генерального підряду (замовник — підрядчик — інша спеціалізована організація), то укладаються як договір підряду на капітальне будівництво (між замовником і підрядчиком, який у цьому разі відіграє роль генерального підрядчика), так і договір субпідряду (між генеральним підрядчиком і субпідрядником).

За договором підряду на капітальне будівництво одна сторона (підрядчик) зобов'язується своїми силами і засобами на замовлення другої сторони (замовника) побудувати і здати замовнику у встановлений строк визначений договором об'єкт відповідно до проектно-кошторисної документації або виконати обумовлені договором будівельні та інші роботи, а замовник зобов'язується передати підрядчику затверджену проектно-кошторисну документацію, надати йому будівельний майданчик, прийняти завершені будівництвом об'єкти і оплатити їх.

Основними сторонами підрядного контракту є замовник і підрядчик. Підрядчиками можуть бути юридичні та фізичні особи, які одержали у встановленому законом порядку право (ліцензію) на здійснення будівельної діяльності, або посередницькі, управлінські, консультативні та інші подібні структури, які підбирають безпосередніх виконавців, укладають з ними контракти, координують їх діяльність і забезпечують здачу об'єктів в експлуатацію.

Сторонами договору підряду на капітальне будівництво можуть бути також й інші учасники будівництва, зокрема проектні організації, постачальники устаткування, банки, субпідрядники та ін.

Укладаючи контракт, сторони самостійно визначають його умови та взаємні зобов'язання. Зазвичай у контракті закріплюються положення, що передбачають найменування сторін; місце і дату укладення контракту; предмет договору (найменування об'єкта, обсяги і види передбачених проектом робіт); строки початку і завершення будівництва, виконання робіт; права і обов'язки сторін; вартість і порядок фінансування будівництва об'єкта (робіт); порядок матеріально-технічного, проектного та іншого забезпечення будівництва; режим контролю якості робіт і матеріалів замовником; порядок прийняття об'єкта (робіт); порядок розрахунків за виконані роботи; умови про дефекти і гарантійні строки; страхування ризиків; фінансові гарантії; відповідальність сторін (відшкодування збитків); урегулювання спорів, підстави й умови зміни і розірвання договору.

Зазначений перелік умов контракту приблизний, і сторони уточнюють його з урахуванням конкретних особливостей будівництва, нормативних документів, особливостей будівництва об'єкта, організаційно-правової форми контракту, способу його укладення.

Законодавчу базу регулювання підрядних відносин у будівництві становлять Господарський і Цивільний кодекси України, Закон України «Про майнову відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів», Положення про підрядні контракти у будівництві України, затверджене в 1993 р. Науково-технічною радою Міністерства України у справах будівництва та архітектури, інші нормативно-правові акти.

7.8. Правові основи у сфері транспорту

Транспорт — одна з найважливіших галузей суспільного виробництва, покликана задовольняти потреби суспільного виробництва і населення в перевезеннях.

Перевезення — це основний вид господарської діяльності транспортних організацій. Воно може здійснюватись одним або кількома підприємствами одного чи кількох видів транспорту. Згідно із цим *перевезення поділяються на місцеві* (виконуються одним транспортним підприємством), *прямі* (кількома підприємствами одного виду транспорту), *прямі змішані* (кількома підприємствами різних видів транспорту).

Єдину транспортну систему України становлять:

- ⁸ транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний, авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен);
- ⁸⁵ промисловий залізничний транспорт;
- ⁸⁸ відомчий транспорт;
- ^{III} трубопровідний транспорт;
- шляхи сполучення загального користування.

Відносини, пов'язані з діяльністю транспорту, регулюються Господарським і Цивільним кодексами України, Законом України «Про транспорт», Статутом залізниць України, Статутом автомобільного транспорту України, Кодексом торговельного мореплавства України, Повітряним кодексом України та іншими законодавчими актами.

Нормативні акти, які визначають умови перевезень, порядок використання засобів транспорту, шляхів сполучення, організації безпеки руху, вимоги охорони громадського порядку, пожежної безпеки, санітарні та екологічні вимоги, що діють на транспорті, є обов'язковими для власників транспортних засобів і громадян, які користуються послугами транспорту і шляхами сполучення.

Державне управління в галузі транспорту здійснюють Міністерство транспорту України, місцеві ради депутатів та інші спеціально уповноважені органи відповідно до їх компетенції.

Окремі види діяльності в галузі транспорту відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» підлягають ліцензуванню. Ліцензії на здійснення транспортної діяльності видаються Міністерством транспорту України та іншими уповноваженими на це органами в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Економічні відносини між підприємствами транспорту, що виникають у процесі перевезення, ґрунтуються на принципах взаємної вигоди, рівної й повної відповідальності та базуються на транспортних господарських договорах, що поділяються на основні та допоміжні.

Основні транспортні договори — це договори, що укладаються між транспортними організаціями і замовниками, предметом яких є перевезення пасажирів, вантажів тощо.

За договором перевезення вантажу транспортна організація (перевізник) зобов'язується доставити ввірений їй відправником вантаж до пункту призначення і видати його уповноваженій на одержання вантажу особі (одержувачу), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену договором плату.

Договір на перевезення вантажу оформлюється виключно в письмовій формі. Він є двостороннім і оплатним. Водночас значимо, що договір на перевезення конкретного вантажу є реальним, а на організацію перевезень — консесуальним.

За договором перевезення пасажирів перевізник зобов'язується перевезти пасажирів до пункту призначення, а в разі здачі пасажиром багажу - доставити також багаж до пункту призначення і видати його уповноваженій на одержання багажу особі; пасажир зобов'язується сплатити встановлену плату за проїзд, а при здачі багажу — плату за його перевезення. Договір перевезення пасажирів укладається в усній формі. Він вважається укладеним з моменту видачі квитка на проїзд, який у цьому

разі є доказом укладення договору перевезення. Іноді такий договір укладається шляхом вчинення конклюдентних дій без видачі квитка, наприклад опускання жетона в касу метро, відкритого для проїзду.

Договір перевезення пасажирів є консесуальним, оплатним, двостороннім.

Договори перевезення передбачають матеріальну відповідальність за невиконання чи неповне виконання контрагентами своїх обов'язків, які мають специфічний характер у кожному договорі.

Допоміжні транспортні договори — це договори, що забезпечують нормальну організацію перевізного процесу, предметом яких є організація перевезень, експлуатація під'їзних колій тощо.

7.9. Правове регулювання господарських відносин у сфері торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення

Торговельна діяльність — це ініціативна, самостійна діяльність юридичних осіб і громадян щодо здійснення купівлі-продажу товарів народного споживання з метою отримання прибутку.

Торговельна діяльність може здійснюватися у сферах роздрібно-і оптової торгівлі, а також у торговельно-виробничій сфері.

Регулюється торговельна діяльність Господарським і Цивільним кодексами України, законами України «Про захист прав споживачів», «Про споживчу кооперацію», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про лікарські засоби», «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини», постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок заняття торговельною діяльністю і правила торговельного обслуговування населення» та іншими законодавчими актами.

Відповідно до п. 3 постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок заняття торговельною діяльністю і правила торговельного обслуговування населення» суб'єктами торговельної діяльності можуть бути громадяни України та інших держав, які не обмежені у правоздатності або дієздатності, а також юридичні особи всіх форм власності.

Господарюючі суб'єкти мають право здійснювати торговельну діяльність після їх державної реєстрації як суб'єктів підприємницької діяльності, а в передбачених законодавством випадках за наявності у них спеціальних дозволів — ліцензії і патенту. Порядок їх отримання встановлений законами України «Про ліцен-

зування певних видів господарської діяльності» та «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності».

Особи, які займаються виробництвом, зберіганням, а також реалізацією харчових продуктів і продовольчої сировини, зобов'язані мати спеціальну професійну освіту (підготовку). Конкретний перелік професій працівників торгівлі та громадського харчування і мінімальний рівень їх спеціальної освіти затверджуються відповідним міністерством чи іншим органом.

Господарюючі суб'єкти для заняття торговельною діяльністю можуть мати:

- ⁱⁱ у сфері роздрібно́ї торгівлі — магазини (стаціонарні пункти роздрібно́го продажу товарів, які займають окремі приміщення або будівлі й мають торговельний зал для покупців), які за товарною реалізацією поділяють на продовольчі, непродовольчі та змішані, за товарним асортиментом — спеціалізовані, неспеціалізовані, універмаги, універсами, будинки торгівлі, торговельні центри (комплекси), за формами торгівлі — звичайного типу, самообслуговування, торгівлі за попереднім замовленням, дрібнооптові (для відпуску товарів дитячим, лікувальним та іншим закритим закладам за безготівковим розрахунком), фірмової торгівлі; палатки, кіоски, які займають окремі приміщення, але не мають торговельного залу для покупців, становлять мережу дрібнороздрібно́ї торгівлі;
- ⁱⁱⁱ у сфері торговельно-виробничої діяльності (громадське харчування) — фабрики-кухні, фабрики-заготівельні, їдальні, ресторани, кафе, закусо́чні, буфети тощо (окремі приміщення або будівлі, що мають, як правило, зал, обладнаний столиками і стільцями для споживання їжі, необхідні виробничі та побутові приміщення для її приготування); відкриті літні майданчики (стаціонарні пункти з кількістю місць для обслуговування двадцяти і більше осіб, робочі місця яких повинні бути обладнані холодильним[^] торговельно-технологічним устаткуванням, забезпечені електроенергією, холодною та гарячою проточною водою, каналізацією); кіоски і громадського харчування (стаціонарні пункти, де робочі місця повинні бути обладнані так само, як і для відкритих літніх майданчиків, за винятком столиків і стільців для обслуговування відвідувачів);
- ^b у сфері оптової торгівлі — оптові бази (основні господарські підприємства оптової торгівлі, що здійснюють оптові закупівлі та поставки (продаж) товарів і надають торговельні послуги підприємствам та організаціям роздрібно́ї торгівлі, громадсько-

го харчування й іншим суб'єктам підприємницької діяльності); товарні склади, склади-холодильники (відокремлені або спеціально пристосовані приміщення для зберігання та переробки товарних запасів); склади-магазини, що мають функціональні площі, які включають торговельні та складські площі закритих і напіввідкритих приміщень для зберігання і продажу великогабаритних товарів: меблі, будівельні матеріали тощо.

Господарюючі суб'єкти всіх форм власності повинні забезпечити відповідність виробничого приміщення (місця) чи будівлі для здійснення торговельної діяльності встановленим екологічним і санітарно-гігієнічним умовам, а технічного стану приміщення (місця), будівлі та устаткування, які будуть використані для торговельної (торговельно-виробничої) діяльності, — вимогам нормативних документів щодо зберігання, виробництва та продажу відповідних товарів, а також охорони праці та наочності в торговельному приміщенні асортиментного переліку товарів, чинних санітарних і ветеринарних правил, правил продажу товарів та іншої необхідної нормативно-технічної документації.

Господарюючий суб'єкт самостійно вирішує питання забезпечення торговельних приміщень торговельно-технологічним устаткуванням (холодильним, піднімально-транспортним, ваговимірвальним, касовим тощо) відповідно до існуючих нормативів.

Засоби вимірювання, що використовуються в торговельній діяльності для розрахунків з покупцями, повинні мати державне повірочне клеймо і бути перевірені в установленому порядку.

На фасаді торговельного приміщення господарюючого суб'єкта повинна розміщуватись вивіска із зазначенням назви господарюючого суб'єкта та власника або уповноваженого ним органу. Біля входу до цього приміщення на видному місці розміщують інформацію про режим його роботи.

У разі здійснення виїзної (виносної) торгівлі, а також продажу товарів з використанням інших нестационарних засобів на робочому місці продавця встановлюється табличка із зазначенням назви, місця розташування і номера телефону господарюючого суб'єкта, що організував цю торгівлю, а також прізвища, імені та по батькові продавця. На робочому місці громадянина-підприємця встановлюється табличка із зазначенням його адреси, номера свідоцтва про державну реєстрацію господарюючого суб'єкта та назви органу, що здійснив цю реєстрацію.

Торговельно-виробнича діяльність підприємств громадського харчування повинна здійснюватись відповідно до меню або асор-

тиментного переліку продукції, затверджених відповідно до типу цього підприємства його власником або керівником. Таке підприємство зобов'язане забезпечити наявність страв, виробів, перелічених у меню, асортиментному переліку, впродовж усього робочого дня або періоду, визначеного для їх реалізації.

Розрахунки повинні здійснюватись через електронні контрольно-касові апарати або з використанням товарно-касових книг. Електронні контрольно-касові апарати реєструються в обов'язковому порядку в державній податковій адміністрації.

Режим роботи господарюючого суб'єкта встановлюється за погодженням з виконкомами місцевих рад депутатів.

У сфері побутового обслуговування населення основним нормативним актом є Правила побутового обслуговування населення, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 16.05.94 №313 зі змінами і доповненнями. Ці Правила регулюють відносини між громадянами (замовниками) і господарюючими суб'єктами (виконавцями), що надають послуги, виконують роботи у сфері побутового обслуговування, які є обов'язковими для виконання вказаними суб'єктами. Замовлення на послуги оформлюються договором, квитанцією, розпискою або іншим документом.

Послуги, що надаються в терміновому порядку у присутності замовника і за методом самообслуговування, можуть оформлюватись шляхом видачі жетона, талона або касового чека. Оформлення замовлень на ремонт і пошиття взуття, швейних, хутряних, шкіряних, трикотажних виробів, ремонт побутової техніки (у тому числі радіоелектронної апаратури, а також ремонт і виготовлення ювелірних виробів), ремонт і виготовлення меблів, хімічне чищення та фарбування одягу, прання білизни, ремонт і будівництво житла та інших об'єктів, послуги лазень та душевих, прокатних пунктів визначається спеціальними інструкціями.

Замовлення на послуги приймаються у приміщенні виконавця, а також за місцем роботи, навчання, відпочинку і проживання замовників. Прийняті замовлення в обов'язковому порядку реєструються в журналі обліку замовлень. Вартість послуг і матеріалів виконавця сплачується замовником за цінами, що діють на день оформлення замовлення, якщо інше не передбачено умовами договору.

Розрахунки між виконавцем і замовником здійснюються у готівковий або безготівковий спосіб відповідно до чинного законодавства або умов укладеного договору.

При здійсненні торговельної діяльності чи діяльності у сфері побутового обслуговування населення суб'єкти підприємницької

діяльності зобов'язані забезпечувати права споживачів, визначені Законом України «Про захист прав споживачів».

7.10. Правове регулювання земельних відносин

Поняття земельного права. Земельні відносини. *Земельне право* — це галузь права, що регулює суспільні відносини щодо власності на землю, державного управління земельним фондом, використання й охорони землі як природного ресурсу і засобу виробництва, охорони прав і законних інтересів суб'єктів земельних відносин.

Земельні відносини — це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Ці відносини регулюються Конституцією України, Земельним кодексом України, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами. Земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються Земельним кодексом України та нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать йому.

Суб'єкти і об'єкти земельних відносин. Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та державної влади.

Об'єктами земельних відносин є всі землі в межах території України, земельні ділянки і права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Усі землі України за основним цільовим призначенням поділяються на категорії:

- ^a сільськогосподарського призначення;
- житлової та громадської забудови;
- ^a природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- оздоровчого призначення;
- ^и рекреаційного призначення;
- ^я історико-культурного призначення;
- ¹⁸ лісового фонду;
- водного фонду;
- промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Ораво власності на землю. Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Таким чином,

до суб'єктів права власності, що охоплює право володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, належать:

- громадяни і юридичні особи — на землі приватної власності;
- територіальні громади, що реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, — на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, — на землі державної власності.

Право власності на землю набувається і реалізується на підставах Конституції України, Земельного кодексу України, а також інших законів, що видаються відповідно до них. Такими підставами є, зокрема:

- придбання земельних ділянок за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- " безоплатне передання із земель державної і комунальної власності;
- приватизація земельних ділянок, що були раніше надані у користування;
- " прийняття спадщини;
- » виділення в натурі (на місцевості) належної земельної частки (паю);
- відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- * передання у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;
- конфіскація земельної ділянки.

Громадяни і юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень, визначених Земельним кодексом України.

Набуття права на землю громадянами і юридичними особами здійснюється шляхом передання земельних ділянок у власність або надання їх у користування.

Громадяни України мають право на безоплатне передання їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

- для фермерського господарства — у розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської рад, де розміщується фермерське господарство. Якщо на тери-

ського господарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району;

- для садівництва — не більше 0,12 га;
- ® для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах — не більше 0,25 га, у селищах — не більше 0,15 га, у містах — не більше 0,10 га; "

дачного будівництва — не більше 0,10 га;
для будівництва індивідуальних — не більше 0,01 га.
Розмір земельних ділянок, що передаються безоплатно для здійснення особистого селянського господарства, може бути збільшений у разі отриманім в натурі (на місцевості) частки (паю).

Право власності на земельну ділянку і право постійного користування земельною ділянкою посвідчуються ми. Форми державних актів затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Право власності на земельну ділянку припиняється з таких підстав:

- добровільної відмови власника від права на земельну ділянку;
- смерті власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;
- відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;
- відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної, необхідності та для суспільних потреб;
- конфіскації за рішенням суду;
- невідчуження земельної ділянки іноземними особами і особами громадянства у встановлений строк у Земельним кодексом України.

Земельний кадастр. Державний земельний кадастр — це єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності й права користування земельними ділянками і містить сукупність відомостей та документів про місце розташування й правовий режим цих ділянок, їх оцінку, земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед

І землі та:

Державний земельний кадастр включає:

- ⁹ кадастрове зонування;
- ³⁸ кадастрові зйомки;
- » бонітування ґрунтів;
- економічну оцінку земель;
- ^я грошову оцінку земельних ділянок;
- державну реєстрацію земельних ділянок;
- облік кількості та якості земель.

Земельні сервітути. *Право земельного сервітуту* — це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Встановлення земельного сервітуту не є причиною позбавлення власника земельної ділянки, щодо якої встановлено земельний сервітут, прав володіння, користування та розпорядження нею.

Власники або землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів:

- ^н право проходу та проїзду на велосипеді;
- ^м право проїзду на транспортному засобі наявним шляхом;
- ^п право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій;
- ^п право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку;
- право відведення води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку;
- право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і право проходу до природної водойми;
- право гюйти свою худобу з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і право прогону худоби до природної водойми;
- ^о право прогону худоби наявним шляхом;
- ^к право встановлення будівельних риштувань і складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд;
- ^ш інші.

Земельні сервітути можуть бути постійними і строковими.

Захист прав на землю. Земельні спори. Захист прав громадян і юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом:

- ® визнання прав;
- ^в відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав;

- визнання угоди недійсною;
- визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або місцевого самоврядування;
- ⁱⁱ відшкодування заподіяних збитків;
- ⁱⁱⁱ застосування інших передбачених законом способів.

Земельні спори вирішуються судами, органами місцевого самоврядування та виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Так, органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори в межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, які перебувають у власності й користуванні громадян, і додержання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах. А от земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель та земельних сервітутів вирішують органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органу місцевого самоврядування чи виконавчої влади з питань земельних ресурсів спір вирішується судом. Виключно судом вирішуються також земельні спори щодо володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей.

7.11. Поняття про податки і податкову систему

Податок як форма регулювання відносин у суспільстві і засіб утримання різноманітних культурних чи державних публічних інститутів діє з давніх часів. У формі данини він використовувався вже на стадії родоплемінних об'єднань. З утворенням держави традиційна данина перетворилась на власне податок.

За допомогою податків держава перерозподіляє доходи, стимулює або стримує певні економічні процеси.

Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів та до державних цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками в порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування.

Кожний податок містить такі елементи:

- об'єкт податку — предмет, що підлягає оподаткуванню (дохід, прибуток, майно, товари тощо);

- суб'єкт податку або платник податку — фізична або юридична особа, на яку законом покладено обов'язок сплачувати податок;
- " одиниця оподаткування — одиниця вимірювання об'єкта (наприклад, для податку на дохід — грошова одиниця, для земельного — гектар);
- податкова ставка — розмір податку на одиницю оподаткування.

Податки виконують дві основні функції: фіскальну та економічну. Фіскальна функція податків є основною. За її допомогою держава акумулює частину національного доходу, формуючи при цьому державні грошові фонди і створюючи матеріальні умови для функціонування держави. Фіскальна функція значною мірою зумовлює економічну функцію податків. Суть її полягає в тому, що податки як одна з форм перерозподілу національного доходу істотно впливають на процес відтворення, стимулюючи або стримуючи його темпи, посилюючи чи послаблюючи накопичення грошових фондів підприємств, розширюючи або зменшуючи платоспроможний попит населення.

Сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів до бюджетів, внесків до державних цільових фондів, що відраховуються в установленому порядку, становить систему оподаткування, що будується за принципами обов'язковості, економічної доцільності, соціальної справедливості, поєднання інтересів держави, регіонів, підприємств і громадян та забезпечує надходження коштів до бюджетів усіх рівнів і державних цільових фондів.

Принципи побудови системи оподаткування в Україні визначає Закон України «Про систему оподаткування».

Платниками податків та інших обов'язкових платежів є фізичні та юридичні особи, на яких згідно із законодавством покладено обов'язок сплачувати податки та інші обов'язкові платежі. На території України стягуються такі види податків:

- * загальнодержавні податки та інші обов'язкові платежі;
- ⁹ місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі.

До загальнодержавних належать податок на додану вартість, акцизний збір, податок на прибуток підприємств, внески до пенсійного фонду, податок на промисел, прибутковий податок з громадян та ін.

До місцевих належать податки з реклами і комунальний, збори готельний, ринковий і курортний; за паркування автомобілів; за видачу ордера на квартиру; за участь у перегонах на іподромі; за виграш у перегонах на іподромі; за участь у грі на тоталізаторі на іподромі; за право проведення місцевих аукціонів, конкурсно-

го розпродажу і лотерей; за проїзд територією прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон; за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та ін.

Важливим елементом податкової політики є податкові пільги. Суть їх полягає в повному або частковому звільненні від податків. Податкові пільги передбачають як економічні, так і соціальні цілі. Використовуючи їх, держава регулює певні економічні процеси, забезпечує соціальний захист окремих видів діяльності та груп населення. Найпоширенішими є такі *види податкових пільг*:

- неоподатковуваний мінімальний рівень доходів;
- податкові знижки (наприклад, для підприємств окремих галузей, регіонів);
- зменшення оподатковуваних доходів на суму деяких витрат платників податків;
- повернення раніше сплачених податків (податкова емісія);
- повне звільнення від сплати окремих податків та ін.

Встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів і державних цільових фондів, а також пільг їх платникам здійснюються Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами відповідно до Закону України «Про систему оподаткування», інших законів України про оподаткування.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, сільські, селищні й міські ради можуть встановлювати додаткові пільги щодо оподаткування в межах сум, що надходять до їх бюджетів.

Відповідальність за правильність обчислення, своєчасність сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) і додержання законів про оподаткування несуть платники податків і зборів (обов'язкових платежів) відповідно до законів України. У разі порушення законодавства про оподаткування до вказаних осіб можуть бути застосовані адміністративно-фінансові санкції, а в окремих випадках навіть покарання, передбачені Кримінальним кодексом України.

Практичні завдання

1. Громадянин Іванов І.І. вирішив самостійно займатися підприємницькою діяльністю. Визначити, в яких організаційно-правових формах він може здійснювати підприємницьку діяльність і які документи для цього необхідно оформити.

2. Громадяни Петренко П.П., Василенко В.В. та Сидоренко С.С. вирішили створити господарське товариство зі статутним фондом, розмір якого еквівалентний 100 мінімальним заробітним платам і в якому б відповідальність кожного з учасників за зобов'язаннями товариства обмежувалася лише їхніми вкладами. Визначити вид господарського товариства, яке хочуть створити Петренко П.П., Василенко В.В. та Сидоренко С.С. Охарактеризувати відмінності цього господарського товариства від інших, що можуть створюватися відповідно до законодавства України.

3. Товариство з обмеженою відповідальністю «Кармен» і Акціонерне товариство «Власта» уклали між собою договір на поставку нафтопродуктів. В договорі були вписані усі його умови, за винятком умови щодо порядку розрахунків, яка була визначена сторонами як істотна. Визначити, чи має за таких обставин укладений договір юридичну силу. Відповідь обґрунтувати.

4. За договором купівлі-продажу товариство з обмеженою відповідальністю «Кармен» поставило акціонерному товариству «Власта» партію телевізорів, якісні показники яких не відповідали вимогам, передбаченим договором. Ураховуючи цю обставину акціонерне товариство «Власта» відмовилося від прийняття поставлених телевізорів і в односторонньому порядку розірвало дію договору купівлі-продажу. Визначити, який вид санкцій був застосований з боку Акціонерного товариства «Власта» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Кармен» і в чому полягає їх суть.

5. Між громадянами Сидоренко К.М. і Іваненко В.Г. виник спір щодо межі на їх присадибній ділянці. Охарактеризувати органи, які уповноважені вирішувати цей спір. Вказати, вирішення яких ще спорів належить до компетенції цих органів.

Питання для самоконтролю

1. Які відносини регулює господарське право?
2. У чому полягає суть підприємницької діяльності?
3. Охарактеризуйте види господарських товариств.
4. Розкрийте механізм державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності.
5. Охарактеризуйте правове становище фізичних осіб як суб'єктів підприємництва.
6. Що таке господарський договір? Охарактеризуйте його структуру.
7. Наведіть визначення понять «банкрутство» та «санация».
8. У чому полягає суть господарсько-правової відповідальності?
9. Наведіть визначення договору підряду на капітальне будівництво.
10. Розкрийте суть договору перевезення.
11. Охарактеризуйте земельне право як галузь права.
12. Охарактеризуйте форми власності на землю.
13. Що таке земельний сервітут? Види земельного сервітуту.

14. Підстави для набуття і припинення права власності на землю.
15. Що таке податок? Охарактеризуйте види податків.

Список рекомендованої літератури

1. *Господарський кодекс України*. — К., 2003.
2. *Земельний кодекс України*. — Х., 2002.
3. *Цивільний кодекс України*. — К., 2003.
4. *Белянович О.А.* Господарський договір та способи його укладання. — К.: Наук. думка, 2002.
5. *Кузнецова Н. С., Назарчук І. Р.* Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування. — К.: Юрінком інтер, 1998.
6. *Правове регулювання господарських відносин за участю промислових підприємств: Підручник для юрид. вузів і фак-тів / В.М. Гайворонський, В.П. Жушман, М.І. Тітов та ін.; За ред. В.М. Гайворонського, В.П. Жушмана.* — Х.: Право, 2000.
7. *Правознавство: Навч. посіб. / А.М. Колодій, І.В. Опришко (керівники авт. кол.), С.Е. Демський та ін.; За ред. В.В. Копейчикова.* — К.: Юрінком Інтер, 2002.
8. *Хозяйственное право: Учебник / В.К. Макутов, Г.Л. Знаменский, К.С. Хахулина и др.; Под ред. В.К. Макутова.* — К.: Юрінком Інтер, 2002.

Розділ 8

ПРАЦЯ, ЗАКОН і МИ

8.1. Трудове право і його розвиток в Україні

Важливою умовою життєдіяльності людей є праця, яка завжди є вольовою діяльністю, спрямованою на створення матеріальних цінностей. Досвід створення матеріальних і духовних благ передається від покоління до покоління через ускладнені соціальні програми за допомогою науково-технічного прогресу. За весь час розвитку людства результат свідомої суспільної трудової діяльності з кожним поколінням ускладнювався, але не втрачався.

Тільки завдяки праці люди можуть задовольняти свої матеріальні та моральні потреби. Саме тому праця становить єдність двох функцій: засобу до життя і сфери ствердження особи. Перша з цих функцій відбивається в орієнтації працівника на матеріальне задоволення потреб результатами своєї праці, друга — в орієнтації працівника на зміст праці, її відповідність внутрішнім запитам працівника, його моральне задоволення роботою.

Потреби матеріального порядку становлять основу життя людей. Для того щоб мати їжу, одяг, взуття, люди незалежно від власної волі і свідомості вступають у відносини з іншими людьми щодо виробництва і розподілу цих благ. Такі відносини неможливі без певної організації, іцо створюється на базі взаємодії людей. Виникають відносини з виробництва, управління та розподілу, створюється власність на знаряддя та засоби виробництва, на результати своєї та чужої праці.

Але людина завжди намагається проявитися ще й як особистість. Переважна ж більшість людей може проявитись як особистість тільки завдяки праці: майстерність у виконанні певної роботи, професіоналізм, що набувається роками, та ін.

Наприкінці XVIII ст. буржуазна революція у Франції проголосила свободу праці, чим було забезпечено свободу попиту і продажу робочої сили.

З моменту проголошення свободи праці трудові відносини склалися без порушення інтересів буржуазії, оскільки, залишившись без засобів виробництва, працівник змушений був погоджуватись на пропоновані йому умови. При цьому формально

«права і обов'язки» визначались угодою сторін, тому для держави трудові відносини не становили інтерес.

Реалізуючи конституційне право на працю, громадяни України мають можливість вступати в різні суспільні відносини щодо застосування своєї здатності до праці. Обґрунтованість такої системи правового регулювання різними галузями права відносин за участю у праці була свого часу піддана сумніву окремими вченими, які висловились за розширення предмета трудового права шляхом включення в нього відносин за участю у праці колгоспників. Було запропоновано зарахувати до предмета трудового права правовідносини, основним змістом яких є суспільні відносини з праці.

Конституція України закріпила новий зміст таких основних прав громадян, як право на працю, відпочинок, безпечне для життя і здоров'я довкілля, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, соціальний та судовий захист, право на страйк тих, хто працює, для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Процес удосконалення трудового законодавства та практики його застосування триває. На це спрямована діяльність як законодавчих, так і судових органів.

В Указі Президента України «Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року» від 24 травня 2000 р. наголошується на подальше вдосконалення нормативно-правової бази у сфері соціально-трудова відносин і соціального партнерства, що є запорукою утвердження в суспільстві соціальної злагоди, громадянського миру і демократії. З метою забезпечення кожному громадянину України права на працю, належні, безпечні й гідні умови праці необхідно посилити державний нагляд і контроль за додержанням соціально-економічних прав найманих працівників.

Таким чином, *трудова право України* — це суспільні трудові відносини, які виникають із застосування робітниками і службовцями здатності до праці в суспільному виробництві, відносини з працевлаштування, колективні правові відносини і відносини з матеріального забезпечення робітників і службовців у разі тимчасової або постійної втрати працездатності.

8.2, Правове регулювання працевлаштування

Зайнятість — це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі. Зайнятість насе-

лення, що проживає на території України, забезпечується державою шляхом здійснення ефективної соціально-економічної політики, спрямованої на задоволення його потреб у добровільному виборі виду діяльності, стимулювання створення нових робочих місць і розвитку підприємництва. Громадяни України вільно обирають не заборонені законодавством види діяльності, у тому числі й не пов'язані з виконанням оплачуваної роботи, а також професію, місце роботи відповідно до своїх здібностей. Примушування до праці в будь-якій формі не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавством України. Добровільна незайнятість громадян не є підставою для притягнення їх до адміністративної або кримінальної відповідальності. В Україні до *зайнятого населення* належать громадяни, що проживають на території держави на законних підставах:

- працюючі за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності, у міжнародних й іноземних організаціях в Україні та за кордоном;
- * які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, члени кооперативів, фермери та члени їх сімей, що беруть участь у виробництві;
- обрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях;
- які проходять службу у Збройних Силах України, Службі безпеки України, Прикордонних військах України, військах внутрішньої та конвойної охорони і Цивільної оборони України, органах внутрішніх справ, інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, а також які проходять альтернативну (невійськову) службу;
- які проходять професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; навчаються в денних загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах;
- * працюючі інших країн, які тимчасово перебувають в Україні й виконують функції, не пов'язані із забезпеченням діяльності посольств і місій.

Законодавством України можуть передбачатися й інші категорії зайнятого населення.

Основним принципом, на якому базується державна політика України у сфері зайнятості населення, є забезпечення рівних можливостей усім громадянам незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі,

віку, політичних переконань, ставлення до релігії, у реалізації права на вільний вибір виду діяльності відповідно до здібностей та професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів і суспільних потреб.

Безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку (жінки віком 16-55 років, чоловіки віком 16-60 років), які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові й здатні приступити до підходящої роботи. У разі неможливості надати підходящу роботу безробітному може бути запропоновано пройти професійну перепідготовку або підвищити свою кваліфікацію.

Не можуть бути визнані безробітними громадяни:

- ^а віком до 16 років, за винятком тих, хто працював і був вивільнений у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, реорганізацією, перепрофілюванням і ліквідацією підприємства, установи і організації або скороченням чисельності (штату);
- які вперше шукають роботу і не мають професії (спеціальності), у тому числі випускники загальноосвітніх шкіл, у разі їх відмови від проходження професійної підготовки або від оплачуваної роботи, включаючи роботу тимчасового характеру, яка не потребує професійної підготовки;
- ^б які відмовились від двох пропозицій підходящої роботи з моменту реєстрації їх у службі зайнятості як осіб, що шукають роботу;
- які мають право на пенсію відповідно до законодавства України.

У разі відсутності підходящої роботи рішення про надання громадянам статусу безробітних приймається державною службою зайнятості за їх особистими заявами з восьмого дня після реєстрації в центрі зайнятості за місцем проживання як таких, що шукають роботу. Реєстрація громадян здійснюється при пред'явленні паспорта і трудової книжки, а в разі потреби — військового квитка, документа про освіту або документів, які їх замінюють. Порядок реєстрації, перереєстрації і обліку громадян, які шукають роботу, а також безробітних державною службою зайнятості визначається Кабінетом Міністрів України.

Громадяни мають право на працевлаштування і вибір місця роботи шляхом звернення до підприємства, установи, організації, індивідуального селянського (фермерського) господарства й іншого роботодавця або при безплатному сприянні державної служби зайнятості. До державної служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні можуть звертатись як незайняті на роботі гро-

мадяни, які бажають працювати, так і зайняті громадяни, які бажають змінити місце роботи, влаштуватися працювати за сумісництвом або у вільний від навчання час. Усі незайняті громадяни, які звертаються до державної служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні, підлягають реєстрації, у тому числі пенсіонери, інваліди й молодь, яка закінчила загальноосвітні школи, професійні навчально-виховні заклади. Під час реєстрації кожна особа самостійно або із застосуванням автоматизованої системи за допомогою працівника державної служби зайнятості заповнює картку персонального обліку громадянина, який шукає роботу, і особистим підписом підтверджує достовірність внесених у неї даних, а також ознайомлюється з пам'яткою «Ваші права — Ваші обов'язки». Форма цієї картки персонального обліку затверджена Міністерством праці та соціальної політики України. Реєстрація й облік громадян, які звертаються за сприянням у працевлаштуванні до державної служби зайнятості, здійснюється нею за місцем постійного проживання за умови пред'явлення паспорта і трудової книжки, а в разі потреби — військового квитка, документа про освіту або документів, які їх замінюють.

Для громадян, які втратили роботу і заробіток (трудовий дохід), *підходящою вважається робота*, що відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації працівника і надається в тій же місцевості, де він проживає. Заробітна плата повинна відповідати рівню, який особа мала за попередньою роботою з урахуванням її середнього рівня, що склався в галузі відповідної області за минулий місяць. При пропонуванні підходящої роботи враховуються трудовий стаж громадянина за спеціальністю, його попередня діяльність, вік, досвід, становище на ринку праці, тривалість періоду безробіття. Для громадян, які вперше шукають роботу і не хмають професії (спеціальності), *підходящою вважається робота*, яка потребує попередньої професійної підготовки, або оплачувана робота (включаючи роботу тимчасового характеру), яка не потребує професійної підготовки, а для громадян, які бажають відновити трудову діяльність після перерви тривалістю понад шість місяців, — робота за спеціальністю, що потребує попередньої перепідготовки чи підвищення кваліфікації, а в разі неможливості її надання — інша оплачувана робота за спорідненою професією (спеціальністю). Для громадян, які працювали не за професією (спеціальністю) понад шість місяців, *підходящою вважається робота*, яку вони виконували за останнім місцем роботи, а робота за основною професією (спеціальністю) може бути

підходящою за умови попередньої перепідготовки чи підвищення кваліфікації з урахуванням потреб ринку праці в цій професії (спеціальності). У разі неможливості надання громадянину роботи за професією (спеціальністю) протягом шести місяців безробіття підходящою вважається робота, яка потребує зміни професії (спеціальності) з урахуванням здібностей, здоров'я громадянина і колишнього досвіду, доступних для нього видів навчання і потреб ринку праці в цій професії (спеціальності). При зміні громадянами професії (спеціальності) за направленням державної служби зайнятості підходящою вважається робота як за новою, так і за попередньою професією (спеціальністю) за останнім місцем роботи. За рішенням місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних рад може встановлюватись транспортна доступність та інші критерії підходящої роботи, які посилюють соціальний захист населення.

Місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних рад за участю державної служби зайнятості для забезпечення тимчасової зайнятості населення, передусім осіб, зареєстрованих як безробітні, організують виконання *оплачуваних громадських робіт на підприємствах, в установах і організаціях комунальної власності та за договорами — на інших підприємствах, в установах і організаціях*. З особами, які бажають брати участь у громадських роботах, укладається строковий трудовий договір з правом його продовження за погодженням сторін до вирішення питання про їх працевлаштування на підходящу роботу. Переважним правом укладення договорів користуються громадяни, зареєстровані як безробітні. У разі закінчення встановленого строку виплати допомоги по безробіттю громадянин має переважне право на здобуття іншої професії (спеціальності) і участь в оплачуваних громадських роботах на період до надання йому підходящої роботи. Оплата праці осіб, зайнятих на громадських роботах, здійснюється за фактично виконану роботу і не може бути меншою від мінімального розміру заробітної плати (згідно із Законом України «Про встановлення розміру мінімальної заробітної плати на 2002 рік» з 1 січня 2002 р. вона становить 140 грн, а з липня 2002 р. — 165 грн) при якісному виконанні норм праці. На осіб, зайнятих на громадських роботах, поширюються соціальні гарантії, включаючи право на пенсійне забезпечення, виплату допомоги по тимчасовій непрацездатності. За безробітними громадянами, які беруть участь у таких роботах, зберігається виплата допомоги по безробіттю в розмірах і у строки, встановлені відгіо-

відно до закону. Положення про оплачувані громадські роботи затверджується Кабінетом Міністрів України.

Громадяни, визнані у встановленому порядку безробітними, мають право на допомогу по безробіттю. Допомога по безробіттю виплачується з восьмого дня після реєстрації громадянина в державній службі зайнятості до працевлаштування, але не більше 360 календарних днів протягом двох років; для осіб передпенсійного віку (жінки — у віці 53 років, чоловіки — у віці 58 років) — до 720 календарних днів, а громадянам, які бажають відновити трудову діяльність після тривалої (понад шість місяців) перерви, і громадянам, які вперше шукають роботу, допомога по безробіттю виплачується не більше як 180 календарних днів. У період пошуку роботи і безробіття громадянин зобов'язаний сприяти своєму працевлаштуванню відповідно до рекомендацій працівників державної служби зайнятості. Громадянам, зареєстрованим на загальних підставах у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, визнані у встановленому порядку безробітними і мають право на одержання допомоги по безробіттю, гарантується її виплата в розмірі:

- не менше 50 % середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи, але не більше середньої заробітної плати, що складалася в народному господарстві відповідної області за минулий місяць, і не нижче встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати, якщо громадянин протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працював не менше 26 календарних тижнів;
- не нижче встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати — в усіх інших випадках, включаючи громадян, які шукають роботу вперше або після тривалої (понад шість місяців) перерви.

Розмір допомоги по безробіттю підлягає індексації в установленому законодавством порядку. Порядок подання допомоги по безробіттю визначається Кабінетом Міністрів України. Виплата допомоги по безробіттю та матеріальної допомоги по безробіттю припиняється в таких випадках:

- працевлаштування безробітного;
- поновлення безробітного на роботі за рішенням суду;
- вступу до навчального закладу на навчання з відривом від виробництва;
- проходження професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації за направленням державної служби зайнятості;

- призову на строкову військову або альтернативну (невійськову) службу;
- набрання законної сили вироком суду про позбавлення волі або направлення на лікування до лікувально-трудоного профілакторію;
- ¹¹ отримання права на пенсію відповідно до законодавства України;
- переїзду на постійне місце проживання в іншу місцевість (район, місто);
- закінчення строку їх виплати;
- » одержання допомоги по безробіттю або матеріальної допомоги по безробіттю обманним шляхом;
- подання письмової заяви про бажання здійснювати догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- смерті безробітного.

Строк, на який припиняється виплата допомоги по безробіттю або матеріальної допомоги по безробіттю, зараховується до загального періоду виплати допомоги.

Безробітні після закінчення строку виплати допомоги по безробіттю можуть одержувати протягом 180 календарних днів матеріальну допомогу по безробіттю в розмірі до 75 % встановленої законодавством мінімальної заробітної плати за умови, що середньомісячний сукупний дохід на члена родини не перевищує встановленого законодавством неоподаткованого мінімуму доходів громадян. У разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні, членам родини безробітного або особі, яка здійснювала поховання, виплачується допомога на поховання в розмірі, встановленому законодавством. Кожному з членів родини, які перебувають на утриманні безробітного, а також громадянам, у яких закінчився строк виплати допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги по безробіттю, подається одноразова матеріальна допомога в розмірі 50 % встановленої законодавством мінімальної заробітної плати. Умови подання матеріальної допомоги по безробіттю та іншої допомоги визначаються Кабінетом Міністрів України.

3.3. Правова природа трудових правовідносин: виникнення, зміна, припинення

Матеріальну основу суспільства становить трудова діяльність людини. *Праця* — це цілеспрямована діяльність людини, яка реалізує власні фізичні та розумові здібності з метою отримання певних

матеріальних і духовних благ. Кожний день людина працює індивідуально або в колективі, а будь-яка спільна праця потребує її організації і регулювання. Необхідно врегулювати відносини між її учасниками з приводу праці — працівником і роботодавцем. Однак не всі пов'язані з працею відносини є трудовими. До системи трудових правовідносин належать індивідуальні відносини з використання найманої праці і колективні трудові відносини. Розглянемо, що ж означають трудові правовідносини.

Трудові правовідносини — це регульовані нормами трудового права суспільні відносини, що складаються між підприємством, працівником, установою і організацією, в силу яких одна сторона зобов'язана виконати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією або посадою з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а інша сторона — підприємство, установа, організація — зобов'язується виплачувати працівнику заробітну плату і забезпечувати умови праці, передбачені законодавством, колективним договором і згодою сторін.

За допомогою вказаних в наведеному визначенні ознак трудові правовідносини можна відрізнити від інших схожих правовідносин, наприклад цивільних. Останні виникають між тими ж особами, але не у зв'язку з процесом праці, а тільки у зв'язку з його результатами. Через це обов'язки суб'єктів у цивільних правовідносинах мають інший характер, ніж у трудових. У цьому разі не регулюються ані міра, ані режим праці на відміну від трудових правовідносин, а виконавець зобов'язаний подати лише обумовлений договором результат праці.

Зміст трудових правовідносин становлять права і обов'язки його учасників. Зміст трудових правовідносин складний. Вони складаються з комплексу прав працівника щодо роботодавця і навпаки. Особливість його полягає в тому, що вони мають особистий характер: працівник не може замінити себе кимось при виконанні трудової функції без згоди роботодавця, останній, у свою чергу, не може без підстав замінити працівника іншим.

Підстави виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин

Підстава виникнення, зміни і припинення — це юридичний факт, передбачений трудовим законодавством. Підставою виникнення трудових правовідносин є укладення трудового договору (контракту).

Для окремих категорій працівників підставою виникнення трудових правовідносин є комплекс юридичних фактів, коли крім трудового договору йому передує або за ним відбувається інший юридичний факт. Так, для осіб, що приймаються на роботу в науково-дослідну установу, вищий навчальний заклад, укладенню трудового договору передує обрання їх на посаду за конкурсом. Для працівників, які обіймають виборну посаду, підставою виникнення їх трудових правовідносин є факт обрання на цю посаду разом з трудовим договором. Доказом наявності трудових правовідносин є й фактичний допуск до роботи, якщо при прийманні на роботу не було в належний спосіб оформлено заяву.

Трудові правовідносини можуть змінюватись в силу правомірних дій. Ця зміна пов'язується з переведенням на іншу роботу, не передбачену трудовим договором, що завжди має бути узгоджено сторонами договору.

Трудові правовідносини припиняються в разі розірвання трудового договору на підставах, передбачених законом.

Види трудових правовідносин

Організаційно-керівні відносини у сфері праці — це відносини, що складаються у процесі організації і управління працею між адміністрацією підприємства, установи, організації, з одного боку, і трудовим колективом — з іншого. Ці правовідносини визначають характер умов праці, організацію її оплати й інші питання. Правовою підставою виникнення організаційно-керівних відносин разом з нормативно-правовими актами є колективний договір або інші локальні акти.

Правовідносини із забезпечення зайнятості та працевлаштування виникають тоді, коли громадянин потребує допомоги державних органів у пошуку підходящої роботи і працевлаштуванні, а якщо такої немає, то отримання від органів зайнятості допомоги по безробіттю. Правовідносини із забезпечення зайнятості виникають між такими суб'єктами:

- ^к органом зайнятості й громадянином, що звернувся в цей орган із заявою про допомогу в пошуку роботи і визнання його безробітним;
- органом зайнятості й роботодавцем, що повинен інформувати службу зайнятості про потреби в кадрах, наявність вакантних місць і приймати на вакантні місця працівників, направлених органом зайнятості;

- безробітним, що отримав направлення від органу зайнятості, і відповідним роботодавцем.

Відносини з професійної підготовки та підвищення кваліфікації безпосередньо на підприємстві або передують виникненню трудових правовідносин, або відбуваються одночасно з ними. Ці відносини мають на меті підготовку кваліфікованих працівників. Зміст цих відносин полягає не тільки у праці, а здебільшого в навчанні певної спеціальності або кваліфікації у процесі праці. Виникають ці відносини на основі спеціального договору, який укладається або між ще не працюючим громадянином, або між працівником підприємства, з одного боку, і адміністрацією — з іншого.

Суб'єктами відносин з нагляду і охорони трудового законодавства є, з одного боку, Міністерство праці і соціальної політики України, з іншого — існуючий у його структурному підрозділі державний нагляд за дотриманням трудового законодавства. Такі правовідносини виникають з моменту початку роботи організації і припиняються з її ліквідацією.

Відносини з вирішення трудових спорів виникають у зв'язку з виникненням суперечностей між працівником і роботодавцем або між трудовим колективом і адміністрацією з приводу умов праці, а також застосуванням норм трудового законодавства. Трудові спори розглядаються різними органами: комісією з трудових спорів, судами, адміністрацією, органом профспілки та ін.

До правовідносин належать також **відносини відповідальності сторін трудового договору**. У разі порушення суб'єктами трудових правовідносин трудових зобов'язань вони можуть нести дисциплінарну, матеріальну, адміністративну та кримінальну відповідальність залежно від характеру скоєного правопорушення.

Але трудовим правом регулюються лише дисциплінарні та матеріальні правопорушення, решта є предметом інших галузей права.

8.4. Робочий час: поняття і види

Робочий час — це встановлений законодавством відтинок календарного часу, протягом якого працівник згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку, графіком роботи або умовами трудового договору повинен виконувати свої трудові обов'язки.

У ст. 45 Конституції України передбачається, що працюючому гарантується встановлена законом тривалість робочого часу.

Тривалість робочого часу встановлюється як у централізованому порядку, так і на рівні локального регулювання.

І якщо раніше встановлені на законодавчому рівні норми, що регулюють тривалість робочого часу, були імперативними, то в сучасних умовах спостерігається тенденція колективно-договірного та індивідуального (у межах трудового договору) регулювання тривалості робочого часу. Держава лише встановлює певну межу тривалості робочого часу. Так, за ст. 50 Кодексу законів про працю (КЗпП) України нормальна тривалість робочого часу працівників не повинна перевищувати 40 годин на тиждень. Така тривалість робочого часу називається нормальним робочим часом.

Норма робочого часу — це встановлена законом, колективним чи трудовим договором для конкретного працівника тривалість його робочого часу за певний календарний період — день, тиждень, місяць.

Робочий день — це робочий час, що вимірюється в годинах і хвиликах протягом доби. *Робочий тиждень* — це робочий час протягом календарного тижня. Зазвичай застосовуються два види робочого тижня: п'ятиденний з двома вихідними днями і шестиденний з одним вихідним днем.

Поряд з нормальним робочим часом розрізняють такі види робочого часу, як скорочений і неповний.

Напередодні святкових днів робочий час скорочується на одну годину як при шестиденному, так і при п'ятиденному робочому тижні (ст. 53 КЗпП України).

У ст. 54 КЗпП України передбачається скорочення робочого часу на одну годину при роботі в нічний час — з 10 годин вечора до 6 годин ранку.

Встановлення скороченого робочого часу не впливає на розмір заробітної плати.

Неповний робочий час (ст. 56 КЗпП України) встановлюється угодою сторін як при прийнятті на роботу, так і в період роботи. Неповний робочий час може бути у вигляді:

- неповного робочого дня (тобто зменшення тривалості щоденної роботи на обумовлену кількість годин);
- неповного робочого тижня (коли зберігається нормальна тривалість робочого дня, а зменшується кількість робочих днів на тиждень);

- поєднання неповного робочого дня і неповного робочого тижня (наприклад, тривалість робочого дня 5 годин при чотирьох робочих днях на тиждень).

При неповному робочому часі оплата праці здійснюється пропорційно відпрацьованому часу, а при відрядній оплаті праці — залежно від виробітку.

Режим робочого часу

Розподіл норми робочого часу протягом конкретного календарного періоду називається *режимом робочого часу*. До елементів режиму належать:

- час початку і завершення роботи;
- * час і тривалість перерв;
- тривалість і правила чергування змін.

Згідно зі ст. 57 КЗпП України час початку і завершення щоденної роботи (зміни) передбачається правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності.

При режимі змінної роботи працівники чергуються у змінах рівномірно.

Найпоширенішою є робота у дві зміни; на окремих підприємствах робота відбувається у три і більше змін.

Режим роботи з подрібненим робочим днем вводиться в таких галузях, де обсяг робіт розподіляється протягом дня нерівномірно (наприклад, водії міського транспорту, які працюють інтенсивно вранці і ввечері, у години «пік»; вдень же водії відпочивають).

Змінний графік роботи — це така форма організації робочого часу, коли для окремих працівників чи колективів, підрозділів допускається саморегулювання початку, завершення і загальної тривалості робочого дня.

Режим з вахтовим методом організації робіт застосовується тоді, коли робота виконується поза місцем постійного проживання працівників і вони не можуть щодня повертатися додому; коли робота здійснюється в необжитих районах з несприятливими природно-клімагічними умовами.

Згідно з Рекомендаціями щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем (затвержені наказом Міністерства праці і соціальної політики України від 10 жовтня 1997 р. № 7) режим ненормованого робочого дня передбачає щорічну додаткову відпустку за особливий характер праці.

Понаднормова робота

Понаднормовими вважаються роботи понад встановлену тривалість робочого дня (ст. 52, 53, 61 КЗпП України).

Як правило, застосування понаднормових робіт не допускається. Воно можливе лише у виняткових випадках, визначених законодавством і ст. 62 КЗпП України. До таких випадків належать:

- роботи, необхідні для оборони країни, а також для запобігання суспільного чи стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;
- ^b при виконанні суспільно необхідних робіт з водо-, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку;
- при необхідності завершити роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки за технічними умовами виробництва не могла бути завершена в нормальний робочий час;
- ^а при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт;
- для продовження роботи при неявці працівника, що заступає на зміну, якщо робота не допускає перерви.

Понаднормові роботи компенсуються підвищеною оплатою, а ненормований робочий час — наданням додаткової відпустки.

Чергування

Чергування — це перебування працівника на підприємстві за розпорядженням власника (уповноваженого їм органу) до початку чи після завершення робочого дня, у вихідний, святковий день для оперативного вирішення невідкладних питань, що не входять у коло обов'язків працівника за трудовим договором.

Облік робочого часу

Облік робочого часу — це фіксування зведень про явку працівників на роботу і виконання ними встановленої тривалості робочого часу. Робочий час обліковується в табелях встановленої форми.

У складі відпрацьованого працівником часу окремо враховуються понаднормові роботи, чергування, відрядження тощо.

Час відпочинку: поняття і види

Час відпочинку — це частина календарного періоду, протягом якого працівник відповідно до закону повинен бути звільнений від виконання трудових обов'язків і яку він може використовувати

ти на власний розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення працездатності.

Законодавством встановлено такі види часу відпочинку:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- щоденний відпочинок (міжзмінні перерви);
- вихідні дні (щотижневий відпочинок);
- святкові й неробочі дні;
- відпустки.

Перерви протягом робочого дня. Згідно зі ст. 66 КЗпП України перерви для відпочинку і харчування надаються тривалістю не більше двох годин. Перерви для відпочинку і приймання їжі не включаються в робочий час і не оплачуються (при роботі на відкритому повітрі в холодний період за рішенням роботодавця встановлюються перерви для обігріву).

Щотижневий безупинний відпочинок (вихідні дні). Тривалість цього відпочинку не повинна бути меншою як 42 години (ст. 70 КЗпП України). При п'ятиденному робочому тижні працівникам надається два вихідних дні на тиждень, як правило, підряд — у суботу і неділю. При режимі шестиденного робочого тижня працівникам надається один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Згідно зі ст. 71 КЗпП України робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи в такі дні можливе за згодою профспілкового комітету в таких виняткових випадках:

- для запобігання суспільного чи стихійного лиха;
- запобігання нещасних випадків;
- для виконання невідкладних непередбачуваних робіт;
- виконання невідкладних вантажно-розвантажувальних робіт.

Святкові й неробочі дні

Законодавством України про працю передбачені такі святкові дні, робота в які не здійснюється:

- 1 січня — Новий рік;
- 7 січня — Різдво Христово;
- 8 березня — Міжнародний жіночий день;
- 1, 2 травня — День міжнародної солідарності трудящих;
- 9 травня — День Перемоги;
- 28 червня — День Конституції України;
- 24 серпня — День незалежності України.

Законом України «Про внесення змін у статтю 73 КЗпП України» від 1 лютого 2000 р. з переліку святкових днів виключені

7 і 8 листопада — річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Неробочими днями визнаються й дні релігійних свят (ст. 73 КЗпП України):

7 січня — Різдво Христово;
один день (неділя) — Великдень (Великодень);
один день (неділя) — Трійця.

Відпустки: види і порядок надання

Відпустка — це час відпочинку, що обчислюється в календарних днях і надається працівникам зі збереженням місця і заробітної плати. Так, згідно зі ст. 2 Закону України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. зі змінами від 02.11.2000 право на відпустку мають усі громадяни України, що перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої приналежності, а також особи, що працюють за трудовим договором у фізичної особи. Нарівні з громадянами України право на відпустку мають іноземні громадяни й особи без громадянства, що працюють в Україні.

Законом України «Про відпустки» передбачено такі *види відпусток*:

- щорічні:
  - основна (ст. 6 Закону);
  - додаткова за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці (ст. 7 Закону);
  - інші додаткові передбачені законодавством;
- ^в додаткові у зв'язку з навчанням (ст. 13-15 Закону);
- творча (ст. 16 Закону);
- соціальні:
  - у зв'язку з вагітністю і пологами (ст. 17 Закону);
  - для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (ст. 18 Закону);
  - додаткова працівникам, що мають дітей (ст. 19 Закону);
- без збереження заробітної плати (ст. 25, 26 Закону).

Щорічна основна відпустка надається працівникам для відновлення працездатності тривалістю не менше 24 календарних днів за відпрацьований робочий рік, що обчислюється з дня підписання трудового договору.

Додаткові відпустки за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надаються працівни-

кам, зайнятим на роботах, що пов'язані з негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів за списком виробництв, цехів, професій і посад, зайнятість працівників у яких надає їм право на щорічну додаткову відпустку за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці й за особливий характер праці (згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.97 № 290).

Додаткова відпустка до 35 календарних днів за особливий характер роботи надається окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням, виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах й умовах підвищеного ризику для здоров'я.

Додаткова відпустка тривалістю до 7 календарних днів надається працівникам з ненормованим робочим днем згідно зі списком посад, робіт і професій, визначеним колективним договором, угодою.

У стаж роботи, що дає право на щорічну основну відпустку, зараховується:

- * час фактичної роботи (у тому числі й на умовах неповного робочого дня) протягом робочого року, за який надається відпустка;
- час, коли працівник фактично не працював, але за ним відповідно до законодавства зберігалися місце роботи (посада) і заробітна плата цілком або частково;
- час, коли працівник фактично не працював, але за ним зберігалося місце роботи (посада) і йому виплачувалась допомога по державному соціальному страхуванню, за винятком оплачуваної відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- ^в час, коли працівник фактично не працював, але за ним зберігалося місце роботи (посада) і йому не виплачувалась заробітна плата відповідно до порядку, визначеному ст. 25 і ч. 2 ст. 26 Закону України «Про відпустки», за винятком відпустки без збереження заробітної плати для догляду за дитиною до досягнення нею шестирічного віку;
- час навчання з відривом від виробництва тривалістю менше 10 місяців на денних відділеннях професійно-технічних закладів освіти;
- період навчання новим професіям (спеціальностям) осіб, звільнених у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідацією чи реорганізацією, перепрофілюванням підприємства, скороченням чисельності чи штату працівників;
- * інші передбачені законодавством періоди роботи.

Законом України «Про відпустки» передбачені такі види соціальних відпусток: у зв'язку з вагітністю і пологами (ст. 17 Закону); для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (ст. 18 Закону); додаткова працівникам, що мають дітей (ст. 19 Закону).

Відпустки без збереження заробітної плати за бажанням працівника надаються у визначених законом випадках в обов'язковому порядку.

Отже, Закон України «Про відпустки» встановлює державні гарантії права на відпустки, визначає умови, тривалість і порядок надання їх працівникам для відновлення працездатності, поліпшення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особистості.

8.5. Заробітна плата

Оплата праці є найважливішою категорією в системі умов праці. У ній як у жодній іншій сфері відбиваються всі суперечності суспільства, усі його досягнення і помилки. Тому досліджувати правове питання оплати праці необхідно починати з питання власне оплати праці, об'єктивних реальних суспільних відносин. Саме соціально-економічні аспекти уможливають розкриття проблем, що існують у сучасних умовах в Україні у сфері оплати праці, і віднайдення правових засобів, форм розв'язання цих проблем. Як соціально-економічна категорія заробітна плата становить зафіксовану у грошовій формі визначену частину доходів громадян у структурі національного доходу країни.

Заробітна плата — це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому вираженні, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Розмір заробітної плати залежить від таких чинників:

- ⁱⁱ складності та умов виконуваної роботи;
- професійно-ділових якостей працівника;
- * результатів роботи працівника і господарської діяльності підприємства.

Основні правові норми щодо оплати праці містяться в Конституції України, Кодексі законів про працю України (гл. II, VI-VIII), Законі України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. та інших законодавчих актах.

Відповідно до Конституції України (ст. 43) кожний працюючий має право на заробітну плату не нижчу від визначеної законом.

Заробітна плата, як правило, повинна виплачуватись у грошовому вираженні. Виплата заробітної плати в будь-якій іншій формі забороняється. Однак відповідно до ст. 23 Закону України «Про оплату праці» колективним договором як виняток може бути передбачено часткову виплату заробітної плати натурою (за цінами не нижче собівартості) у тих галузях або за тими професіями, де така виплата, що еквівалентна за вартістю оплаті праці у грошовому вираженні, є звичайною або бажаною для працівників, за винятком товарів, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р. встановлено перелік товарів, які заборонено виплачувати натурою у вигляді заробітної плати. Наприклад, це продукція хімічної промисловості, нафта і нафтопродукти, благородні метали і коштовні камені, наркотичні засоби та ін.

Оплата праці максимальними розмірами не обмежується. Забороняється будь-яке зниження розмірів оплати праці залежно від статі, віку, раси, національної приналежності, соціального і майнового стану, належності до громадських і політичних організацій, ставлення до релігії.

Форми, системи і розміри оплати праці працівників встановлюються підприємствами самостійно за колективним договором.

Відповідно до ст. 103 КЗпП України про нові або зміну діючих умов оплати праці в бік погіршення власник або уповноважений ним орган повинен повідомити працівника не пізніше як за два місяці до запровадження змін.

У ст. 2 Закону України «Про оплату праці» передбачаються такі *види заробітної плати*:

- " основна заробітна плата;
- додаткова заробітна плата;
- інші заохочувальні та компенсаційні виплати.

Основна заробітна плата — це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці. Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата — це винагорода за працю понад встановлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні та компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань та функцій.

Так, відповідно до ст. 105 КЗпП України працівникам, які виконують на тому ж підприємстві, в установі, організації разом зі своєю основною роботою, обумовленою трудовим договором, додаткову роботу за іншою професією (посадою) або обов'язки тимчасово відсутнього працівника без звільнення від своєї основної роботи, здійснюється доплата за суміщення професій (посад) або виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника.

Громадянам, які працюють на територіях радіоактивного забруднення, здійснюється доплата залежно від зони забруднення.

Доплати до основної заробітної плати передбачені також за роботу в гірських районах, у вихідні та святкові дні, нічний час тощо.

До інших заохочувальних та компенсаційних виплат належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсаційні та інші грошові й матеріальні виплати, не передбачені актами чинного законодавства.

Відповідно до законів України «Про оплату праці» (ст. 15), «Про підприємства в Україні» (ст. 19), «Про колективні договори і угоди» (ст. 2) підприємства мають право самостійно в колективному договорі встановлювати форми, системи і розміри оплати праці, де передбачається перелік умов, за яких нараховується і виплачується додаткова заробітна плата та інші заохочувальні виплати, а також підстави для позбавлення таких виплат.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про оплату праці» *мінімальна заробітна плата* — це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану роботу, нижче якого не може здійснюватись оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт).

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання.

Згідно із законом в разі нарахування заробітної плати нижче встановленого мінімуму підприємство повинно здійснити доплату до цього рівня. До мінімальної заробітної плати не включаються доплати за роботу в надурочний час, у важких, шкідливих, особливо шкідливих умовах праці, на роботах з особливими природними географічними і геологічними умовами й умовами підвищеного ризику для здоров'я, а також премії до ювілейних дат, за винаходи та раціоналізаторські пропозиції, матеріальна допомога.

Основою організації оплати праці є тарифна система, яка включає тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і

тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники). Тарифну систему оплати праці використовують для розподілу робіт залежно від їх складності, а працівників — залежно від їх кваліфікації і за розрядами тарифної сітки. Вона є основою формування і диференціації розмірів заробітної плати. Тарифна сітка (іншими словами, схема посадових окладів) формується на основі тарифної ставки робітника першого розряду, що встановлюється в розмірі не нижче визначеного генеральною (галузевою) угодою. Держава регулює оплату праці працівників підприємств усіх форм власності шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати та інших державних норм і гарантій, умов і розмірів оплати праці керівників підприємств, працівників підприємств, що фінансуються чи дотуються з бюджету, регулювання фондів оплати праці працівників підприємств-монополістів, а також шляхом оподаткування доходів працівників. Мінімальні розміри ставок (окладів) заробітної плати як мінімальні гарантії щодо оплати праці визначаються генеральною угодою.

Форми і системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів та інших виплат встановлюються підприємствами в колективному договорі з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною та галузевими (регіональними) угодами.

Оплата праці працівників, які виконують роботи (надають послуги), не властиві основній діяльності галузі, й оплата праці працівників загальних професій і посад встановлюються на умовах, визначених колективним договором. Працівники, які працюють за сумісництвом, одержують заробітну плату за фактично виконану роботу. Умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств визначаються Кабінетом Міністрів України. Оплата праці за контрактом визначається за угодою сторін на основі чинного законодавства, умов колективного договору і пов'язана з виконанням умов контракту.

Практикою вироблено дві основні системи, що застосовуються як у «чистому» вигляді, так і з різними модифікаціями: погодинну і відрядну.

При погодинній системі оплати праці розмір заробленої плати визначається залежно від тривалості відпрацьованого часу і кваліфікації працівника.

Відрядна система припускає визначення заробітку залежно від фактичного обсягу виробленої продукції належної якості.

Розрізняють три *підвиди погодинної системи: погодинну, поденну і помісячну*. Праця оплачується за фактично відпрацьова-

ний час: години, дні, місяць. При помісячній оплаті праці розмір окладу не залежить від кількості робочих днів у місяці.

Відрядна система так само поділяється на різновиди. При *прямій відрядній системі* заробіток розраховують шляхом множення відрядної розцінки на обсяг придатної продукції. *Непряму відрядну систему* застосовують для допоміжних робітників (наприклад, ремонтників), розмір заробітної плати яких залежить від результатів праці робітників основного виробництва, яких обслуговують допоміжні робітники. *Відрядно-прогресивна система* означає, що оплата за продукцію в межах норми виробляється за незмінними розцінками, а за продукцію понад норму — за прогресивно нарастаючими розцінками.

Відрядна оплата може бути індивідуальною або колективною залежно від способу організації праці. *Індивідуальну відрядну оплату* застосовують на виробничій дільниці, де забезпечено чіткий облік праці окремих працівників. *Колективна відрядна система* встановлюється за загальними результатами праці бригади. При цьому розподіл заробітку здійснюється із застосуванням коефіцієнта трудової участі (КТУ). На підприємствах приймаються локальні положення про КТУ, встановлюються конкретні показники, порядок обчислення заробітку. Ураховується також кваліфікація працівника. Розмір заробленої плати не може бути нижчий від встановленого розміру мінімальної заробітної плати.

Застосовується також така система, як *акордна оплата праці*, тобто винагорода за виконання комплексу робіт (об'єкт будівництва). За акордною системою остаточний розрахунок здійснюється після прийняття всього обсягу робіт, про що складається акт.

Суб'єкти організації оплати праці не мають права в односторонньому порядку погіршувати положення працівника щодо оплати праці порівняно з умовами, передбаченими законодавством, угодами, колективними договорами.

Забороняється в будь-який спосіб обмежувати права працівника вільно розпоряджатися власною заробітною платою. Тому не допускається одержання заробітної плати, що належить працівнику, членам його сім'ї, іншим особами без спеціально оформленого доручення.

Закон забороняє здійснювати утримання із заробітної плати, метою яких є явна або прихована сплата власнику чи посереднику за збереження місця роботи. Утримання із заробітної плати здійснюються тільки у випадках, передбачених законом, але не вище 20 % заробітної плати, а в окремих випадках — 50 %.

Поряд з тим, що держава встановлює мінімальну заробітну плату, існують й інші гарантії для працівників щодо отримання заробітної плати. Насамперед це заборона зниження заробітної плати залежно від соціального стану, кольору шкіри, партійної приналежності та ін. Щоправда, заробітна плата може бути знижена через невиконання норм виробітку, але не менше встановленого мінімуму заробітної плати. Інша гарантія полягає в тому, що суб'єкти організації оплати праці не мають права в односторонньому порядку приймати рішення з питань оплати праці, що погіршують умови, встановлені законодавством, угодами і колективними договорами. Заробітна плата працівників підприємств на території України виплачується у грошових знаках, що мають законний обіг на території України. Виплата заробітної плати у формі боргових зобов'язань і розписок або у будь-якій іншій формі забороняється. Заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні у строки, встановлені в колективному договорі, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів. При укладенні працівником трудового договору (контракту) власник або уповноважений ним орган доводить до його відома умови оплати праці, розміри, порядок і строки виплати заробітної плати, підстави, згідно з якими можуть здійснюватись відрахування у випадках, передбачених законодавством.

У законодавстві передбачено механізм захисту заробітної плати в умовах стихії ринкових цін. Цим захистом є індексація заробітної плати.

Індексація — це встановлений законами й іншими нормативно-правовими актами механізм підвищення грошових доходів громадян, що дає можливість частково або цілком відшкодувати їм подорожчання споживчих товарів і послуг. Для індексації використовують індекс споживчих цін і тарифів, який обчислюють на основі статистичних спостережень за зменшенням цін у роздрібній торгівлі, на ринках і не пізніше 10 числа місяця, що минає за звітним, публікують в офіційних періодичних виданнях.

8*6. Дисциплінарна відповідальність

Дисциплінарна відповідальність — це обов'язок працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести передбачені нормами трудового права дисциплінарні стягнення.

Суб'єктом дисциплінарної відповідальності завжди є особа, яка пов'язана трудовими правовідносинами з власником або уповноваженим ним органом.

До дисциплінарної відповідальності працівник може бути притягнутий з моменту, коли він згідно з віком досяг трудової право-, дієздатності. Трудова право-, дієздатність згідно з трудовим законодавством настає з 16 років, в окремих випадках — з 15 років, а учнів — з 14 років (ст. 188 КЗпП України). Усі неповнолітні мають однакові права і обов'язки щодо трудових правовідносин, як і повнолітні.

Згідно із законодавством розрізняють загальний і спеціальний суб'єкти дисциплінарної відповідальності.

Загальним суб'єктом є працівник, на якого поширюються загальні норми дисципліни: «трудоий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу і профспілкового комітету на основі типових правил. У деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють статuti і положення про дисципліну» (ст. 142 КЗпП України).

Спеціальним суб'єктом є працівник, який несе дисциплінарну відповідальність згідно із спеціальними нормативно-нравовими актами: законами, статутами, положеннями.

Об'єктивний аспект дисциплінарного проступку полягає у протиправній поведінці суб'єкта, шкідливих наслідках, причинному зв'язку між цими наслідками і поведінкою працівника. Протиправність поведінки полягає в порушенні трудових обов'язків, закріплених нормами трудового права: «працівники зобов'язані працювати чесно і сумлінно, своєчасно й точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, додержувати трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір» (ст. 139 КЗпП України).

Дисциплінарний проступок — це невиконання безпосередньо трудових обов'язків. Невиконання ж громадських доручень, моральних, етичних правил поведінки, не пов'язаних з виконанням трудової функції, не може стати підставою застосування юридичної відповідальності. Однак для окремих категорій працівників вимоги морального змісту включені в їх трудові обов'язки. Це — судді, прокурори, державні службовці, працівники, які виконують

виховні функції. Недотримання таких норм, аморальна поведінка не тільки в робочий час, а й у побуті, є підставою для притягнення такого працівника до дисциплінарної відповідальності, навіть звільнення.

За загальним правилом порушення трудової дисципліни вважається таким, якщо його скоєно в робочий час. Але в окремих випадках, коли таке порушення негативно впливає на виробничий цикл, заважає виконанню трудового завдання, судова практика розцінює його як дисциплінарний проступок.

Не може бути дисциплінарного проступку без шкідливих наслідків, які розрізняються за ступенем шкідливості, а також за діями в часі.

Суб'єктивний аспект дисциплінарного проступку характеризує вина, тобто певне психічне ставлення особи до своїх протиправних дій і їх шкідливих наслідків.

Для дисциплінарного проступку найхарактернішою формою вини є вина у формі необережності.

У законодавстві вирізняються два види дисциплінарної відповідальності: загальна і спеціальна.

Загальна дисциплінарна відповідальність настає тоді, коли за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один із двох заходів стягнення — догана або звільнення.

Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення (ст. 147 КЗпП України).

Підставою для накладання дисциплінарного стягнення є дисциплінарний проступок — протиправне, винне невиконання або неналежне виконання працівником його трудових обов'язків.

Обов'язковим елементом змісту дисциплінарного проступку є вина працівника в будь-якій формі (умислу, недбалості, необережності).

Згідно з п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розслідування судами трудових спорів» від 06.11.92 № 9 дисциплінарним стягненням є звільнення на підставах, передбачених п. 3, 4, 7, 8 ст. 40 КЗпП України (розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу) та п. 1 ст. 41 КЗпП України.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) певного працівника.

На працівників, які несуть відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також вищестоящим органом.

Працівники, які обіймають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством (ст. 1411 КЗпП України).

У ч. 1 ст. 1411 КЗпП України зазначається, що власник або уповноважений ним орган (керівник підприємства, установи, організації) завжди має право застосовувати стягнення, оскільки право прийняття на роботу безпосередньо закріплено у ст. 16 Закону України «Про підприємства в Україні». Заступник керівника підприємства або уповноважений власником орган можуть отримати право прийняття і звільнення з роботи працівників та службовців на підставі статуту, наказу або розпорядження керівника підприємства.

Згідно зі ст. 148 КЗпП України «дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням його у відпустці.

Дисциплінарне стягнення не може бути накладено пізніше шести місяців з дня вчинення проступку».

Інститут дисципліни праці забороняє накладання дисциплінарного стягнення, якщо з дня порушення трудової дисципліни минуло понад шість місяців.

«Для застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення» (ст. 149 КЗпП України).

Обов'язковість пред'явлення пояснення працівником з приводу скоєння проступку — одна з гарантій правомірного накладання стягнення. Відсутність пояснення має бути підтверджена відповідним актом про відмову працівника дати таке пояснення. Відсутність таких пояснень не перешкоджає накладанню стягнення, якщо власник або уповноважений ним орган має докази того, що він запросив пояснення. Якщо порушник трудової дисципліни відмовився дати таке пояснення, то акт складається за підписом кількох свідків.

«За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосоване лише одне дисциплінарне стягнення» (ч. 2 ст. 149 КЗпП України). Не можна за один проступок оголосити догану і звіль-

нити працівника. Однак при заподіянні працівником збитків можливе поєднання дисциплінарної санкції з матеріальною відповідальністю, оскільки дисциплінарна і матеріальна відповідальність мають різне цільове призначення і можуть поєднуватись.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку (ч. 3,4 ст. 149 КЗпП України). Строк повідомлення передбачений п. 31 Типових правші внутрішнього розпорядку і становить три дні.

«Дисциплінарне стягнення може бути оскаржено працівником в порядку, встановленому чинним законодавством» (ст. 150 КЗпП України).

Законодавством встановлено загальний порядок оскарження накладеного дисциплінарного стягнення, що передбачає звернення працівника із заявою в комісію з трудових спорів (ст. 221, 225 КЗпП України). Працівник може також оскаржити накладене стягнення безпосередньо в суд, куди він звертається із заявою про визнання недійсним (незаконним) оголошеного йому стягнення згідно зі ст. 124 Конституції України.

«Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення» (ч. 1 ст. 151 КЗпП України). Згідно із цим старе стягнення втрачає силу і це не потребує нового наказу (розпорядження). Якщо у встановлений період на працівника накладалося нове стягнення, то старе зберігає дію.

Згідно з и. 2 Інструкції про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, установах, організаціях запис про дисциплінарне стягнення у трудову книжку не вноситься.

«Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути знято до закінчення одного року» (ч. 2 ст. 151 КЗпП України). Дисциплінарні стягнення, що були зняті достроково або втратили силу, не можуть урахуватися при звільненні (п. 3 ст. 40 КЗпП України) і не повинні вказуватися у службових характеристиках.

«Протягом строку дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівників не застосовуються» (ч. 3 ст. 151 КЗпП України) — це має як моральне, так і матеріальне значення.

«Власник або уповноважений ним орган має право замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу» (ст. 152 КЗпП України).

Згідно зі ст. 152 КЗпП України товариські суди як органи трудового колективу мають право за поданням власника розглядати питання про накладення щодо порушників трудової дисципліни заходів громадського стягнення і впливу. До таких заходів належать накладення обов'язку винести публічне вибачення постраждалому колективу і підхід до питання про звільнення працівника.

8.7. Матеріальна відповідальність

Згідно з трудовим законодавством України працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. При накладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення наявності необхідних умов накладення відповідальності, зокрема таких:

- встановлення відповідальності лише за пряму дійсну шкоду;
- шкода повинна бути заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника (ст. 130 КЗпП України);
- причинно-наслідковий зв'язок між винними протиправними діями працівника і настанням матеріальної шкоди. Відповідальність не може настати за випадкові наслідки діяння.

Матеріальна відповідальність накладається лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і, як правило, становить певну частку заробітку працівника, що не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством України.

За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть обмежену матеріальну відповідальність, тобто в розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше їх середнього місячного заробітку. Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві України (ст. 132 КЗпП України).

Згідно зі ст. 133 КЗпП України *обмежену матеріальну відповідальність несуть:*

- працівники за псування або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів, у тому числі при їх виготовленні в розмірі заподіяної шкоди, але не більше їх середнього місячного заробітку. У такому самому розмірі працівники несуть

матеріальну відповідальність за псування або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

- керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, а також керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники в розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше їх середнього місячного заробітку, якщо шкода підприємству, установі, організації заподіяна зайвими грошовими виплатами, неправильним підходом до обліку і зберігання матеріальних або грошових цінностей, невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випуску неякісної продукції, розкраданню, знищенню і псуванню матеріальних чи грошових цінностей.

Повна матеріальна відповідальність без обмежень за шкоду, заподіяну працівником, передбачена ст. 134 КЗпП України. Перелік умов накладення повної матеріальної відповідальності вичерпний. Це такі умови:

- між працівником і підприємством, установою, організацією укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або інших цілей;
- майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або іншими разовими документами;
- шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;
- шкоди завдано працівником, який перебував у нетверезому стані;
- шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним псуванням матеріалів, напівфабрикатів, виробів, у тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;
- " відповідно до законодавства України на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні ним трудових обов'язків;
- шкоди завдано не під час виконання працівником трудових обов'язків;
- службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

Чинне трудове законодавство поряд з договорами про повну індивідуальну матеріальну відповідальність передбачає можливість укладення письмового договору про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність. У разі спільного виконання працівниками окремих видів робіт, пов'язаних зі зберіганням, обробкою, продажем, транспортуванням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника, укладаються договори про колективну матеріальну відповідальність. Колективна матеріальна відповідальність вводить власником або уповноваженим ним органом за узгодженням з профспілковим комітетом. Письмовий договір про колективну матеріальну відповідальність укладається між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади) (ст. 1352 КЗпП України).

Власник зобов'язаний відшкодувати шкоду, заподіяну працівникові при виконанні ним трудових обов'язків. Така відповідальність настає:

- ^a за порушення права працівника на працю (у разі порушення правил прийняття на роботу, законодавства про переведення працівника на іншу роботу, а також про умови і порядок його звільнення);
- за незабезпечення власником здорових і безпечних умов праці (у разі заподіяння шкоди здоров'ю працівника при виконанні трудових обов'язків, травми, а також у разі смерті працівника);
- за порушення обов'язків власника (уповноваженого ним органу) щодо надання документів працівнику про його працю і заробітну плату;
- за незабезпечення збереження особистих речей працівника під час роботи (у разі їх зіпсування, знищення, крадіжки).

Розмір шкоди, завданої підприємству, установі, організації, визначається згідно зі ст. 1353 КЗпП України за фактичними втратами на основі даних бухгалтерського обліку виходячи з балансової вартості матеріальних цінностей з урахуванням ступеня зношення. Вартість майна визначається на день виявлення шкоди, а в разі зміни цін застосовуються ціни, що діяли на день прийняття рішення про відшкодування.

8.8. Трудові спори

Трудові спори — це неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів суперечності між працівником (колективом працівни-

ків) і власником підприємства (чи уповноваженим ним орган) з приводу застосування норм трудового законодавства, а також встановлення нових чи зміни існуючих умов праці.

Моментом виникнення індивідуального трудового спору є звернення із заявою до відповідного органу, що розглядає трудові спори.

Колективний трудовий спір (конфлікт) виникає з моменту, коли уповноважений представницький орган найманих працівників, категорії найманих працівників, колективу працівників або профспілки отримав від власника чи уповноваженого ним органу повідомлення про повну або часткову відмову в задоволенні колективних вимог і прийняв рішення про непогодження з рішенням власника чи уповноваженого ним органу (представника) або коли передбачені законодавством строки розгляду вимог закінчились, а відповідь від власника не надійшла.

Предметом трудових спорів є суперечності насамперед з питання застосування правових норм до конкретних ситуацій, що виникають у процесі роботи, дотримання прав і свобод сторонами трудового договору. Зокрема, це спори з приводу незаконного переведення працівника, звільнення його з роботи, з питань виплати заробітної плати, про відшкодування шкоди у зв'язку з трудовими травмами або іншими пошкодженнями здоров'я, про надання щорічної відпустки та ін.

Трудові спори виникають також щодо суперечностей у зв'язку зі встановленням умов праці, неврегульованих законодавством.

Класифікуються трудові спори за суб'єктами, змістом, характером і порядком розгляду (підвідомчістю).

За суб'єктами розрізняють індивідуальні та колективні трудові спори.

За характером індивідуальні трудові спори поділяються на спори про застосування норм трудового законодавства, встановлення нових або зміну існуючих умов праці.

Залежно від виду характеру трудового спору і визначається порядок його вирішення. Для індивідуальних трудових спорів щодо застосування законодавства про працю передбачено два способи вирішення:

- загальний порядок, коли спір спочатку розглядається комісією з трудових спорів, а в разі незгоди працівника чи власника з рішенням цієї комісії — у судовому порядку;
- ^{*} безпосередньо в районному (міському) суді. У загальному порядку починаючи з комісії з трудових спорів розглядається біль-

шість спорів, що виникають з трудових правовідносин, незалежно від того, працівник є штатним чи нештатним, тимчасовим, сумісником, членом профспілки.

Комісії з трудових спорів створюються безпосередньо на підприємствах, в установах, організаціях і призначені для розгляду трудових спорів працівників, які працюють на цих підприємствах, в установах, організаціях. Згідно зі ст. 223 КЗпП України комісія з трудових спорів обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації всіх форм власності з кількістю працюючих не менше 15 осіб. Якщо на підприємстві працює менше 15 осіб, то комісія з трудових спорів на ньому не створюється, а спори розглядаються безпосередньо в районному (міському) суді.

Комісія з трудових спорів є первинним органом з розгляду трудових спорів, що виникають на підприємствах, в установах, організаціях, за винятком спорів суддів, гірокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури; спорів про дострокове звільнення з виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обирали; спорів, що підлягають безпосередньому розгляду в районних (міських) судах. У ст. 232 КЗпП України наведені такі *види спорів*:

- за заявами працівників підприємств, установ, організацій, на яких комісії з трудових спорів не створюються;
- * про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміни дати і формулювання причини звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи за заявами працівників;
- з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення працівника на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладення дисциплінарного стягнення за заявами керівника підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділу та іншого відокремленого підрозділу) та його заступників; головного бухгалтера та його заступників; посадових осіб хмитних органів, державних податкових адміністрацій, яким надано персональні звання, і посадових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян;

- про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, за заявою власника або уповноваженого ним органу;
- з питань застосування законодавства про працю, які згідно з чинним законодавством попередньо були дозволені власником або уповноваженим ним органом і профспілковим органом підприємства, установи, організації (підрозділу) у межах наданих їм прав, за заявами працівників;
- про відмову у прийнятті на роботу за заявами;
  - " працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;
- молодих спеціалістів, що закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на конкретне підприємство, в установу, організацію;
- вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів — при наявності дитини віком до 14 років;
- виборних працівників після завершення строку повноважень;
- працівників, яким надано право зворотного прийняття на роботу;
- інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган згідно з чинним законодавством зобов'язаний укласти трудовий договір.

Працівник має право звернутися до комісії з трудових спорів у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права. Власник або уповноважений ним орган не може звернутися до комісії з трудових спорів. В інтересах працівника право звернення із заявою до комісії з трудових спорів надано прокурору чи органу профспілкової організації, членом якої є працівник. У разі пропуску з поважних причин встановленого строку комісія з трудових спорів може його встановити.

Комісія з трудових спорів зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви. Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника або уповноваженого ним органу. Якщо працівник відсутній, то спір може бути вирішений лише за наявності його письмової заяви.

За бажанням працівника при розгляді спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або за вибором працівника інша особа, у тому числі адвокат.

У разі неявки працівника або його представника на засідання комісії розгляд заяви відкладається до наступного засідання. У разі повторної неявки працівника без поважних причин комісія може винести рішення про зняття заяви з розгляду, що не позбавляє працівника права знову подати заяву у тримісячний строк з дня, коли працівник довідався або повинен був довідатись про порушення свого права.

8.9. Охорона праці

Відповідно до ст. 43 Конституції України «кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом». Це основні положення щодо реалізації права громадян на працю, забезпечення працівникам безпеки, гігієни праці, здорового виробничого середовища і єдиного порядку організації охорони праці в Україні.

Правове забезпечення охорони праці крім конституційних норм визначають норми КЗпГ України, Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. та інші гідзаконні правові норми з охорони праці.

З урахуванням умов праці (важкі, шкідливі), психофізіологічних особливостей працівника (жінка, неповнолітній, інвалід) система законодавства з охорони праці включає загальні та спеціальні правові норми. Саме це й зумовлює визначення охорони праці в широкому та вузькому розумінні. У ст. 1 Закону України «Про охорону праці» *охорона праці* розглядається як система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини у процесі роботи на виробництві, у тому числі й правових норм щодо оздоровлення і поліпшення умов праці.

Правова організація охорони праці має комплексний характер, відбиваючи гри взаємозумовлених аспекти, що й визначають її сутність для сторін трудових правовідносин. По-перше, охорона праці має соціальне значення, включаючи охорону життя і здоров'я працівника (ст. 4 Закону України «Про охорону праці»), збереження працездатності, трудового довголіття працівника, гуманізацію праці.

По-друге, охорона праці має економічне значення, що виявляється у зменшенні втрат робочого часу і економії фонду соціального страхування, оскільки в разі належної охорони праці трапля-

стєся менше виробничих травм, професійних захворювань тощо; підвищенні продуктивності праці працівників, а разом з цим зростання виробництва і розвиток економіки країни,

По-третє, правове значення охорони праці полягає в тому, що правові норми з охорони праці сприяють можливості працювати за здібностями (з урахуванням умов праці, фізіологічних особливостей працюючих жінок, неповнолітніх, осіб зі зниженою працездатністю); визначати правовий статус працівника, включаючи право на охорону праці, його гарантії і захист; утвердження охорони праці як важливого елемента трудових правовідносин працівника з роботодавцем (адміністрацією) у забезпеченні охорони праці на робочому місці.

Центральне місце в системі охорони праці посідають працівники, тому й норми права визначають як зміст і гарантії права працівників на охорону праці. Такі гарантії реалізуються у процесі праці й охоплюють комплекс правочинностей, зокрема права на безпечні умови праці під час роботи на виробництві; на соціальне страхування від нещасних випадків і професійних захворювань; на пільги і компенсації за важкі та шкідливі умови праці; на забезпечення спецодягом та іншим засобами індивідуального захисту, м'якими та знешкоджуючими засобами; на компенсацію власником матеріальної та моральної шкоди працівникові в разі ушкодження його здоров'я. Зміст права на охорону праці зумовлений переліченими гарантіями. Право на охорону праці передбачає також відмову працівника від дорученої роботи, якщо виробнича ситуація небезпечна для його життя чи здоров'я або для людей, які його оточують, і навколишнього природного середовища.

Згідно зі ст. 24 Конституції України жінки мають рівні з чоловіками права щодо праці та винагороди за неї. Жінки, що працюють, мають можливість поєднувати працю з материнством. Система норм з охорони праці жінок має особливий характер. Одна група цих норм з огляду на особливості жіночого організму забороняє залучення і застосування жіночої праці на важких, небезпечних і нічних роботах, обмежує застосування праці жінок у нічний час. Інша група норм передбачає охорону праці жінок у зв'язку з материнством. Зокрема, встановлюються знижені норми виробітку вагітним жінкам за медичним висновком; працівниці, які мають дітей віком від трьох до 14 років або дитину-інваліда, не можуть залучатися до надурочних робіт або направлятися у відрядження без їхньої згоди.

Додаткові пільги для жінок у зв'язку з материнством передбачають надання відпусток і перерв для годування дитини та інші пільги. Так, у зв'язку з вагітністю та пологами встановлено відпустку строком 70 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після пологів, а в разі народження двох і більше дітей — 70 календарних днів після пологів. Така відпустка обчислюється сумарно й надається жінкам повністю незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів. Жінкам-працівницям передбачені й інші додаткові пільги в галузі праці.

Особливе місце в системі правових норм посідають норми з охорони праці молоді. Це спеціальні норми, які умовно класифікуються за двома групами. Перша об'єднує норми, що сприяють залученню неповнолітніх у сферу праці, встановлення для підприємств броні щодо прийняття на роботу молоді чи професійне навчання на виробництві. До другої групи належать норми, що забороняють працю молоді віком до 18 років на важких, небезпечних і шкідливих роботах, обмежують вік прийняття молоді на роботу, як правило, до 16 років і лише у виняткових випадках дозволяють приймати на роботу молодь з 15 та 14 років за згодою батьків. Неповнолітні (до 18 років) працівники у трудових право-відносинах прирівнюються у правах до повнолітніх. Вони приймаються на роботу тільки після попереднього медичного огляду і в подальшому до досягнення 21 року щороку проходять медичний огляд (ст. 191 КЗпП України). Для неповнолітніх встановлено скорочений робочий час, їх заборонено залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні. Щорічна відпустка для них передбачена тривалістю 31 календарний день з використанням у літній час або за бажанням неповнолітнього у будь-який інший час.

Чинне законодавство про працю передбачає також полегшені умови праці для працівників зі зниженою працездатністю. До таких осіб належать інваліди і пенсіонери. Відповідно до закону власник або уповноважений ним орган зобов'язаний організувати навчання, перекваліфікацію та працевлаштування інвалідів згідно з медичним висновком, встановити на прохання інваліда неповний робочий час (день чи тиждень) і створити пільгові умови праці. Залучати інвалідів до надурочних робіт, роботи в нічний час без їхньої згоди забороняється (ст. 172 КЗпП України, ст. 19, 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»).

Реальним виявом турботи про працівників є правова організація охорони праці на виробництві. Система норм права про орга-

нізацію охорони праці передбачає широку мережу заходів. Наведемо найголовніші з них:

- управління охороною праці на підприємстві та обов'язки власника;
- визначення обов'язків працівника виконувати вимоги норм і правил з охорони праці;
- фінансування охорони праці та додержання вимог щодо охорони праці під час проектування, будівництва та реконструкції підприємств;
- розслідування і облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій.

Відповідно до ст. 44 Закону України «Про охорону праці» державний нагляд і громадський контроль за охороною праці здійснюють два види органів — державні та громадські.

Вищий нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів про охорону праці здійснюють Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори. Зазначені органи реалізують свої права щодо державного нагляду за охороною праці через посадових осіб, які мають широкі повноваження, зокрема в будь-який час перевіряти дотримання законодавства про охорону праці, надсилати керівникам підприємств приписи про усунення порушень і недоліків у галузі охорони праці, зупиняти експлуатацію підприємств чи окремих цехів, дільниць до усунення порушень щодо охорони праці, притягати до відповідальності працівників, винних у порушенні норм і правил з охорони праці, та ін. (ст. 45 Закону України «Про охорону праці»).

Громадський контроль за додержанням законодавства про охорону праці здійснюють два види органів: трудові колективи через обраних ними уповноважених і професійні спілки в особі своїх виборних органів та представників. Повноваження цих органів визначені ст. 47 і 48 Закону України «Про охорону праці».

У разі порушення законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці залежно від конкретних обставин винні працівники притягаються до дисциплінарної, адміністративної, матеріальної або кримінальної відповідальності.

Питання для самоконтролю

1. Що таке трудове право і яке місце воно посідає в системі галузей національного права України?
2. Які основні функції виконує трудове право?

3. Наведіть загальну характеристику Кодексу законів про працю України.
4. У чому полягає зміст права на працю?
5. Чому громадянин є головним суб'єктом трудового права?
6. Трудовий колектив як суб'єкт трудового права.
7. Профспілки як суб'єкти трудового права.
8. Хто є суб'єктом трудових правовідносин?
9. Підстави виникнення і припинення трудових правовідносин.
10. У чому полягає зміст трудових правовідносин?
11. Що таке зайнятість?
12. Охарактеризуйте систему органів з працевлаштування.
13. Які види допомоги, гарантій і компенсацій надаються безробітним?
14. Що таке трудовий договір і якими є умови його укладення?
15. Види трудового договору.
16. Що таке переведення і які його види існують?
17. Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника.
18. Порядок звільнення працівників з ініціативи власника.
19. Порядок оформлення звільнення працівників і здійснення розрахунків з ними.
20. Що таке робочий час?
21. Що означають режим і облік робочого часу?
22. Поняття, умови і порядок введення надурочних робіт.
23. Поняття і види часу відпочинку.
24. Що входить у поняття «право на відпустку» і «право використання відпустки»?
25. Види додаткових відпусток і порядок їх надання.
26. Які існують доплати і надбавки до заробітної плати?
27. Порядок виплати заробітної плати.
28. Які передбачені обмеження щодо утримань із заробітної плати?

Список рекомендованої літератури

1. Конституція України. К., 1996.
2. Кодекс законів про працю України. К., 1996.
3. Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. // ВВР України. — 1997. — № 2. — Ст. 4.
4. Закон України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р. // ВВР України. — 1991. — № 14. — Ст. 170.
5. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. // ВВР України. — 1993. — № 36. — Ст. 361.
6. Закон України «Про оплату праці» від 1 травня 1995 р. // ВВР України. — 1995. — № 17. — Ст. 121.
7. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 р. // ВВР України. — 1991. — № 21. — Ст. 252.

8. Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. // ВВР України. — 1992. — № 49. — Ст. 668.
9. Закон України «Про порядок розв'язання колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. // Уряд, кур'єр. — 1998. — 2 квіт.
10. Заржицький О.Смирнов Д. Перспективи розвитку трудового права у Конституції України // Право України. — 1997. — № 9.
11. Зуб І.В., Сичинський Б.С., Грицяк І.Л. Трудове право: Курс лекцій. — К., 1996. — 180 с.
12. Прокопенко В.І. Трудове право. — Х.: Консум, 1998.
13. Прокопенко В.І. Трудове право: Курс лекцій. — К., 1996. — 224 с.
14. Стадник М.П. Правові проблеми розв'язання страйку // **Правова держава. 1993. Вип. 4. С. 109-115.**
15. Трудове право України: Законодавство та практика застосування. — Х.: Консум, 2001.
16. Хуторян Н.М. Матеріальна відповідальність власника перед працівником // Право України. — 1993. — № 3. — С. 21-23.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОСТУПОК І АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

9.1. Роль адміністративного права в регулюванні відносин у сфері державного управління

Адміністративне право — це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері державного управління. Основою цього права є адміністративне законодавство, що становить складову (елемент) законодавства України.

Під *адміністративним законодавством* розуміється система правових актів, де виявляються адміністративно-правові норми. Воно охоплює не всі нормативно-правові акти, а лише ті, що належать до управлінської діяльності (виконавчої та розпорядчої).

Нині в системі адміністративно-правового регулювання основне місце належить:

- охороні та забезпеченню прав і свобод громадян;
- розробці та реалізації загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку;
- управлінню об'єктами державної власності відповідно до закону;
- удосконаленню форм і методів державного управління;
- розв'язанню організаційних проблем державного будівництва (координація і спрямування діяльності органів виконавчої влади, забезпечення зовнішньоекономічної діяльності, митної справи);
- удосконаленню заходів заохочення і застосування відповідальності в державному управлінні (у тому числі державних службовців);
- встановленню і ефективному втіленню в життя правових та організаційних засад господарювання (забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності, стимулювання підприємництва, захист прав власника, охорона прав споживачів, недопущення недобросовісної конкуренції та ін.);
- регулювання функціонування в межах закону об'єктів недержавної власності;
- здійсненню заходів зміцнення законності й порядку.

Отже, державне управління здійснюється в межах системи державних органів, не названих у Конституції України виконав-

чими, і виявляється в діяльності різних ланок державного апарату, які, по суті, є органами державного управління. Основне призначення державного управління полягає у виконавчій і розпорядчій діяльності в межах, передбачених адміністративним правом, приписами (нормами), що становлять адміністративне законодавство.

Адміністративне законодавство посідає важливе місце у правовому регулюванні державного впливу на економічну, соціально-культурну та інші сфери, де зберігається переважна частка державної власності та здійснюється правоохоронна діяльність.

Розвиток адміністративно-правового регулювання у сфері економіки переконливо свідчить про якісні зміни правових форм і методів, які застосовуються для регулювання суспільних відносин у цій сфері та розв'язання основного завдання системних перетворень, поглиблення ринкової економіки. Основою цих процесів є подолання залишків так званих командно-адміністративних методів управління економікою (реєстрація, ліцензування, квотування, податки, позики).

У системі державного регулювання соціально-економічного розвитку суспільства, спрямованій на розвиток ринкової економіки, важливе місце повинні посідати законодавчі акти щодо розвитку і стимулювання підприємництва. Необхідно поглиблювати дерегулювання, тобто зменшувати кількість реєстрацій, дозволів і ліцензій, що потрібні у процесі здійснення підприємницької діяльності.

Адміністративне право повинно своєчасно реагувати на зміни в суспільному житті, визначаючи умови соціального захисту громадян, особливо тих верств населення, що потребують допомоги з боку держави, забезпечити гідне життя і вільний розвиток людини.

9.2. Адміністративний примус і його види

Державний примус в Україні характеризується тим, що цей метод державного впливу є допоміжним, здійснюється на основі переконання і тільки після застосування останнього. Він застосовується до порівняно незначної кількості людей — тих, що вчинили правопорушення.

Державний примус — це психологічний або фізичний вплив державних органів (посадових осіб) на певних осіб з тим, щоб спонукати, примусити їх виконувати правові норми. Розрізняють

дві форми державного примусу: судову і адміністративну. Використовуються також і засоби громадського примусу, які не належать до державних.

Адміністративний примус є одним з видів державного примусу. Йому, як і державному примусу загалом, притаманні характерні риси, сутність яких зводиться до використання державними органами, а в окремих випадках і громадськими об'єднаннями засобів примусового характеру з метою забезпечення належної поведінки людей. Разом з тим адміністративний примус має характерні особливості, які дають можливість відрізнити його від судового та громадського примусу. Ці *особливості* полягають у такому:

⁸¹ адміністративний примус використовується в державному управлінні для охорони суспільних відносин, що виникають у цій сфері державної діяльності;

⁸² механізм правового регулювання адміністративного примусу встановлює підстави і порядок застосування відповідних примусових заходів;

- порядок застосування примусових заходів регулюється, як правило, нормами адміністративного права, що включають норми адміністративного законодавства або адміністративно-правові норми актів виконавчих і розпорядчих органів;
- застосування адміністративного примусу — це результат реалізації державних владних повноважень органів державного управління і лише у виключних, встановлених законодавством випадках такі засоби можуть застосовувати суди (судді);
- адміністративний примус використовується з метою запобігання вчиненню правопорушень, припинення адміністративних проступків, притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративний примус застосовується на основі адміністративно-процесуальних норм.

З огляду на викладене *адміністративний примус* — це система засобів психологічного або фізичного впливу на свідомість і поведінку людей з метою досягнення чіткого виконання встановлених обов'язків, розвитку суспільних відносин у межах закону, забезпечення правопорядку і законності.

Примусові засоби адміністративного характеру застосовують органи державної виконавчої влади, суди (судді) для впливу на громадян і посадових осіб з метою виконання ними юридичних обов'язків, припинення протиправних дій, притягнення до відповідальності правопорушників, забезпечення громадської безпеки.

Велике теоретичне і практичне значення має класифікація адміністративного примусу за видами, оскільки це дає можливість усвідомити сутність різноманітних заходів примусу, що застосовуються в державному управлінні, їх мету і взаємозв'язок, забезпечити ефективний вплив на правопорушників, вирішувати питання притягнення до відповідальності. Характер конкретних суспільних відносин потребує притаманного тільки їм захисту. Правопорядок забезпечується шляхом використання заходів запобігання правопорушенням; припинення правопорушень; покарання за вчинені правопорушення.

В юридичній науці склалася така класифікація заходів адміністративного примусу:

" заходи адміністративного запобігання (адміністративно-попереджувальні);

- заходи припинення правопорушень;
- адміністративні стягнення.

Найчастіше під *заходами адміністративного запобігання* розуміють дії повноважних органів або посадових осіб, спрямовані на примусове забезпечення виконання громадянами обов'язків перед суспільством, забезпечення суспільної безпеки і громадського порядку, недопущення і боротьбу зі стихійним лихом, епідеміями та ліквідацію їх наслідків.

До умов виникнення конкретних відносин, що пов'язані з використанням засобів адміністративного примусу, належать різні юридичні факти, у тому числі протиправні дії окремих осіб і організацій. Засоби адміністративного запобігання відрізняються від засобів припинення адміністративних правопорушень і адміністративних стягнень тим, що їх використання не пов'язане з вчиненням неправочинних дій. Це попереджувальні, профілактичні заходи.

Незважаючи на профілактичний характер заходи адміністративного запобігання можуть бути здійснені у примусовому порядку, оскільки небезпека, якій вони протидіють, загрожує або окремій! фізичній особі, або суспільству і державі. Це виражається, як правило, у вигляді певних обмежень і заборон. Ці заходи є різноманітними, застосовуються в різних галузях суспільного життя і різними суб'єктами. Законодавчою базою цих заходів є Кодекс про адміністративні правопорушення (КпАП) України, Митний кодекс України, закони України про міліцію, оперативно-розшукову діяльність, Службу безпеки, надзвичайний стан, державний кордон, пожежну безпеку, дорожній рух. Причому,

найширшу компетенцію щодо їх використання мають органи внутрішніх справ (міліція). Примусовий вплив при використанні цих заходів може виявлятися у фізичному або психічному впливі, суто примусових діях.

Найтипівшими є такі *заходи адміністративного запобігання*:

- вимога припинення окремих дій;
- перевірка документів;
- ^и огляди речей і особистий;
- тимчасове обмеження або заборона доступу громадян до окремих ділянок місцевості чи об'єктів з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони здоров'я людей;
- ^т обмеження або заборона руху транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних шляхів при виникненні загрози громадській безпеці;
- закриття ділянок державного кордону;
- ^е здійснення адміністративного нагляду за особами, щодо яких він встановлений, а також контролю за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- облік і офіційне застереження осіб;
- право входити на територію і до приміщень підприємств, установ і організацій, до житлових та інших приміщень громадян;
- введення карантину при епідеміях та епізоотіях;
- ^и огляд медичного стану осіб і санітарного стану підприємств громадського харчування;
- ^и ревізування майна;
- ^в контроль і наглядові перевірки.

Протиправна поведінка може виявлятися у конкретному адміністративному правопорушенні або в неодноразових, систематичних протиправних діях, антигромадській поведінці окремих осіб. Це зумовлює необхідність застосування державними органами або посадовими особами до певних суб'єктів різноманітних засобів припинення антигромадських діянь, а також адміністративних проступків. Серед засобів адміністративного примусу заходи адміністративного припинення, що використовуються в адміністративному порядку, найчисленніші. Застосування їх зумовлене необхідністю швидкого і ефективного припинення посягань на інтереси окремих громадян, держави та громадських об'єднань.

Заходи припинення правопорушень — це примусове зупинення протиправних діянь, що мають ознаки адміністративного проступку (а в окремих випадках — і кримінальний характер), спрямоване на недопущення шкідливих наслідків і забезпечення засто-

сування до винної особи адміністративного стягнення, а у виключних випадках — і кримінального покарання.

Заходи припинення правопорушень умовно поділяються на дві групи — загального та спеціального призначення.

До заходів припинення правопорушень загального призначення належать:

- " адміністративне затримання;
- огляди особистий і речей;
- примусове лікування;
- тимчасове відсторонення від роботи інфекційних хворих;
- примусове лікування осіб, що страждають на небезпечні для оточуючих захворювання;
- тимчасове відсторонення від керування засобами транспорту;
- припинення робіт, заборона експлуатації механізмів та ін.

Відповідно до чинного законодавства адміністративне затримання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може тривати не більше трьох годин, за винятком випадків, коли законодавчими актами встановлено інші строки. Огляди особистий і речей як заходи припинення адміністративних проступків здійснюються з метою забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення. Вимоги до процесуального оформлення цих дій регулюються ст. 264 КпАП України, Митним кодексом України, Законом України «Про Службу безпеки України» та іншими законодавчими актами.

Наведений перелік заходів адміністративного припинення правопорушень загального призначення не вичерпний, оскільки вони доволі численні й різноманітні, застосовуються в різних галузях суспільного життя і різними суб'єктами з компетенцією контрольно-наглядового характеру. Так, до них зараховують анулювання дозволів на придбання, зберігання і носіння зброї та боєприпасів громадянами, підприємствами, установами і організаціями, перевірку місць їх зберігання, проведення огляду виробничих, складських та інших приміщень, вилучення у громадян і посадових осіб предметів та речей, заборонених або обмежених в обігу, вилучення ліцензій на здійснення окремих видів діяльності. До відповідних видів адміністративного примусу належать також примусові заходи здійснення антимонопольної політики, упорядкування фінансової системи та ін.

За умов надзвичайного стану застосування заходів адміністративного примусу посилюється, тому що органи, які здійснюють управління в цих умовах, одержують надзвичайні повноваження. Відповідно до ст. 23 і 24 Закону України «Про над-

звичайний стан» від 26 червня 1992 р. можуть вживатися такі заходи *адміністративного примусу*: заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби; тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної, холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ і організацій також навчальної військової техніки, вибухових, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин; вислання порушників громадського порядку, які не є жителями певної місцевості, де введено надзвичайний стан, за їх рахунок; тимчасове виселення людей з місць, небезпечних для проживання; тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів; мобілізація ресурсів державних підприємств, установ, організацій та ін.

До заходів припинення правопорушень спеціального призначення належать:

- заходи фізичного впливу;
- застосування спеціальних засобів;
- використання вогнепальної зброї.

Заходи фізичного впливу застосовуються міліцією та працівниками інших органів внутрішніх справ з метою охорони громадського порядку, громадської безпеки і боротьби зі злочинністю на основі Закону України «Про міліцію». У розд. 3 цього Закону наведено перелік використовуваних спеціальних засобів, а також певні умови і межі застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Насамперед застосуванню сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї повинно передувати попередження про намір їх використання. Якщо уникнути застосування сили неможливо, вона не повинна перевищувати міру, необхідну для виконання покладених на міліцію обов'язків, і має зводити до мінімуму можливості заподіяння шкоди здоров'ю правопорушників та інших громадян. Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції чи збройного нападу або збройного опору.

Слід звернути увагу на те, що заходи припинення правопорушень значною мірою притаманні органам внутрішніх справ, державним інспекціям. Інші державні органи використовують їх дуже рідко.

Заходи адміністративного примусу тісно пов'язані із заходами запобігання та адміністративними стягненнями, яким вони часто передують, оскільки забезпечують умови для їх застосування.

При здійсненні заходів як адміністративного припинення правопорушень, так і припинення адміністративних проступків органи державного управління повинні суворо додержувати принципу законності. Це забезпечується систематичним контролем з боку вищих органів і посадових осіб, прокурорським наглядом, правом адміністративного та судового оскарження, іншими встановленими законодавством способами.

Зазначимо, що примус у діяльності органів виконавчої влади втрачає пріоритетну роль, хоча й залишається основним засобом регування держави на порушення адміністративно-правових норм.

9.3. Поняття адміністративного правопорушення і адміністративної відповідальності

Адміністративне правопорушення (проступок) — це протиправна провинна (умисна або з необережності) дія (бездіяльність), що посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачається адміністративна відповідальність. Таким чином, протиправність, вина та покарання — *основні юридичні ознаки адміністративного правопорушення.*

Протиправність означає, що дію чи бездіяльність прямо заборонено адміністративно-правовими нормами. Ознака протиправності вказує також на неприпустимість аналогії закону, що сприяє зміцненню законності, виключає можливість притягнення до адміністративної відповідальності за діяння, не передбачені законодавством про адміністративні правопорушення.

Адміністративним правопорушенням (проступком) може бути тільки винне діяння.

Ступінь вини враховується при накладенні адміністративного стягнення, звільненні від адміністративної відповідальності чи переданні матеріалів про адміністративне правопорушення на розгляд громадської організації або трудового колективу.

Склад адміністративного правопорушення — це сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення (проступок). До складу адміністративного правопорушення входять

ознаки, які характеризують об'єкт, об'єктивний і суб'єктивний аспекти і суб'єкт правопорушення.

Об'єкт адміністративного правопорушення — це сукупність суспільних відносин, що охороняються адміністративним правом, у сфері адміністративно-організаційної діяльності, порядку управління і регулюються нормами адміністративного, трудового, цивільного, земельного, фінансового та інших галузей права. До об'єкту адміністративного правопорушення можуть належати також здоров'я, честь і гідність людини.

Об'єктивний аспект адміністративного правопорушення характеризують ознаки, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. Зокрема, це діяння (дія чи бездіяльність), їх шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діяннями і наслідками, місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення проступку.

Основною і обов'язковою ознакою об'єктивного аспекту є *протиправне діяння*, відсутність якого виключає склад будь-якого адміністративного правопорушення. Усі інші ознаки мають факультативний характер. Так, *шкідливі наслідки і причинний зв'язок* обов'язкові лише в так званому матеріальному складі проступків (наприклад, дрібне розкрадання, пошкодження телефонів-автоматів, потрава посівів тощо). Більшість же адміністративних правопорушень характеризується недодержанням різноманітних правил, коли діяння становить склад проступку незалежно від настання шкідливих наслідків. Це стосується формального складу (наприклад, порушення правил санітарних, митних, торгівлі, охорони громадського порядку тощо). Такий склад формулюється в диспозиціях статей розд. II Особливої частини КпАП України лише вказівкою на протиправну дію чи бездіяльність. В окремих випадках у диспозиціях вказуються тільки шкідливі наслідки проступків (пошкодження, знищення, псування), діяння ж розуміється саме собою.

Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя, засоби вчинення проступку можуть бути обов'язковими ознаками, якщо їх включено до конкретного складу проступку (наприклад, окремі діяння визнаються адміністративними правопорушеннями лише в разі вчинення їх у громадському місці; часто в диспозиціях вказується на спосіб вчинення проступку — грубе, злісне порушення, приховане передавання). В інших випадках вони можуть визнаватись обставинами, що пом'якшують або обтяжують відповідальність (наприклад, вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха

або за інших надзвичайних обставин обтяжує адміністративну відповідальність).

Суб'єктом адміністративного правопорушення визнається фізична особа, яка досягла на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. Ознаки, що характеризують суб'єкта проступку, поділяються на загальні та спеціальні. У наведеному визначенні названо ознаки загальні, тобто властиві будь-якому суб'єкту.

Суб'єктом проступку, по-перше, може бути фізична особа, людина.

По-друге, ним може бути не будь-яка фізична особа, а тільки осудна. У законодавстві про адміністративні правопорушення не розкривається поняття осудності, воно випливає з визначення неосудності.

Як зазначено у ст. 20 КпАП України, під *неосудністю* розуміється стан, в якому особа не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними через хронічну душевну хворобу, тимчасовий розлад душевної діяльності, слабоумство чи інший хворобливий стан. З огляду на це доходимо висновку, що *осудність* — це здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними, нести за них відповідальність.

По-третє, суб'єктом проступку може бути особа, яка на момент вчинення адміністративного правопорушення досягла шістнадцятирічного віку.

Крім загальних ознак у конкретному складі адміністративних правопорушень суб'єкт може характеризуватися ще й додатковими, специфічними властивостями. Такі *суб'єкти називаються спеціальними*. До них належать, зокрема, посадові особи, водії, керівники, капітани суден, батьки, військовозобов'язані. В окремих статтях Кодексу про адміністративні правопорушення України спеціальний суб'єкт не називається, хоча мається на увазі.

Окремі властивості особи не входять до складу проступку, але є важливими для визначення характеру і меж відповідальності за вчинене правопорушення. Зокрема, це стосується неповнолітніх, військовослужбовців та деяких інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів; іноземних громадян і осіб без громадянства; осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

До особи віком 16-18 років, що скоїла адміністративне правопорушення, застосовуються заходи, передбачені ст. 24 КпАП України. В окремих випадках (ч. 3 ст. 13 КпАП України) неповнолітні можуть нести адміністративну відповідальність на загаль-

них підставах (у разі вчинення дрібного хуліганства, порушення окремих правил дорожнього руху, стрільби з вогнепальної зброї в населених пунктах тощо). Але й у цих випадках не виключається застосування заходів, передбачених ст. 24 КпАП України. Виняток становлять справи про злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, народного дружинника, військовослужбовця, а також їх образу (ст. 185 КпАП України). До неповнолітніх може бути застосовано адміністративний арешт.

Посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані з недотриманням встановлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить до їхніх службових обов'язків. Це означає, що посадова особа несе відповідальність не тільки за порушення певних правил внаслідок своїх дій, а й за забезпечення виконання цих правил іншими особами, насамперед підлеглими.

Суб'єктивний аспект адміністративного правопорушення становить пов'язаний з його вчиненням психічний стан особи. До ознак, які характеризують суб'єктивний аспект, належать вина, мотив і мета вчинення правопорушення.

Вина — основна і обов'язкова ознака суб'єктивного аспекту будь-якого адміністративного проступку. Це психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно шкідливого діяння і його наслідків, що виявляється у формі умислу або необережності.

У загальних рисах поняття цих форм вини розкривається у ст. 10 і 11 КпАП України. Адміністративне правопорушення визнається вчиненим *умисно*, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії (бездіяльності), передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання. Усвідомлення протиправного характеру діяння і передбачення шкідливих наслідків становлять інтелектуальні ознаки умислу, а бажання або свідоме допущення наслідків — вольову ознаку.

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим з *необережності*, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії (бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (самовпевненість), або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла передбачити (недбалість). Якщо поняття умислу пов'язане з психічним ставленням особи до свого діяння і

його наслідків, то при визначенні необережності до уваги береться ставлення лише до шкідливих наслідків.

Мотив і мета адміністративного правопорушення — факультативні ознаки суб'єктивного аспекту складу проступку. Під *мотивом* розуміється усвідомлюване особою внутрішнє спонукання, яким вона керувалася при вчиненні проступку. *Мета* — це наслідок, результат, якого прагне досягти особа, вчиняючи адміністративне правопорушення.

Об'єктивні та суб'єктивні ознаки адміністративного правопорушення визначені у відповідних статтях Кодексу про адміністративні правопорушення України.

Учасниками провадження у справах про адміністративні правопорушення є громадяни, органи виконавчої влади та їх посадові особи, суди, громадські організації та їх посадові особи. Вони обстоюють законні інтереси, права і свободи особи, держави й суспільства загалом. До них належать:

органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення і виносити згідно з ними постанови (ст. 218-248 КпАП України), а також посадові особи, зазначені в інших законодавчих актах;

правопорушник — особа, що притягується до адміністративної відповідальності й права якої закріплені у ст. 268 КпАП України;

потерпілий — особа, якій адміністративним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду (ст. 269 КпАП України);

законні представники — батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники, що мають право представляти законні інтереси особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, потерпілого, неповнолітнього чи особи, яка через свої фізичні або психічні вади не може сама здійснювати свої права (ст. 270 КпАП України);

адвокат — особа, яка має право ознайомлюватися з матеріалами справи, заявляти клопотання; за дорученням особи, яка його запросила, від її імені приносити скарги на рішення органу (посадової особи), що розглядає справу (ст. 271 КпАП України);

свідок — особа, якій відомі будь-які обставини у справі (ст. 272 КпАП України);

експерт — особа, яку залучають тоді, коли потрібні спеціальні знання (ст. 273 КпАП України);

перекладач — особа, яка залучається до процесу тоді, коли потерпілий, законні представники, свідок або особа, яка скоїла

адміністративне правопорушення, не володіють мовою (державною) провадження у справі (ст. 274 КпАП України);

прокурор, який бере участь у процесі в порядку нагляду за додержанням і правильним застосуванням законів при провадженні у справах про адміністративні правопорушення (ст. 250 КпАП України);

представники громадськості, що залучаються тоді, коли з урахуванням характеру правопорушення та особи правопорушника до нього доцільно застосувати заходи громадського впливу (ст. 21 КпАП України).

Під **адміністративною відповідальністю** слід розуміти накладення на правопорушників загальнообов'язкових правил, які діють у державному управлінні, адміністративних стягнень, що зумовлюють для цих осіб обтяжливі наслідки матеріального чи морального характеру. Адміністративна відповідальність є одним з видів юридичної відповідальності, що має всі ознаки останньої. Разом з тим адміністративна відповідальність є складовою адміністративного примусу і наділена всіма його ознаками.

Основні риси адміністративної відповідальності полягають у тому, що її підставою є адміністративне правопорушення (проступок). Притягнення до адміністративної відповідальності — обов'язок державних органів, які є суб'єктами виконавчої влади. Їх перелік наводиться в розд. III КпАП України. Суб'єктами адміністративної юрисдикції є також місцеві (загальні) суди (судді).

До винних у вчиненні правопорушення застосовуються адміністративні стягнення, передбачені ст. 24 КпАП України. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності спрощений, що створює умови для його оперативного і економічного використання. Слід звернути увагу на те, що між правопорушником і органом (посадовою особою), який накладає стягнення, відсутні службові відносини, що характерно для дисциплінарної відповідальності. Адміністративна відповідальність урегульована нормами адміністративного права, в яких наводиться повний перелік адміністративних проступків, адміністративних стягнень і органів, уповноважених застосовувати їх. До цього виду юридичної відповідальності притягаються порушники загальнообов'язкових правил (норм), встановлених повноважними суб'єктами. *Суб'єктами правопорушень* можуть бути фізичні особи — громадяни і посадові особи, а за окремі правопорушення — державні службовці (Закон України «Про боротьбу з корупцією»).

9.4. Адміністративна відповідальність неповнолітніх

Серед суб'єктів адміністративних правопорушень вирізняються так звані спеціальні суб'єкти, тобто ті, які мають певні особливості щодо вчинення окремих адміністративних правопорушень або не несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах. До них належать неповнолітні, іноземні громадяни, військовослужбовці та працівники міліції, посадові особи, народні депутати, батьки або особи, що їх замінюють, та ін.

Згідно з ст. 13 КпАП України до осіб віком 16-18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються відповідні заходи впливу. Спочатку наведемо визначення поняття «неповнолітні». *Неповнолітні* — це особи, які не досягли 18 років, тобто віку, з досягненням якого закон пов'язує настання повної дієздатності. Неповнолітні, які не досягли встановленого в законі віку (14 років згідно з Кримінальним кодексом України та 16 років згідно з КпАП України), є малолітніми і юридичній відповідальності, у тому числі адміністративній, не підлягають, оскільки визнаються нездатними усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. До того ж адміністративна відповідальність неповнолітнього може настати тільки тоді, коли 16 років йому виповнилось саме до моменту вчинення протиправного діяння, а не до вирішення питання про притягнення його до адміністративної відповідальності.

До неповнолітніх віком 16-18 років, які скоїли адміністративні проступки, можуть бути застосовані заходи, передбачені ст. 241 КпАП, а саме:

- ⁸ зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись перед потерпілим;
- ⁹⁸ застереження;
- догана або сувора догана;
- ⁹ передання неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, або під нагляд педагогічному чи трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Заходи впливу мають виховний характер і можуть бути застосовані до неповнолітніх, які скоїли адміністративний проступок, у віці 16-18 років, якщо орган адміністративної юрисдикції дійде висновку, що виправлення правопорушника можливе без застосування до нього суворішого адміністративного стягнення. У сукупності ці заходи утворюють систему, що складена з урахуван-

ням збільшення тяжкості примусових заходів — від менш суворих до суворіших.

Найменш суворим заходом є зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись перед потерпілим. Цей захід орган адміністративної юрисдикції застосовує тоді, коли він дійшов висновку, що неповнолітній визнав неправомірність своєї поведінки, суспільну шкоду скоєного діяння і покався в ньому. Публічність вибачення при цьому полягає у здійсненні його не тет-а-тет (тобто неповнолітній і потерпілий), а у присутності інших осіб.

Питання про форму публічного вибачення вирішує орган адміністративної юрисдикції з урахуванням усіх обставин справи і побажань потерпілого.

Попередження — суворіший захід виховного впливу, що полягає в усному оголошенні органом адміністративної юрисдикції офіційного від імені держави осудження неповнолітнього правопорушника і його поведінки, яка виявилась у скоєнні адміністративного проступку, що не становить значної суспільної небезпеки.

Догана або сувора догана є заходами морально-психологічного впливу, які застосовуються до неповнолітніх правопорушників у разі систематичного невиконання ними встановлених правил поведінки і скоєння правопорушень, що свідчать про формування анти-суспільної установки. Догана або сувора догана є жорстокішими заходами стягнення, ніж попередження неповнолітнього. Вони супроводжуються офіційним від імені держави суворим засудженням неповнолітнього правопорушника і скоєного ним діяння.

Передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, що їх замінюють, складається з накладення на вказаних осіб органом адміністративної юрисдикції зобов'язання з посилення виховного впливу на неповнолітнього правопорушника: здійснення культурно-виховних заходів; роз'яснювальної роботи; систематичного контролю поведінки неповнолітнього та ін. Під особами, що замінюють батьків, розуміються усиновителі, опікуни і піклувальники.

Передавати неповнолітнього правопорушника під нагляд батькам або особам, що їх замінюють, доцільно лише в разі їх згоди і здатності забезпечувати нагляд і відповідний виховний вплив на неповнолітнього. Бажання і згода останнього при цьому не враховуються.

Передача неповнолітнього правопорушника під нагляд педагогічному або трудовому колективу означає накладення органом

адміністративної юрисдикції на відповідний колектив з його (колективу) згоди зобов'язання здійснювати на неповнолітнього виховний вплив і контролювати його поведінку. По суті, це довіра педагогічному або трудовому колективу неповнолітнього, якого вони знають за спільною роботою або навчанням і за поведінку якого беруть на себе зобов'язання. Таким колективом може бути, наприклад, педагогічний колектив школи, де навчається неповнолітній, або трудовий колектив підприємства, де він працює. При цьому орган адміністративної юрисдикції, який розглядає справу про правопорушення неповнолітнього, повинен бути впевнений у можливостях позитивного впливу такого колективу на неповнолітнього правопорушника, що передається під нагляд колективу.

Передання неповнолітнього правопорушника під нагляд окремим громадянам складається з покладення на них обов'язків з виховання піднаглядного і контролю за його поведінкою. Цей захід накладається тільки за згодою громадян, яким передається неповнолітній і які добре зарекомендували себе на педагогічній роботі або в іншій сфері суспільно корисної діяльності.

Недопустиме передання неповнолітнього правопорушника батьку або матері, що позбавлені батьківських прав, а також батькам або іншим особам, що за рівнем культури і характером своєї поведінки не здатні позитивно впливати на нього.

У разі передання неповнолітнього під нагляд батькам, особам, що їх замінюють, педагогічному або трудовому колективу орган адміністративної юрисдикції не встановлює термінів нагляду. Однак на практиці нагляд вказаними особами здійснюється, як правило, щонайменше рік.

У разі вчинення особами віком 16-18 років окремих адміністративних правопорушень вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. Згідно з Кодексом про кримінальні порушення України до таких правопорушень належать:

- незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів чи психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44);
- дрібне розкрадання державного або колективного майна (ст. 51);
- порушення правил дорожнього руху (ст. 121-127, ч. 1 і 2 ст. 130);
- дрібне хуліганство (ст. 173);
- стрільба з вогнепальної, холодної металевий чи пневматичної зброї в населених пунктах і не відведених для цього місцях або з порушенням встановленого порядку (ст. 174);

- злісна непокорі законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця (ст. 185);
- порушення правил дозвільної системи щодо вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї та бойових припасів (ст. 190-195).

Зауважимо також, що скоєння адміністративного проступку неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує відповідальність (ст. 40 КпАП України). Пояснюється це тим, що неповнолітні загалом не мають стійкої психіки, достатнього життєвого досвіду, навичок правочинної поведінки, не завжди усвідомлюють шкоду від заподіяного, легко піддаються впливу інших осіб, особливо старших за віком, що часто стають організаторами або підбурювачами правопорушень, ураховується також, що неповнолітні легко піддаються виховному впливу і можуть виправитись без застосування до них жорстких заходів адміністративного стягнення.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть визначення поняття «адміністративне правопорушення».
2. Хто може бути суб'єктом адміністративного правопорушення?
3. Наведіть визначення поняття «адміністративне стягнення».
4. Види адміністративних стягнень.
5. Охарактеризуйте органи, уповноважені розглядати справи про адміністративне правопорушення.
6. Що є підставою для порушення адміністративної справи?
7. Як розглядається адміністративна справа?
8. Як оскаржується постанова у справі про адміністративне правопорушення?
9. Які заходи можуть застосовуватись до неповнолітніх, що скоїли адміністративні проступки?

Список рекомендованої літератури

1. *Кодекс* України об адміністративних правонарушеннях (науч.-практ. коментарий). — Харьков, 2003.
2. *Кодекс* України про адміністративні правопорушення. — Х., 2003.
3. *Адміністративне* право України / За ред. Ю. П. Битяка. — Х., 2003.
4. *Бандурка А.М., Тищенко Н.М.* Адміністративний процес. — К., 2002.
5. *Гончаров С.Т.* Адміністративна відповідальність за законодавством України. — К., 1995.
6. *Данилькевич Н.К.* Адміністративное право Украины. — Днепропетровск, 2001.
7. *Коваль Л.В.* Адміністративне право України. — К., 1998.
8. *Колпаков В.К.* Адміністративне право України. — К., 2003.

Розділ 10

ЗЛОЧИН І КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

10.1. Еволюція кримінального законодавства в Україні

Прийняття 5 квітня 2001 р. Верховною Радою України Кримінального кодексу України стало кроком до формування правового поля демократичної держави.

Новий Кримінальний кодекс України істотно відрізняється від попереднього за структурою, порядком викладу кримінально-правових норм, побудовою диспозицій та санкцій окремих норм закону.

Правові новації Кримінального кодексу України дають можливість сподіватись на здійснення державою ефективнішої кримінально-правової політики. Упродовж понад сорокарічну дію Кримінального кодексу 1960 р. у науково-практичному співтоваристві склалося певне ставлення до окремих положень закону, утворилися правові школи. Практика застосування кримінального закону сприяла написанню численних наукових праць, коментарів, роз'яснень. Окремі статті Кримінального кодексу 1960 р. навіть використовувались як професійний жаргон.

Кримінальне законодавство України за тривалий час існування зазнало значних змін. Після перемоги Жовтневої революції закони Російської імперії були відмінені, у тому числі й кримінальні. Радянське кримінальне законодавство створювалося двома шляхами. По-перше, було видано декрети радянської влади. По-друге, розпочалась правотворча діяльність судових органів (судів і революційних трибуналів). До 1919 р. в Україні існувало багато різних законодавчих актів (декретів, постанов, наказів), які видавались Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом від Ради Народних Комісарів, а іноді від окремих народних комісарів. Усі вони відповідали духу революційного часу і завданням, що стояли в той час перед Радянською соціалістичною державою.

Наприкінці 1919 р. вдалося сформулювати більшість норм загальної частини кримінального права і було прийнято Керівні начала з кримінального права Російської Федерації. В Україні їх було введено в дію урядом республіки в 1920 р. А в 1922 р. було прийнято перший Кримінальний кодекс Української РСР. Здебільшого боротьба велася з бандитизмом і контрреволюційними проявами.

Так, у Постанові Ради народних Комісарів «Про заходи боротьби з бандитизмом» від 29 січня 1921 р. зазначалось: «Бандитизм, являється военной опорой кулачества и контрреволюции, представляет величайшее препятствие для строительства Советской власти на Украине, Бандитизм мешает сельской бедноте взять в свои руки власть, мешает продовольственным заготовкам, срывает правильное железнодорожное и телеграфное сообщение, делает невозможным восстановление нормальной экономической жизни и правильное функционирование Советских органов. Поэтому фронт войны с бандитизмом объявить фронтом такой же государственной важности, каким был фронт по борьбе с белогвардейскими генералами и каким является фронт по борьбе с хозяйственной разрухой, призывая все трудящиеся массы Украины к беспощадной борьбе с кулацко-помещичьим бандитизмом». Разом з цим у першому кримінальному кодексі багато уваги приділялось захисту радянської власності й навіть положенням Ради народних Комісарів 1921 р. велася боротьба з посяганням на діяльність приватного підприємця, якщо він не порушував радянських законів.

У 20-ті роки ХХ ст. склалась певна система кримінального законодавства: Керівні начала, Положення про державні та військові злочини (загальносоюзні закони). На їх основі у 1927 р. було прийнято Кримінальний кодекс УРСР у новій редакції.

У 30-ті роки встановлюється домінуюче положення законодавства Радянського Союзу. Верховний Суд СРСР дістав право відмінити будь-який вирок Української РСР. Такі безмежні можливості з видання окремих кримінальних законів для республіки надавались СРСР протягом 60 років. Тільки після проголошення незалежності Україна почала створювати власне правове поле.

Разом з тим зауважимо, що незважаючи на суттєву відмінність нового Кримінального кодексу, у ньому зберігається головна система розподілу на Загальну і Особливу частини. Загальна частина складається з 15 розділів, що містять 108 статей (у попередньому кодексі було 5 розділів і 55 статей). Особлива частина містить 20 розділів і прикінцеві положення, 447 статей (попередній кодекс складався з 11 розділів і 263 статей).

10.2. Поняття, система і характеристика кримінального законодавства України

Кримінальне законодавство — це система встановлених законодавчими органами державної влади (Верховною Радою України) кримінальних законів, які визначають основи і принципи

кримінальної відповідальності, встановлюють, які саме суспільно небезпечні діяння є злочинами і яке покарання може бути застосоване до особи, що його скоїла.

Інині кримінальне законодавство України подане у Кримінальному кодексі (КК) України, що є системою законів, виданих чи затверджених Верховною Радою України. Кримінальне законодавство складається із Загальної та Особливої частин.

Загальна частина містить загальні норми, межі дії кримінального законодавства у просторі й часі, найпринциповіші норми загального значення, які визначають підстави кримінальної відповідальності, питання осудності й неосудності, тлумачать поняття злочину, форми вини, види й форми співучасті, називають види покарання за злочин і правила їх призначення, регулюють інститути, що пов'язані зі звільненням від кримінальної відповідальності та покарання, особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх.

Особлива частина визначає кримінальну відповідальність із зазначенням видів і меж, в яких вона призначається за конкретні злочини. Норми Загальної частини розкриваються на базі Особливої частини.

Загальна і Особлива частини — це дві взаємопов'язані, взаємозумовлені та взаємодіючі підсистеми. Обидві частини складаються з розділів і статей. Статті Загальної частини є нормативними приписами, які визначають загальні положення і категорії кримінального законодавства. Вони, як правило, становлять єдине ціле і не поділяються на структурні елементи. Статті Особливої частини складаються з двох елементів: диспозиції і санкції. *Диспозиція* визначає ознаки заборонених дій. Це частина норми, що визначає протиправне діяння. *Санкція* визначає вид і строк покарання і застосовується тоді, коли здійснюються діяння, заборонені диспозицією. Наприклад, «хуліганство, тобто грубе порушення іромадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом (це диспозиція), карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на сірок до шести місяців, або обмеженням волі на сірок до трьох років (це санкція)» (ст. 296 КК України). Кримінальний кодекс України діє щодо певних осіб у певних просторових і часових межах.

Законодавець для опису ознак конкретного складу злочинів використовує різні види диспозицій.

Проста диспозиція лише визначає склад злочину, тобто конкретне протиправне діяння, не розкриваючи основних його ознак (наприклад, ст. 335 КК України «Ухилення від призову на строкову військову службу», ст. 338 КК України «Публічна наруга над Державним Прапором України, Державним Гербом України, Державним Гімном України»).

Описова диспозиція крім визначення складу злочину дає характеристику ознак, дій або бездіяльності, що характерні саме для цього злочину (наприклад, ст. 257 КК України «Організація озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападу», ст. 362 КК України «Викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовою особою своїм службовим становищем»).

Відсилочна диспозиція, як правило, називає окремі ознаки складу злочину в першій частині норми, а у другій відсилає до іншої норми в межах Кримінального кодексу України (наприклад, ст. 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, тобто умисне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у ст. 121 цього Кодексу, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину», ст. 316 «Незаконне публічне вживання наркотичних засобів», ч. 2 «Ті самі дії, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 307, 310, 314, 317, 318 цього Кодексу»).

Бланкетна диспозиція містить лише власне склад злочину, а ознаки, що його характеризують і уможливають правильне кваліфікування злочинних діянь, містяться в іншому нормативному акті, до якого відсилає стаття Кримінального кодексу України (наприклад, ст. 143 «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини», ст. 276 «Порушення працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху та експлуатації транспорту» (іншим нормативним актом є Правила безпеки руху та експлуатації транспорту)).

Розрізняють два види *санкцій*, що визначають вид і розмір покарання:

^ш *відносно визначені*, тобто які містять лише один вид покарання і вказують найнижчу та найвищу межі. Наприклад, карється позбавленням волі від двох до шести років;

^я *альтернативні*, тобто які передбачають кілька видів покарань, з яких суд призначає одне (наприклад, позбавлення волі на

с ірок від двох до шести років або виправні роботи на строк до двох років чи штраф).

10.3. Закон про кримінальну відповідальність

Законодавство України про кримінальну відповідальність складається з Кримінального кодексу України, який базується на основних засадах, визначених Конституцією України, і загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Злочинність діяння і його караність визначаються тільки Кримінальним кодексом України.

Законодавство України про кримінальну відповідальність має такі ознаки'.

- застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено';
- особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню доти, поки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду;
- ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за один і той самий злочин більше одного разу;
- закон про кримінальну відповідальність набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено цим законом, але не раніше дня його опублікування;
- закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотню дію в часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість;⁴
- закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі.

Усі особи, які скоїли злочин на території України, підлягають кримінальній відповідальності за Кримінальним кодексом України (ст. 6). Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, завершено або припинено на території України

Кримінальний кодекс України | УІСР | УІ-2 ш 1927 року допускали аналогію закону. Це означало, що в разі відсутності у Кримінальному кодексі прямих вказівок на окремі види злочинів, покарання застосовувались за тими його статтями, які породжували найбільш схожі за важливістю і характером суспільної небезпеки злочини. Аналогія в цих законах використовувалась з метою усунення прогалин у законодавстві.

Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за чинними законами та міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, не підсудні у кримінальних справах судам України, у разі скоєння цими особами злочинів на території України вирішуються дипломатичним шляхом (ст. 6 КК України).

Громадяни України і особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, за скоєння злочину за її межами підлягають кримінальній відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 7 КК України).

Іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, за вчинення злочину за її межами підлягають в Україні кримінальній відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України у випадках, передбачених міжнародними договорами або якщо вони вчинили передбачені законом особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

10.4. Поняття, ознаки і види злочину

Злочин є певною протиправною поведінкою особи, що має об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Поведінці притаманні мотивація і цілеспрямованість, що є проявом волі й свідомості людини.

Поняття злочину законодавчо сформульовано у ст. 11 КК України: «Злочином є передбачене Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Для з'ясування питання, чи є вчинене діяння злочином, необхідно чітко визначити ознаки злочину.

Розглянемо *основні ознаки злочину*.

1. *Суспільна небезпечність діяння* — це оцінкова категорія, що характеризується певними діями або бездіяльністю, завдає шкоди чи створює загрозу заподіяння такої шкоди об'єктам, які охороняються законом. Суспільна небезпечність виражає зовнішній зміст злочину.

Ступінь суспільної небезпеки визначається сукупністю ознак злочину, що включає:

- цінність блага, на яке посягає злочин (життя, здоров'я, воля, власність, конституційні права тощо);
- » наслідки правопорушення (смерть, тілесні ушкодження, психологічна травма);

- спосіб діяння (небезпечний для життя багатьох осіб);
- мотиви діяння (корисливий, хуліганський), форму і ступінь вини (умисел або необережність).

Кримінальний кодекс України передбачає, що *не є злочином* дія або бездіяльність, яка хоча формально й має ознаки будь-якого передбаченого цим Кодексом діяння, але через неістотність не ііановить суспільної безпеки, тобто не заподіяла і не могла іподіяти значної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

2. *Винність* є важливою ознакою, що виражає внутрішній зміст злочину. Ця ознака чітко відбиває принцип суб'єктивного ставлення відповідальність і караність тільки за наявності вини. Винність означає, що злочинним діянням вважається таке, що вчинене свідомо, тобто винно (умисно чи з необережності). Без вини не може бути злочину. Діяння може бути суспільно небезпечним, але якщо не доведено факту винності, воно не є злочином.

* *Кримінальна протиправність* — це формальна ознака злочину, яка означає, що тільки те діяння, яке прямо визначене кримінальним законом як злочин, можна вважати злочином. Кримінальний кодекс України містить вичерпний перелік злочинів, за які законом передбачено кримінальну відповідальність.

4. *Караність* розуміється як погроза застосування покарання за злочин, що міститься у кримінально-правових санкціях. Протиправне діяння буде карним, якщо воно суспільно небезпечне і визначається кримінальним законом як злочин.

Тільки сукупність зазначених чотирьох ознак характеризує діяння, вчинене суб'єктом злочину, як злочин.

Злочини поділяються на види за ступенем тяжкості.

Злочини невеликої тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк щонайбільше двох років або інше, більш м'яке. Наприклад, ст. 299 КК України за жорстоке поводження з тваринами, вчинене із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також у разі нацькування тварин одна на одну, вчиненого з хуліганських чи корисливих мотивів, передбачено покарання у вигляді штрафу до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешту на строк до п'яти місяців.

Злочини середньої тяжкості, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк щонайбільше п'ять років. Наприклад, за хуліганство, вчинене групою осіб (ст. 296 КК Украї-

ни), встановлено покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на строк до чотирьох років.

Тяжкі злочини, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк щонайбільше десять років. Наприклад, грабіж, поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище або заподіянням значної шкоди потерпілому, карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років (ст. 186 КК України).

Особливо тяжкі злочини, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі. До цієї групи злочинів належить умисне вбивство, вчинене з корисливих, хуліганських мотивів, на замовлення, з особливою жорстокістю, яке карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі (ст. 115 ч. 2 КК України).

10.5. Склад злочину: суб'єктивні та об'єктивні ознаки

Склад злочину — це сукупність передбачених кримінальним законом об'єктивних та суб'єктивних ознак, які визначають суспільно небезпечне діяння як злочин.

Розглянемо *елементи складу злочину*.

Об'єкт злочину — за класичним визначенням — це суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом і яким у результаті злочинної дії заподіюється шкода. Існує також точка зору, що *об'єкт злочину* — це цінності, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким воно може заподіяти шкоду.

Предмет злочину — це речі матеріального світу, з приводу яких чи у зв'язку з якими вчинено злочин.

Об'єктивна сторона складу злочину — це зовнішній аспект злочину, що становить злочинні діяння (дія чи бездіяльність), зумовлені ними суспільно небезпечні шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і його наслідками.

Злочинна дія — це активна суспільно небезпечна, передбачена кримінальним законом поведінка суб'єкта (наприклад, хуліганство).

Злочинна бездіяльність — це передбачена кримінальним законом пасивна поведінка, яка виявляється у невиконанні особою дій, які вона повинна і могла б у відповідній ситуації здійснити (неподання лікарем допомоги хворому). Думки, переконання, якими вони не засуджувалися морально, не є злочином, оскільки вони не є діянням — вчинком.

Наслідок злочину — це збитки, шкода, заподіяні об'єкту злочину через злочинне діяння.

Причинний зв'язок між суспільно шкідливим діянням і суспільно шкідливими наслідками полягає в тому, що це є конкретний зв'язок між цими факторами в конкретному злочині. Цей причинний зв'язок існує тоді, коли, по-перше, причина (діяння) у часі передує наслідкам; по-друге, певна причина викликає певні наслідки; по-третє, без певної причини (без діяння) не настали б конкретні наслідки.

Суб'єкт злочину — це індивід, фізична особа, що скоїла злочин, досягла певного віку і є осудною. Фізичні особи при цьому поділяються на громадян, осіб без громадянства, іноземних громадян, приватних, службових осіб, спеціальних суб'єктів. На відміну від Кримінального кодексу 1960 р. у ст. 18 КК України наведено так поняття суб'єкта злочину: «Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу може наставати кримінальна відповідальність». Зауважимо, що суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, тобто людина. Це положення закріплено ст. 6-8 КК України, де зазначається, що нести кримінальну відповідальність за вчинений злочин можуть громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства. Тому не можуть бути визнані суб'єктами злочину підприємства, установи, організації.

(певна індивідуальна фізична особа, що скоїла злочин, яка крім віку, а також (якщо це вказано в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України для суб'єктів окремих складів злочину). До спеціальних ознак належать певна діяльність або професія (підприємець, лікар — ст. 139 «Ненадання допомоги хворому медичним працівником»), родинні відносини (мати новонародженої дитини — ст. 117 «Умисне вбивство матері своєї новонародженої дитини»).

Осудність фізичної особи передбачає усвідомлення нею характеру своїх дій і її здатність керувати ними.

На відміну від Кодексу 1960 р* новим законом передбачено поняття і наявність обмеженої осудності. У ст. 20 КК України зазначено, що *кримінальній відповідальності підлягає особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.*

(зуб'єктивна сторона складу злочину — це внутрішня психічна діяльність особи, що вчинила злочин.

Розглянемо ознаки суб'єктивної сторони складу злочину.

Вина — це психологічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння і зумовлених ним суспільно небезпечних наслідків у формі умислу чи необережності.

Умисел як форма провини характеризується усвідомленням особою суспільно небезпечного характеру своєї дії (бездіяльності), передбаченням нею суспільно небезпечних її наслідків і бажанням або свідомим допусканням їх настання. Залежно від вольового критерію розрізняють умисел *прямий* і *непрямий*. У теорії кримінального права умисел поділяється на *завчасно обдуманий, раптово виниклий і неконкретизований*.

Необережність при вчиненні злочину означає, що особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення чи не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла передбачити їх. Залежно від вольового критерію розрізняють такі види необережності, як *злочинна самовпевненість* і *злочинна недбалість*. Теорія права вирізняє *змішану вину*, тобто таку, коли особа щодо суспільно небезпечного діяння виявляє умисел, а щодо суспільно небезпечних наслідків — необережність (наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, ст. 121 ч. 2 КК України). Так, щодо тілесних ушкоджень виявляється умисел, а щодо настання смерті — необережність.

Мотив — це внутрішні процеси у свідомості особи, що спонукають її вчинити злочин. Мотив близько межує з вищою, але не збігається з нею. Він впливає на свідомість людини, зумовлює характер її дій, формує спрямованість волі, визначає зміст вини.

Мета — це уява особи про бажаний результат, якого вона прагне, вчиняючи злочин.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив вказує на те, чим керується особа (чому), вчиняючи злочин, то мета визначає спрямованість діяння злочинця, бажаний результат такого діяння (зادля чого).

10.6. Поняття і види стадій злочину

Стадії вчинення злочину — це певні етапи підготовки і здійснення навмисного злочину, які різняться за характером дій на кожному етапі. Існують три стадії вчинення злочину: готування до злочину; замах на злочин; завершений злочин (ст. 13 КК України).

Готування до злочину — це відшукування або пристосування засобів чи знарядь або інше умисне створення умов для вчинення злочину. *Підшукування* — це придбання, пошук, виявлення різних засобів або знарядь вчинення злочину. *Пристосування* — це діяння, які змінюють форму певних засобів і знарядь з метою надання їм якості засобів чи знарядь злочинів, їх відповідний ремонт тощо. *Інше умисне створення умов для вчинення злочину* — це пошук співучасників, розробка плану злочину, вивчення місця вчинення злочину тощо. Готування до злочину підпадає під кримінальну відповідальність (ст. 14 КК України).

Замах на злочин — це умисна дія, безпосередньо спрямована на вчинення злочину, але не доведена до кінця через обставини, що не залежали від волі винного. Наприклад, винний стріляв у імпортною з метою вбити його і схибив. Замах на злочин підпадає під кримінальну відповідальність (ст. 15 КК України).

Закінченим злочин вважається тоді, коли завершено діяння, якщо магі всі вказані в законі ознаки складу злочину (об'єктивні й суб'єктивні).

Добровільна відмова від доведення злочину до кінця — це добровільне й остаточне припинення особою з власної волі приготування до злочину або замаху на злочин (попередньої злочинної діяльності), якщо при цьому вона усвідомлювала можливість довести злочин до кінця (ст. 17 КК України).

Відмова від виконання злочину визначається припиненням попереднього злочинного діяння особою за її власним бажанням, коли особа не досягла повної реалізації злочинного наміру.

Відмова від почину це безповоротність прийняти рішення про притінення попередньої злочинної діяльності, тобто особа назавжди відмовляється від здійснення злочину.

Добровільна відмова можлива на стадіях приготування і замаху на злочин.

Добровільна відмова від злочину — це обставина, через яку особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо у фактично вчиненому нею діянні відсутній склад іншого злочину.

Але особа, що добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише тоді, коли фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину. Наприклад, особа А. намагалася вбити особу Б. шляхом підпалювання будинку, але коли будівля загорілася, А. отямилася і почала гасити пожежу. Дах провалився й особа Б. дістала середньої тяжкості тілесні ушкодження. Особа А. звільняється від криміналь-

ної відповідальності за вбивство, але нести відповідальність за заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень.

Відмінності добровільної відмови від діяльного каяття подано в таблиці.

Добровільність	Діяльне каяття
Спостерігається до завершення злочину і настання шкідливих наслідків	Відбувається тільки після завершення злочину
У більшості випадків поведінка пасивна (утримання від скоєння певних дій)	Характеризується тільки активними діями
Повністю виключає кримінальну відповідальність і покарання	Ця обставина може бути врахована судом при призначенні покарання як така, що полегшує відповідальність

10.7. Співучасть у злочині

Співучасть у злочині є умисна спільна участь кількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК України).

У кримінальному праві розрізняють *три форми співучасті*.

Співучасть без попередньої домовленості виявляється тоді, коли діяльність одного співучасника приєднується до діяльності інших у процесі скоєння злочину.

Співучасть за попередньою домовленістю існує в елементарній формі й у формі організованої групи. У першому випадку укладається звичайна угода про скоєння одного злочину. Організована група — це стійка група, яка здійснює певні злочини. Злочинна організація — особливо стійка організована група осіб з розподілом ролей (наприклад, банда).

Розрізняють такі *об'єктивні ознаки співучасті*.

- співучасть можлива як у формі дій, так і бездіяльності. Наприклад, касир за домовленістю зі співучасниками не вмикає сигналізацію;
- у скоєнні злочину беруть участь дві й більше осіб;
- ⁱⁱ обов'язкова сумісність дій усіх співучасників, спрямована на досягнення єдиного результату;
- ⁱⁱⁱ наявність причинного зв'язку між діями групи співучасників і скоєнням злочину виконавцем.

Суб'єктивні ознаки співучасті:

- співучасть можлива тільки в разі скоєння навмисних злочинів;
- ^{iv} усі співучасники діють тільки навмисно.

Залежно від характеру виконуваних дій співучасники поділяються на певні види. Розглянемо їх.

Виконавець (ч. 2 ст. 27 КК України) — це особа, яка безпосередньо вчинила злочин, тобто виконала повністю або частково об'єктивний аспект злочину. Без виконавця немає співучасті.

Організатор (ч. 3 ст. 27 КК України) — це особа, яка керувала, організовувала вчинення злочину і спрямовувала злочинну діяльність співучасників.

Об'єктивна сторона дій організатора полягає в такому:

- розробці плану злочинних дій;
- підшуванні співучасників злочину;
- керуванні діями співучасників.

Суб'єктивна сторона дій організатора полягає у прямому умислі, який охоплює злочинні дії виконавця.

Підбурювач — це особа, що схилила до вчинення злочину погрозою, підкупом, примусом, умовляннями або в інший спосіб (ч. 4 ст. 27 КК України)

Об'єктивна сторона дій підбурювача полягає у проханні, умовлянні, насильстві, шантажі, погрозі, обіцянні винагороди, тобто в певний спосіб домагання від виконавця рішучих дій. Поведінка підбурювача повинна перебувати у причинному зв'язку з діями виконавця і бути пов'язана зі шкідливими наслідками як результатом підмовляння.

Суб'єктивна сторона дій підбурювача полягає у прямому умислі. Підбурювач усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії, передбачає наслідки, але бажає їх настання. Підбурювач не бере безпосередньої участі у скоєнні злочину.

Пособник — це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочинних дій виконавцем (ч. 5 ст. 27 КК України).

Об'єктивний аспект дій пособника полягає в такому:

- наданні засобів для скоєння злочину;
- усуненні перешкод для скоєння злочину;
- наданні порад, вказівок;
- попередній обіцянці приховати злочинця, сліди, знаряддя злочину або речі, добуті злочинним шляхом.

І Пособник не бере безпосередньої участі у скоєнні злочину.

Суб'єктивний аспект дій пособника полягає в обізнаності зі злочинними намірами виконавця і сприянні їх реалізації та здійсненню.

Посереднє виконання відбувається тоді, коли особа з метою скоєння злочину використовує тварину, психічно хвору людину, малолітню дитину, що не можуть бути суб'єктами злочину.

Особа несе відповідальність як виконавець відповідно до певної статті Кримінального кодексу України.

Співучасть зі спеціальним суб'єктом. У скоєнні злочину поряд зі спеціальними суб'єктами можуть брати участь і не спеціальні (не військовослужбовці, посадові особи та ін.). Ці особи несуть відповідальність за тими ж статтями Кримінального кодексу України, що й спеціальні суб'єкти, але з посиланням на відповідну частину ст. 27.

Екссес виконавця. Відбувається тоді, коли один з виконавців злочину виходить за межі попередньої домовленості. Наприклад, під час вчинення крадіжки один з виконавців злочину вбиває небажаного свідка. Попередня домовленість стосувалась тільки викрадення майна, а не вбивства. Тому відповідальність за вбивство нестиме тільки той з учасників злочину, хто вчинив вбивство, а інші нестимуть відповідальність за крадіжку.

За екссес відповідальність настає тільки у виконавця, а у інших виконавців та співучасників настає відповідальність у межах попередньої домовленості.

Ступінь і характер дій кожного зі співучасників у скоєнні злочину враховуються судом при винесенні вироку.

10.8. Обставини, що виключають злочинну діяльність

1. **Необхідна оборона** (ст. 36 КК України) — це правочинний захист законних прав та інтересів особи, суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди особі, що посягає (ст. 36 КК України).

Законом визначені ознаки необхідної оборони, до яких належать мета оборони; спрямованість заподіяння шкоди; характер дій особи, яка захищається; своєчасність захисту; співрозмірність оборони посяганням.

Від необхідної оборони слід відрізняти уявну оборону. Такою визнаються дії, що пов'язані із заподіянням шкоди за обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

2. **Затримання особи, що вчинила злочин** (ст. 38 КК України), полягає в насильницьких діях, спрямованих на короткостро-

коне позбавлення волі особи, яка вчинила злочин, з метою її до-
сідки до органів влади. Правочинність затримання особи, **що**
вчинила злочин, повинна базуватися на таких ознаках: мета за-
тримання; суспільна небезпека особи, яка підлягає затриманню;
характер дій при затриманні; своєчасність затримання; необхід-
ність заподіяння шкоди; співрозмірність шкоди, яку було заподі-
яно злочинцю при затриманні, характеру злочину.

3. **Крайня необхідність** (ст. 39 КК України) — це діяння, які
хоча й мають ознаки злочину, передбаченого кримінальним зако-
ном, але здійснюються в ситуації крайньої необхідності для запо-
бігання загрози інтересам держави, суспільним інтересам, особі
або правам цієї людини чи інших громадян, якщо небезпека за
цих обставин не могла бути усунута іншими засобами і заподіяна
в ситуації крайньої необхідності шкода є менш значною, ніж та,
якої вдалося запобігти,

Відмінності необхідної оборони від крайньої необхідності
наведено в таблиці.

Необхідна оборона	Крайня необхідність
Джерелом небезпеки стільки суспільно небезпечні дії людини	Джерелом небезпеки є людина, тварина, природні явища тощо
Спричинення шкоди є одним із засобів захисту інтересів	Спричинення шкоди є єдиним засобом захисту інтересів
Захист має відповідати характеру посягання	Шкода, яка завдається, має бути меншою, ніж та, що запобігається
Відсутні правові наслідки (відшкодування шкоди)	Можливі правові наслідки (відшкодування шкоди)

4. **Фізичний або психічний примус** полягає у вчиненні дій
або бездіяльності особою, яка заподіяла шкоду правоохоронюва-
ним інтересам під впливом фізичного чи психічного примусу
(ст. 40 КК України).

Фізичний примус полягає в нанесенні ударів, побоях, засто-
суванні фізичної сили, нанесенні тілесних ушкоджень, незаконному
введенні в організм препаратів.

Психічний примус полягає в погрозах застосувати насильство
до особи або її близьких, погрозі вбивством, поширенням відомо-
стей, які ганьблять особу, та ін.

Фізичний або психічний примус застосовується до особи з ме-
ією примусити її вчинити злочинні дії.

5. **Виконання наказу або розпорядження** полягає у гiриво-
чпiшому заподiяннi шкоди законним iнтересам особи, суспiльст-

ва чи держави особою, яка зобов'язана виконувати цей наказ (ст. 41 КК України).

Наказ є актом управління, що видається уповноваженою особою і приписує особі вчиняти певні дії, пов'язані із заподіянням шкоди об'єктам законної охорони.

6. Діяння, пов'язане з ризиком. Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду законним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети (ст. 42 КК України).

Кримінальний закон визнає ризик виправданим, якщо поставленої мети неможливо було досягти в обстановці, що склалася, дією (бездіяльністю), не пов'язаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обгрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди законним інтересам.

Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

7. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Підставою для заподіяння шкоди є вимушеність, коли особа, що входить у злочинне угруповання, не має можливості не брати безпосередньої участі у вчиненні злочину через можливість розкриття зв'язку з правоохоронними органами.

10.9. Звільнення від кримінальної відповідальності

Особа, яка вчинила злочин, може бути звільнена від кримінальної відповідальності виключно судом у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України або на основі закону України про амністію чи акту помилування. Порядок і підстави звільнення передбачаються законом (ст. 44 КК України).

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з каяттям відбувається за таких умов: вчинення злочину невеликої тяжкості; щире покаяння після вчинення злочину; активне сприяння розкриттю злочину; повне відшкодування завданих злочином збитків або усунення заподіяної шкоди.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим здійснюється тоді, коли злочин невеликої тяжкості вчинено вперше; винний примирився з потерпілим; відшкодовано завдані злочином збитки або усунуто заподіяну шкоду.

До умов звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з переданням особи на поруки належать вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості вперше; щире покаяння після вчинення злочину; передання особи, яка вчинила злочин, на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їх клопотанням; дотримання протягом року з дня передання на поруки певних правил (виправдання довіри колективу, неухилення від заходів виховного характеру, неіорушення громадського порядку).

Особа звільняється від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки за умови вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості вперше; якщо на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене діяння втратило суспільну небезпечність або особа перестала бути суспільно небезпечною.

Звільнення від кримінальної відповідальності відбувається також у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

10.10. Поняття, система і види покарань

Кримінальне покарання — це засіб державного примусу, який застосовується судом при винесенні вироку особі, яка скоїла злочин. Отже, *покарання* — це засіб державного примусу, який призначається лише в разі скоєння злочину і застосовується тільки за вироком суду.

Мета покарання:

- кара за скоєння злочину;
- виправлення та перевиховання засуджених;
- запобігання скоєнню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами.

Підставою для призначення покарання є скоєння особою злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. За наявності доказів на попередньому слідстві, під час судового розгляду, за допомогою яких доводиться винуватість підсудного у вчиненому злочині, а також у разі правильної кваліфікації інкримінованого злочину виникають законні підстави для призначення покарання.

Процес призначення покарання базується на відповідних принципах кримінального права, до яких належать:

- законність покарання;
- справедливість покарання;

- індивідуалізація покарання;
- гуманність покарання;
- визначеність покарання у вироку суду;
- * обґрунтованість і обов'язковість мотивації покарання.

Поняття «система кримінальних покарань» є вторинним і похідним від поняття «покарання». *Системою покарань* є встановлений кримінальним законом, обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розміщених у певному порядку за ступенем їх суворості. З цього визначення поняття системи покарань випливають певні їх характерні ознаки. Розглянемо основні з них.

1. Система покарань встановлюється тільки кримінальним законом. Ані система загалом, ані жодний з видів кримінальних покарань, що становлять цю систему, не можуть бути визначені інакше як кримінальним законом. Характер, зміст, розмір, порядок і підстави застосування покарання можуть бути встановлені й регламентовані виключно кримінальним законом.

2. Перелік покарань, що утворюють систему, є обов'язковим для суду, тобто суд, прерогативою якого згідно з Конституцією України є застосування покарання, за жодних обставин конкретної кримінальної справи не має права відступати від цього переліку, зобов'язаний суворо дотримуватися його і керуватися ним при здійсненні правосуддя.

3. Перелік покарань, що становлять систему, є вичерпним, отже, будь-яким змінам, доповненням чи скороченням не підлягає.

4. Система покарань побудована шляхом розміщення різних видів покарань у певному порядку (у чинному законодавстві — від менш суворого до суворішого). А послідовність, або так звана шкала міри покарань, дає можливість суддям правильно визначати, яке з покарань є більшою чи меншою мірою суворим, порівнювати різні види кримінальних покарань залежно від ступеня їх тяжкості, правильно застосовувати їх на практиці при призначенні покарань за конкретні злочини.

Покарання, що містяться в системі, поділяються на три групи:

- * основні;
- додаткові, які не призначаються самостійно, а виключно як доповнення до основних;
- які можуть бути застосовані і як основні, і як додаткові (змішані) залежно від юридичної ситуації.

До основних покарань належать:

- громадські роботи, що встановлюються на строк від 60 до 240 годин і тривають не більше чотирьох годин на день;

- виправні роботи, що встановлюються на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого;
- службові обмеження для військовослужбовців (строком від шести місяців до двох років);
- арешт (тримання засудженого в умовах ізоляції строком від одного до шести місяців);
- обмеження волі (тримання особи у кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці строком від одного до п'яти років);
- тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (строком від шести місяців до двох років);
- позбавлення волі на певний строк (від одного до п'ятнадцяти років);
- довічне позбавлення волі.

До *додаткових покарань* зараховують:

- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- конфіскацію майна.

До *покарань, які можуть бути застосовані і як основні, і як додаткові*, належать:

- штраф (визначається залежно від тяжкості вчиненого злочину з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян);
- позбавлення права обіймати певні посади або здійснювати певну діяльність (як основне покарання на строк від двох до п'яти років, а як додаткове - від одного до трьох років).

10.11. Особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх

За ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

Особи, які скоїли злочин у віці 14-16 років, підлягають кримінальній відповідальності, зокрема, за вбивство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я потерпілого, зґвалтування, крадіжку, грабїж, розбій, злісне або особливо злісне хуліганство, умисне знищення або пошкодження державного, колективного чи індивідуального майна громадян, що спричинилося до тяжких наслідків, за навмисні дії, що можуть викликати аварію поїзда.

Якщо суд визнає, що виправлення особи, яка у віці до 18 років вчинила злочин, не пов'язаний з великою суспільною небезпекою, можливе без застосування кримінального покарання, він може застосувати до такої особи примусові заходи виховного характеру, які не є кримінальним покаранням (ст. 11 КК України). До таких заходів належать:

- передання винного під нагляд батькам чи особам, які їх замінують;
- передання винного під нагляд педагогічного або трудового колективу за їх згодою, а також під нагляд окремих громадян на їх прохання;
- направлення винного до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

До осіб, що не досягли 18 років, не може бути застосований такий захід покарання, як довічне ув'язнення, а строк позбавлення їх волі не може перевищувати 10 років. У ст. 40 КК України при визначенні покарання враховується, що неповнолітній вік злочинця є пом'якшуючою обставиною.

Практичні завдання

1. Перебуваючи у відрядженні у Франції, громадянин України Салов вчинив на борту літака «Боїнг», що належав авіакомпанії США, навмисне вбивство громадянина Канади. Щоб уникнути кримінальної відповідальності, Салов повернувся до України. Через три місяці спецслужби Франції розкрили цей злочин. Посилаючись на міжнародні угоди про допомогу у кримінальному та цивільному судочинстві (Конвенція ООН 1996 р.), органи влади Франції вимагали видачі Салова для притягнення його до кримінальної відповідальності за законодавством Франції.

Чи підлягає Салов кримінальній відповідальності за вчинене за межами України?

Якщо так, то за законодавством якої країни він буде засуджений?

Який порядок видачі громадян України в разі вчинення ними злочину за межами України?

2. Розмістіть пропонувані слова у графах таблиці й дайте назви цим графам.

.....	.....	.....

Слова:

- 1) суспільна небезпечність;
- 2) арешт;

- 3) готування;
  - 4) протиправність;
  - 5) довічне позбавлення волі;
  - 6) винність;
  - 7) завершений злочин;
  - 8) караність;
  - 9) обмеження волі;
  - 10) замах;
  - 11) громадські роботи.
3. У відповідях під якими номерами неправильно визначені примусові заходи виховного характеру:
- 1) застереження;
  - 2) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, обов'язку відшкодування заподіяних ним майнових збитків;
  - 3) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, за їхньою згодою;
  - 4) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
  - 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує п'яти років, або строк, призначений вироком суду;
  - 6) передання неповнолітнього під нагляд педагогічного або трудового колективу за їх згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
  - 7) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк не більше трьох років;
  - 8) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють.
4. У Кримінальному кодексі України передбачено два з наведених далі видів необережності:
- 1) злочинний умисел;
  - 2) злочинна необережність;
  - 3) пряма необережність;
  - 4) зухвала необережність;
  - 5) злочинна неохайність;
  - 6) злочинна самовпевненість;
  - 7) злочинна невпевненість;
  - 8) злочинна недбалість.
- 5 (завдання підвищеної складності). Використовуючи Кримінальний кодекс України, знайдіть види покарань, які не можуть бути застосовані до осіб у віці 14-16 років.

Питання для самоконтролю

1. Що таке кримінальне законодавство?
2. Наведіть визначення поняття злочину.
3. Які існують види злочинів?
4. Ознаки кримінальної відповідальності.
5. Ознаки складу злочину.
6. Які існують умови необхідної оборони?
7. Умови правочинності затримання злочинця.
8. Умови правочинності крайньої необхідності.
9. За якими ознаками крайня необхідність відрізняється від необхідної оборони?
10. Які існують стадії вчинення злочину?
11. Види і форми співучасті.
12. Види кримінального покарання.
13. Що означає добровільна відмова від доведення злочину до завершення?
14. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності.
15. Ознаки системи покарань.
16. Основні та додаткові покарання.

Список рекомендованої літератури

1. *Баулін Ю.В.* Обстоятельства, исключающие преступность деяния. — Харьков: Основа, 1991.
2. *Коржанський М.І.* Кваліфікація злочинів. — К., 2002.
3. *Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація.* — К.; Х.: Юрінком Інтер-Право, 2002.
4. *Кримінальний кодекс України. Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІІ // ВВР України.* — 2001. — № 25-26.
5. *Михайленко П.П.* Кримінальне право. Кримінальний процес та кримінологія. — К., 1999.
6. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка.* — К.: Канон, 2001.
7. *Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права.* — М.: Юрид. лит., 1991.
8. *Преступления и наказания в Российской Федерации: Популярный комментарий к Уголовному кодексу РФ.* — М.: Бек, 1997.
9. *Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю.А. Кармазина, Е.Л. Стрельцова.* — Харьков: Одиссей, 2001.

Розділ 11

ПРАВА ДІТЕЙ І МОЛОДІ

Найбільш вільною державою можна назвати таку, де люди мають всі людські та суспільні права, які тільки встановлено в світі.

Леся Українка

11.1. Правове регулювання питань прав дітей і молоді (міжнародний та національний аспекти)

Конституція України приділяє велику увагу захисту прав сім'ї і молоді й закріплює основні права дітей.

У *ст. 51 Конституції України* передбачається: «Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватись про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою»; у *ст. 52* зазначається: «Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей».

У *Декларації прав дитини 1959* одним зі співавторів якої була Україна, підкреслено, що «дитина, внаслідок її фізичної та розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і турботи, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження». На необхідність такої охорони наголошувалось ще в *Женевській Декларації про права дітей 1924 р.* У ній, зокрема, зазначено, що діти не можуть здійснювати свої права самостійно, а тому потрібна особлива увага з боку суспільства до цієї категорії населення. У цьому зв'язку ООН закликала чоловіків і жінок як нинішніх і майбутніх батьків, громадські організації, місцеві органи влади і національні уряди до того, щоб вони визначали і здійснювали ці особливі права законодавчими та іншими правочинними заходами.

Прийнята 30 вересня 1990 р. Генеральною Асамблеєю ООН на Всесвітній зустрічі на найвищому рівні в інтересах дітей у Нью-Йорку *Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей* стала важливим кроком у напрямку поліпшення умов існування дітей і реалізації їх прав та свобод.

Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей 1990 р. виступила із загальним закликком:

Діти світу невинні, уразливі й залежні. Їх пора повинна бути порою радості й миру, ігор, навчання і розвитку. Їх майбутнє повинно ґрунтуватися на гармонії і співробітництві.

Визнаючи проблеми Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах дітей, політичні лідери підкреслили:

Кожний день безліч дітей в усьому світі зазнають небезпеки, що перешкоджає їх росту і розвитку. Вони зазнають незліченних страждань як жертви війни, насильства і расової дискримінації, апартеїду, агресії, іноземної окупації і анексії як біженці й переміщені діти, змушені покинути свій дім і сімейний осередок, як інваліди або жертви недбалості, жорстокості й експлуатації.

Кожний день мільйони дітей страждають від бідності й економічної кризи, від голоду і відсутності домівки, від епідемій і безграмотності, від деградації навколишнього середовища.

Кожного дня 40 тисяч дітей помирають від недоїдання і хвороб, у тому числі й від СНІДу, відсутності чистої води і через погані санітарні умови, а також від наслідків, пов'язаних з проблемою наркоманії.

Конвенція ООН «Про права дитини», що була схвалена на 44-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 р. і ратифікована Україною 27 лютого 1991 р., повинна стати невіддільною складовою національного законодавства.

У ст. 9 *Конвенції ООН «Про права дитини»* передбачається: «Держави-учасниці забезпечують, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно із судовим рішенням визначають відповідно застосовуваного закону і процедур, що розлучення необхідне в інтересах дитини. Таке визначення зможе бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною або не піклуються про неї...»; у ст. 18 передбачається: «Держави-учасниці докладають всіх зусиль для того, щоб забезпечити визнання принципу загальної і однакової відповідальності обох батьків за виховання й розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну від-

повідальність за виховання і розвиток дитини, Інтереси дитини є предметом їх основного піклування»; у ст. 19 передбачається: «Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного і психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину».

З огляду на викладене Україна повинна забезпечувати виконання прийнятих нею згідно із зазначеною Конвенцією міжнародно-правових зобов'язань щодо забезпечення механізму реалізації прав дітей і молоді в Україні.

У цьому зв'язку було розроблено *Національну програму «Діти України»*, де зазначається, що одним з найважливіших завдань соціально орієнтованої держави є сприяння розвитку молоді Генерції, задоволення її потреб і виконання зобов'язань, передбачених Конвенцією ООН «Про права дитини» і Всесвітньою декларацією про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей. Дотримання вимог, передбачених згаданими документами і Національною програмою «Діти України», погребусь від Української держави вжиття негайних заходів, спрямованих на пріоритетне й ефективне вирішення питання про юридичні засоби реалізації прав дітей і молоді.

Держава повинна докладати зусилля для забезпечення прав дітей і молоді згідно з міжнародними вимогами. Низка програм і положень, передбачених Конвенцією ООН «Про права дитини», стала важливим кроком до створення механізму реалізації міжнародно-правових зобов'язань. Прикладом є *Декларація «Про загальні засоби, принципи державної молодіжної політики в Україні»* від 15 грудня 1992 р. У ст. 6 цієї Декларації наводяться основні напрямки державної молодіжної політики в Україні:

- ⁸³ Розвиток і захист інтелектуального потенціалу молоді, поліпшення умов і створення гарантій для отримання молоддю освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки.
- Забезпечення зайнятості молоді, її правового захисту з урахуванням економічних інтересів, професійних і соціальних можливостей суспільства.
- Створення умов для безпосередньої участі молодих людей у відродженні й розвитку духовних і культурних цінностей українського народу.

- Формування у молоді почуття національної гордості, патріотизму.
- Охорона здоров'я молоді, формування у неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку.

Держава приділяє багато уваги молодіжній політиці, визначаючи її як систематичну діяльність держави у відносинах з особою, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій і судовій сферах. Мета молодіжної політики полягає у створенні соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого самовираження, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України.

Перед Національною радою з питань молодіжної політики при Президенті України поставлено завдання вивчення й прогнозування соціальних і морально-політичних процесів у молодіжному середовищі; вивчення і наукового обґрунтування пріоритетних напрямків державної молодіжної політики, концептуальних завдань зміцнення правових і матеріальних гарантій молоді.

Нині Міністерство юстиції України розробляє пропозиції щодо приведення законодавства України з питань прав та інтересів дітей у відповідність з міжнародними нормами; вивчає міжнародну практику з проблем дітей; встановлює тісне міжнародне співробітництво шляхом укладення двосторонніх міжнародних договорів з питань встановлення опіки й піклування і приєднання України до міжнародної Конвенції з питань захисту дітей і співробітництва в галузі міжнародного усиновлення.

У травні 1993 р. у Нідерландах відбулась XVII сесія Гагської конференції з міжнародного приватного права. На ній обговорювався проект Конвенції про захист дітей і співробітництво в галузі міжнародного усиновлення дітей. Мета розробленого проекту полягає у створенні гарантій для забезпечення того, щоб міжнародне усиновлення здійснювалося з максимальним урахуванням інтересів дитини, з повагою до її основних прав, визнаних у міжнародному праві; створення системи співробітництва між державами для забезпечення додержання цих гарантій і, отже, унеможливлення крадіжок дітей, їх продажу і торгівлі ними.

Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. передбачає систему заходів охорони дитинства, до яких належать:

- визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охорони дитинства, удо-

сконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами в цій сфері;

- забезпечення належних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності;
- здійснення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;
- встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди.

Водночас зазначений Закон передбачає конкретні *права і свободи дитини*:

- * на життя й охорону здоров'я;
- на ім'я і громадянство;
- » на достатній життєвий рівень;
- на вільне висловлення думок і отримання інформації;
- на захист від усіх форм насильства;
- » на майно;
- на житло;
- на освіту;
- на залучення до національної та світової культури;
- на здійснення підприємницької діяльності та ін.

Важливим кроком на шляху до захисту дітей стало прийняття Верховною Радою України *Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»* від 15 листопада 2001 р. Цим Законом чітко встановлено правові, соціальні та організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів попередження насильства в сім'ї. *Насильство в сім'ї* — це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї до іншого, що порушують конституційні права і свободи дитини або завдають їй моральної шкоди чи шкоди її фізичному або психічному здоров'ю. Законом визначається кілька видів насильства, що можуть бути застосовані до дитини в сім'ї:

- *фізичне насильство* — умисне нанесення побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті, гіору-

шення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди її честі й гідності;

- *сексуальне насильство* — протиправне посягання на статеву недоторканність;
- *психологічне насильство* — дія члена сім'ї на психіку дитини шляхом образ або погроз, переслідування, залякування тощо;
- *економічне насильство* — у*мисне позбавлення дитини житла, їжі, одягу, майна чи коштів.

Цим Законом передбачено створення кризових центрів та центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї з метою своєчасного захисту дітей і молоді, що зазнають насильства у власній родині.

11.2. Соціальні та культурні права й свободи дітей і молоді

З урахуванням міжнародно-правових актів та стандартів, загальнолюдських вимірів та цінностей побудовано розд. II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, де закріплено нову концепцію прав людини. Як впливає зі змісту Конституції України, основні права та свободи людини і громадянина доцільно класифікувати за такими ознаками: громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні.

Соціальні права і свободи молоді

Конституцією України, зокрема, передбачені такі соціальні права, як право на працю (ст. 43), на страйк (ст. 44), на відпочинок (ст. 45), на соціальний захист (ст. 46), на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування (ст. 49). Розглянемо деякі з них.

Пріоритетним соціальним правом є право на працю.

Законодавство з питань регулювання праці молоді й пільг для неї має комплексний характер. Завдання виховання, його методи, засоби здійснення захисту дітей і молоді від негативних впливів регулюються нормами різних галузей права. При цьому важливо усвідомити взаємозв'язок цих норм, спрямованих на створення в державі нормального середовища для сімейного виховання неповнолітніх дітей і всебічного захисту їх прав та інтересів.

У ст. 10 *Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права 1966р.* визначається необхідність особливого за-

хисту дітей. У цьому документі зазначено, що особливі заходи охорони і допомоги мають поширюватися на всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації. Діти повинні бути захищені від економічної і соціальної експлуатації. А застосування праці дітей у галузях, шкідливих для моралі та здоров'я чи небезпечних для життя останніх або таких, що можуть завдати моральної шкоди їх нормальному розвитку, повинно каратися за законом.

Державна статистика не має даних про використання дитячої праці в недержавних секторах економіки, домашніх і сільських господарствах. Але достатньо вийти на вулицю, відвідати стихійні чи стаціонарні ринки, щоб на власні очі пересвідчитись у застосуванні праці дітей.

Дитяча праця використовується в усьому світі. Так, в Африці, Бразилії та Мексиці працюючі діти становлять 20 % загальної робочої сили, а в Азії — 19 %. В Італії лише в районі Неаполя працює 10 тисяч дітей, в Іспанії — понад 100 тисяч. У США сотні тисяч дітей іммігрантів працюють на фермах, у магазинах, на швейних фабриках.

Незважаючи на наведені факти неповнолітні мають встановлені законодавством України трудові пільги, які загалом відповідають світовим стандартам. Так, до пільг належать встановлення мінімального віку для прийняття на роботу (Конвенція МОП «Про мінімальний вік прийняття на роботу» від 26 червня 1973 р.), обмеження застосування нічної праці дітей і підлітків на непромислових роботах (Конвенція МОП «Про вік прийняття дітей на непромислові роботи» від 22 червня 1937 р.). Важливим елементом права на працю є *Конвенція «Про медичні обмеження дітей і підлітків з метою з'ясування придатності до роботи у промисловості й непромислових роботах»* від 9 жовтня 1946 р. Згідно з цією Конвенцією діти і підлітки віком до 18 років не приймаються на роботу, якщо в результаті медичного обстеження не буде встановлено, що вони придатні для роботи, на якій вони можуть бути використані.

Особливості трудових відносин неповнолітніх містяться у гл. XIII «Праця молоді» КЗпГ України та Законі України «Про охорону праці».

На всіх підприємствах і в організаціях встановлюється броня для прийняття на роботу і професійне навчання на виробництві молоді, яка закінчила загальноосвітні школи, професійні навчально-виховні заклади, та інших осіб віком до 18 років. У ст. 196 КЗпГ України встановлено, що районні й міські державні адміні-

страції, виконками рад народних депутатів повинні затверджувати програми влаштування на роботу молоді. Неповнолітні належать до категорії осіб, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці. Саме тому Закон України «Про зайнятість населення» передбачає «обов'язок місцевих рад народних депутатів і державні адміністрації бронювати на підприємствах, в установах та організаціях до 5 % загальної кількості робочих місць». У ці 5 % входять і неповнолітні, які потребують працевлаштування.

Згідно з Конституцією України кожен має право на житло. Після проголошення права на житло в Конституції України насамперед зазначається, що держава створює умови, за яких кожний громадянин може реалізувати своє право на житло. А особи, які потребують соціального захисту (на відміну від попередньої Конституції), мають додаткові гарантії щодо реалізації свого права на житло.

Так, молода сім'я може одержати допомогу на будівництво житла. Молодою вважається сім'я, в якій чоловік і дружина не старші 28 років. Вперше про можливість подання допомоги молодим сім'ям для будівництва житла зазначено в Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». На основі цього Закону Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову «Про додаткові заходи щодо реалізації молодіжної житлової політики» від 3 грудня 1997 р., що затвердила Положення про порядок надання пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям. Зокрема, кредит видається банком за місцем постійного проживання позичальника (молодої сім'ї) у розмірі не більше 95 % вартості будівництва або реконструкції житла на момент укладення кредитної угоди терміном до 30 років з відсотковою ставкою в розмірі 3 % річних. Сума кредиту обчислюється виходячи з норми 21 кв. м загальної площі на одного члена сім'ї позичальника й додатково 10 кв. м на сім'ю.

У Конституції України передбачається право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування. При цьому зазначається, що держава створює умови для ефективного й доступного для всіх громадян медичного обслуговування і що в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога подається безплатно, а існуюча система таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності й дбає про розвиток фізичної культури і спорту.

У Національній програмі «Діти України» зазначено, що вже йдучи до школи 60 % дітей мають якісь порушення соматичного або психічного характеру. Збільшується кількість дітей, що мають психоневрологічні захворювання (328,8 тис.), захворювання нервової системи і органів чуття (1,3 млн); 10 % загальної кількості дітей, що йдуть до першого класу загальноосвітньої школи, мають затримку психічного розвитку. У значній частини школярів спостерігається недорозвиненість емоційно-почуттєвої, інтелектуальної і вольової сфер. Почастішали випадки порушення у дітей імунної системи, хронічних запалень легенів, органів травлення і захворювань щитовидної залози.

Згідно з міжнародними нормами і стандартами було розроблено і прийнято Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. Ці Основи передбачають існування спеціального порядку профілактики й лікування особливо небезпечних захворювань: психічних та венеричних, туберкульозу, СНІДу, хронічного алкоголізму, наркоманії. Саме в цій сфері потрібний особливий контроль за дотриманням положень про права людини. Важливе значення у сфері охорони здоров'я мають також закони України «Про попередження захворювання СНІДом та соціальний захист населення» (1991 р.) і «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» (1995 р.).

Останніми роками поширення в Україні наркотичних речовин набуло великого розмаху. У дослідженнях, які здійснювала група соціологів і психологів Київського інституту соціології НАН України, вивчався стан поширення наркотичних речовин серед різних верств молоді й мотиви залучення молоді до наркоманії.

Культурні права і свободи молоді

Важливим видом конституційних прав і свобод людини й громадянина в системі передбачених Конституцією України прав і свобод є культурні права і свободи. Ці права з різних обставин найменшою мірою систематизовані, проте надзвичайно багатогранні по суті, за змістом, формами і гарантантами. У загальному розумінні ці права є мірою духовності особи, суспільства і держави.

За змістом *культурні (духовні) права і свободи молоді є суб'єктивними правами особи в культурній (духовній, ідеологічній) сфері*. Вони становлять межі можливого, дозволеного для особи, межі, грані або образ її поведінки чи діяльності в цій сфе-

рі. Згідно з Конституцією України безпосередньо до культурних прав і свобод належать насамперед такі: право на освіту (ст. 53), на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54), на свободу думки і слова (ст. 34) та ін.

У різний історичний час погляди на мету і завдання освіти зазнавали значних змін, до яких спричиняли релігійні й соціальні інтереси та погляди. Право на освіту відбито в законодавстві багатьох країн світу. З урахуванням Загальної декларації прав людини розроблено низку міжнародних документів з конкретних зобов'язань і гарантій, які забезпечують догримання основних прав на освіту. Прикладом є Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, прийнята ЮНЕСКО в 1960 р.

На початку третього тисячоліття освіта перетворилась на найважливішу галузь людської діяльності, в якій безперервно зростають витрати. У 1999 р. окремі розвинені країни світу витратили на освіту таку частку валового національного доходу: Ізраїль — 9,5 %, Канада — 7,4%, Україна — 7,29%, США — 7,0%, Швеція — 6,8 %, Франція — 5,9 %, Німеччина — 4,9 %, Японія — 4,8 %.

У Законі України «Про освіту» в редакції від 23 березня 1996 р. передбачено: *«Освіта — основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами».*

При реалізації права на освіту молодь має право спілкуватись державною мовою. Упродовж багатьох років українська мова пригноблювалась. У цьому зв'язку наведемо такі дані:

- 1720 р. — Указом Петра I заборонено друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних;
- * 1764 р. — викладання в Києво-Могилянській академії переведено на російську мову;
- * 1769 р. — Російською православною церквою заборонено друкувати і використовувати український «Буквар»;
- 1786 р. — київський митрополит С. Миславський наказав, щоб в усіх церквах дяки та священники читали молитви і правила службу Богу «голосом, свойственным российскому наречию». Таке саме було заведено й у школах України;
- 1863 р. — міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв видав циркуляр про заборону друкувати підручники й художню літературу та книги релігійного змісту українською мовою, якої «не было, нет и быть не может»;

- 1876 р. — Олександр II видав Емський указ про заборону ввезення в імперію будь-яких книжок і брошюр, написаних «малоросійським нарідчям»;
- 1884 р. — заборонено українські театральні вистави в усіх губерніях Малоросії;
- 1903 р. — Указом Сенату Російської імперії українська мовна культура й освітня діяльність оголошені шкідливими, оскільки «можуть викликати наслідки, що загрожують спокою та безпеці імперії»;
- * 1938 р. — постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР»;
- 1958 р. — Положення про вивчення другої мови (тобто української) «за бажанням учнів та батьків».

Ці історичні факти тісно пов'язані з правом на участь у культурному житті. Галузь культури — це сфера, з якою найтісніше пов'язана індивідуальність особи, оскільки кожна людина має право на особисту національну культуру або прилучення до іншої культури. Згідно зі ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. держави визнають право кожної людини на участь у культурному житті. Зміст цього права означає, що молоді особи мають право користуватись усіма досягненнями культури: йдеться і про національну культуру, і про культурну спадщину інших народів.

Одночасно ніхто не може заборонити або обмежити право людини створювати літературні, художні та інші твори. Участь кожної людини у культурному житті має бути повноцінною і здійснюватись в обсязі, який кожна людина вважає для себе необхідним або достатнім.

Декларація принципів міжнародного культурного співробітництва 1966 р. визначає, що «усі культури — це частина загального надбання людства».

11.3. Юридичні гарантії реалізації прав дітей і молоді та їх захист

Для забезпечення реалізації прав молоді погрібна не тільки міжнародно визнана і закріплена Конституцією України правова норма, а й відповідні вітчизняні та міжнародні механізми й процедури захисту прав дітей і молоді. Потрібні також смілива активність молоді у відновленні власних порушених прав і підтримка її вимог суспільством.

Юридичні гарантії — це спеціальний правовий засіб забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав молоді. Конституція України є гарантом прав молоді, оскільки гарантує кожній людині широке коло політичних, соціальних та економічних прав і свобод. Зокрема, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості й обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний розвиток особистості (ст. 23).

Конституція України піднесла на якісно новий рівень систему юридичних гарантій охорони прав і свобод громадян. Конституційні права та свободи громадян, і особливо молоді, захищає насамперед суд, про що йдеться у ст. 55 Конституції України. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а після використання всіх національних засобів правового захисту — до відповідних міжнародних судових установ чи до міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань, звертатися за захистом до суду та інших державних органів тощо (ст. 55 Конституції України).

Багато міжнародних документів, спрямованих на захист прав та інтересів дітей і молоді, зазначають пріоритетне право держави в питанні виховання і розвитку підростаючої генерації.

Однак важливе значення має дотримання прав молоді будь-якою державою, що висловлено в розробці конвенційних норм, згідно з якими держава повинна брати на себе зобов'язання міжнародно-правового характеру з реалізації важливих прав дітей і молоді в повному обсязі.

Як передбачено ст. 102 Конституції України, гарантом прав і свобод людини є Президент України.

Відповідно до Конституції України в межах своєї компетенції організаційну діяльність із забезпечення прав і свобод здійснюють Кабінет Міністрів України (п. 2, ст. 116), місцеві державні адміністрації (п. 2, ст. 119), прокуратура (ст. 121), Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, органи місцевого самоврядування та ін.

Практичні завдання

1. Разом з вчителем складіть запитання анкети для молоді з метою визначення повноти їхньої обізнаності у своїх правах та інтересах.
2. Розробіть модель кризового центру жертв насильства в сім'ї. Визначіть його завдання і повноваження.

3. Занотуйте конкретні статті з Конституції України, які передбачають забезпечення та захист прав й інтересів дітей і молоді.

Питання для самоконтролю

1. Які міжнародні документи регулюють питання захисту прав та інтересів дітей і молоді?
2. Якими національними нормативними актами визначено правове поле захисту дітей і молоді?
3. Яким нормативним актом передбачено захист дітей від насильства в сім'ї?
4. Соціальні права і свободи молоді.
5. Культурні права і свободи молоді.
6. Забезпечення реалізації прав та інтересів дітей і молоді.

Список рекомендованої літератури

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» // ВВР України. — 1995. — № 6. — Ст. 35.
3. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї II ВВР України. — 2002. — № 10. — Ст. 70.
4. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні II ВВР України. — 1996. — № 16. — Ст. 166.
5. Указ Президента України від 3 грудня 1995 р. № 1129 «Про Національну раду з питань молодіжної політики» // Уряд, кур'єр. — 1995. — 9 груд.
6. Указ Президента України від 18 січня 1996 р. № 63/96 «Про Національну програму «Діти України» // Уряд, кур'єр. — 1996. — 25 січ.
7. Конвенція ООН «Про права дитини» // Право України. — 1993. — № 5-6. — С. 56-64.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання Українського Фонду сприяння соціальному захисту неповнолітніх» від 14 жовтня 1998 р. // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 42.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної програми «Діти України» від 8 липня 1995 р. № 502. — К.: Інформ. центр «Ліга» при Мін'юсті України (база «Закон»), 1995.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про центр медико-соціальної реабілітації неповнолітніх» від 6 вересня 1996 р. № 1072 // 36. постанов Уряду. — 1996. - № 17. — Ст. 481.
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку видачі приватизаційних паперів неповнолітнім громадянам, громадянам, визнаним у встановленому порядку недієздатними чи обмежено дієздатними, і громадянам, що відбувають покарання у вигляді

позбавлення волі, і порядок їх використання» від 26 квітня 1995 р. № 308 *і* ВВР України. — 1995. — № 7. — Ст. 179.

12. *Постанова* Кабінету Міністрів України «Про подальший розвиток мереж? центрів соціальних служб для молоді та підвищення ефективності їх діяльності» від 21 січня 1998 р. № 63 // *Праця і зарплата*. — 1998. — № 4. — С. 2.

13. *Шость Н.В., Козир М.К., Ситник О.М.* Енциклопедія сучасного права неповнолітніх. — К.: Рідна мова, 1997.

ПРАВОВА ОХОРОНА ПРИРОДИ

12.1. Правова охорона навколишнього середовища

Екологічна проблематика в сучасному світі стає, безперечно, домінуючою. Без перебільшень йдеться про майбутнє людства. Проте в соціальній практиці усвідомлення цього відбувається повільно.

Екологічна ситуація, що склалася нині в Україні, на всіх рівнях однозначно кваліфікується як катастрофічна.

Швидкість деградації довкілля в Україні перевищила швидкість процесів біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто порушення екосистеми набирає необоротного характеру.

Екологічні проблеми найактуальніші у великих промислових регіонах України. При переході до ринкових методів управління територіями регіонам щодалі надається більше самостійності у вирішенні економічних питань. Однією з основних проблем є підготовка і прийняття концептуального документа з правового регулювання екологічної політики з охорони навколишнього природного середовища.

Верховною Радою України 25 червня 1991 р. було прийнято Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини є невіддільною умовою сталого економічного та соціального розвитку України.

З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

Цей Закон визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Завдання правової охорони навколишнього природного середовища відображені у ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Насамперед це регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Відносини в галузі правової охорони навколишнього природного середовища в Україні регулюються цим Законом, а також розроблюваними на цій основі лісовим законодавством, законодавством про надра, охорону атмосферного повітря, охорону й використання рослинного і тваринного світу та іншим спеціальним законодавством.

Правова охорона навколишнього природного середовища здійснюється за принципами, сформульованими у ст. 2 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів, лімітів використання природних ресурсів;
- ^ш гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- * запобіжний характер заходів охорони навколишнього природного середовища;
- екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень з питань охорони навколишнього природного середовища, використання і відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;
- додержання просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів і комплексів;
- * науково обгрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства;
- * обов'язковість екологічної експертизи;
- ^а гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;
- » стягнення плати за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства навколишнього природного середовища;

- вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;
- " поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;
- вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.

Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни повинно супроводжуватися також створенням безпечного стану довкілля для життєдіяльності суспільства і кожної людини, спираючись на досконалу правову систему, яка має базуватися на гуманістичних і демократичних ідеях та принципах міжнародного права.

Як підкреслювалось на конференції ООН з охорони навколишнього середовища і сталого розвитку, «людство здатне зробити розвиток сталим, щоб він задовольняв потреби сучасного людства, не піддаючи ризику життя і здоров'я наступних поколінь».

У цьому процесі центральне місце посідає законодавство в галузі регулювання відносин з використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки (екологічного законодавства України), яке має надати розвитку цих правовідносин окресленої цілеспрямованості, формальної визначеності, сприяти їх всебічному врегулюванню і подоланню різних колізій, створити юридичні засади для своєчасного застосування уповноваженими органами держави системи превентивних, оперативних, кореляційних, стимулюючих та державно-правових регулятивних і примусових важелів до юридичних та фізичних осіб і юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Завдяки цьому і здійснюється правова охорона навколишнього природного середовища.

Україна бере участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони навколишнього природного середовища на державному і громадському рівнях відповідно до законодавства України та міжнародного права.

Якщо міжнародним договором, укладеним Україною, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в екологічному законодавстві України, то застосовуються правила міжнародного права.

12.2. Правове регулювання природокористування

Спілкування людини з природою, що постійно потрібно їй для забезпечення свого існування, і є в найзагальнішому вигляді природокористуванням. Користування природою покладено в основу життя й існування людини. Тому історично і фактично природокористування є фундаментом суспільного життя.

Оцінюючи значення природокористування в межах права навколишнього середовища, необхідно зважати на те, що воно є не тільки засобом задоволення різноманітних потреб людини, а й водночас фактором шкідливого впливу на природу.

Використання людиною природних ресурсів для своїх потреб значною мірою регламентується правом. Сукупність норм, що регулюють відносини з використання природних скарбів, називається *правом природокористування*. Такі норми містяться переважно у природоресурсному законодавстві — земельному, водному, лісовому, фауністичному, про надра. Окремі норми, що стосуються природокористування, передбачені в законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. (розд. 9), «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р. (розд. 5), «Про тваринний світ» від 3 березня 1993 р. (розд. 2).

До найважливіших принципів природокористування належать його цільовий характер, плановість і тривалість, ліцензування, урахування надзвичайного значення в житті суспільства. Визнаними видами права природокористування є право земле-, водо-, лісокористування, користування надрами, тваринним світом, природно-зановідним фондом. Ця класифікація впливає з аналізу чинного екологічного законодавства України.

Згідно зі ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вирізняються такі види природокористування, як право загального і спеціального використання природних ресурсів. Суб'єктами права загального користування природними ресурсами можуть бути всі громадяни з метою задоволення найрізноманітніших потреб та інтересів. Воно здійснюється громадянами безкоштовно та безліцензійно, тобто для цього не треба відповідного дозволу уповноважених органів і осіб. Загальним вважається, наприклад, право використання парків, скверів, водоймищ, лісів, збирання дикорослих ягід, грибів, горіхів тощо. Зауважимо, що право загального природокористування закріплене у ст. 13 Конституції України: «Кожний грома-

дянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону».

Похідним від загального використання природних ресурсів є спеціальне природокористування. На відміну від загального *спеціальне використання конкретних природних ресурсів* здійснюється громадянами, підприємствами, установами і організаціями у випадках, коли відповідна, визначена в законодавстві частина природних ресурсів передається їм для використання. Зазвичай таке передання є платним і таким, що визначається в часі. Надання природних ресурсів відбувається на основі спеціальних дозволів — державних актів на право постійного користування, наприклад, землею, договорів оренди землі, лісорубських білетів та ордерів, ліцензій, мисливських карток тощо. Цілі спеціального використання можуть бути різні, але вони завжди обумовлюються. Так, землі використовуються для потреб сільськогосподарського виробництва, розвитку рослинництва і тваринництва та їх інфраструктури, надра — для видобутку корисних копалин, вода — для пиття та побутових потреб населення, а також для виробництва.

Окрім того, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» покладає на громадян, підприємства, установи та організації як суб'єктів спеціального використання природних ресурсів спеціальні обов'язки. Так, плата за спеціальне природокористування встановлюється на основі нормативів плати і лімітів використання природних ресурсів. До того ж суб'єкти спеціального природокористування зобов'язані вносити плату за забруднення навколишнього природного середовища. Ця плата встановлюється за викиди в атмосферу забруднюючих речовин, їх скидання на поверхню води, у територіальні та морські води, а також під землю.

Контроль у сфері використання та охорони навколишнього природного середовища здійснюється через перевірку, нагляд, обстеження, інвентаризацію й експертизи. Він може здійснюватися як уповноваженими державними органами, так і громадськими формуваннями.

12.3. Правове забезпечення екологічної безпеки

Останніми роками в Україні багато уваги приділяється правовим аспектам екологічної безпеки. Це пов'язано насамперед з глобальними проблемами виживання людства в умовах різкого підвищення кризових явищ, зумовлених шкідливим впливом тех-

ногенного характеру на навколишнє природне середовище, масштаби якого значно перевищують наслідки впливу природного характеру. Класичними прикладами цього в планетарному масштабі є руйнування озонового шару і парниковий ефект. Таким чином, проблема екологічної безпеки становить складову загальної системи міжнародної безпеки.

Розв'язання посталої проблеми, як і проблем, пов'язаних з іншими видами безпеки (військової, екологічної, соціальної та ін.), є умовою виживання людства.

Екологічна безпека розглядається як найважливіша складова системи національної безпеки України в Концепції (основи державної політики) національної безпеки України, затвердженій постановою Верховної Ради України від 16 серпня 1997 р.

Останнім часом органами державної влади було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки. Основними з них є Концепція розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 року, затверджена постановою Верховної Ради України від 17 жовтня 1995 р., Закон України «Про використання ядерної енергії і радіаційної безпеки» від 8 лютого 1995 р., Постанова Верховної Ради України «Про національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра і поліпшення якості питної води» від 27 лютого 1997 р. Практично в усіх областях України розроблені програми оздоровлення екологічної обстановки на їх території.

У науковій літературі наводяться різні визначення поняття «екологічна безпека». Деякі автори розуміють її як сукупність засобів і прийомів, що сприяють попередженню погіршення екологічної обстановки, небезпечної для здоров'я і життя людини, навколишнього природного середовища, і режим використання природних ресурсів. Інші вважають екологічну безпеку процесом захисту найважливіших інтересів особистості, суспільства, природи, держави від реальних і потенційних загроз, породжених антропологічним або природним впливом на навколишнє природне середовище.

На нашу думку, *екологічна безпека* — це стійкий стан навколишнього природного середовища, що забезпечує відсутність небезпеки заподіяння шкоди життю і здоров'ю людей, екосистемам відповідно до умов припустимого ризику, пов'язаного з поширенням різноманітних технологій.

Згідно зі ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» *екологічна безпека* — це такий стан

навколишнього природного середовища, коли забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки і виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянами України через здійснення широкого комплексу взаємозалежних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (ст. 16 Конституції України). Громадяни України мають право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище і відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

З правових позицій безпеку потрібно розглядати як соціальну категорію, що властива людському суспільству і формується в межах суспільних відносин.

Таким чином, з огляду на викладене під екологічною безпекою потрібно розуміти:

- захист життя і здоров'я людини від наслідків технологічної діяльності й негативних взаємодій природного характеру;
- захист природних екосистем (безпечного стану навколишнього природного середовища, включаючи діяльність людини) від шкідливого впливу на життя, здоров'я й умови проживання людей;
- обов'язкове наукове прогнозування впливу існуючих і можливого впливу розроблюваних технологій як на темпи науково-технічного прогресу, так і на аналіз його наслідків для навколишнього природного середовища, тобто на умови проживання майбутніх поколінь людей.

Існування біосфери загалом і її екосистем, включаючи людину, можливе за умови стабільності їх функціонування. За значенням безпека завжди є винятком небезпеки або зменшення її до безпечного для людини рівня. Іншими словами, забезпечення екологічної безпеки становить усунення екологічної небезпеки. У правовій літературі під екологічною безпекою розуміється суспільна безпека і безпека для навколишнього природного середовища, сукупність безпечної діяльності техногенних систем і породжених впливом цього і природних чинників негативних природних процесів.

Але правове забезпечення екологічної безпеки необхідне при настанні такої небезпеки. Тому слід виявити насамперед причини

цієї небезпеки. Проте цим питанням людство почало займатися значно пізніше, ніж мало б. Іншими словами, екологічна безпека усуває небезпеку, що вже настала, а необхідно, щоб вона цю небезпеку попереджала. Так, нині у Придніпровському регіоні України визначено екологічну ситуацію, що усуває і водночас попереджає небезпеку.

Розглянемо причини зростаючого рівня аварійності, техногенно-екологічної небезпеки, безупинного збільшення згубних катастрофічних природних явищ. Зокрема, при вивченні екологічної ситуації у Придніпровському регіоні було виявлено кілька причин: застарілі технології; зношене устаткування, що продовжує працювати на знос; низька кваліфікація робітників і невідповідність керівників; безконтрольність та ін. Пояснюючи кризу природних явищ, зазначимо, що природа не витримує перенасичення її промисловими підприємствами, що забруднюють і руйнують гармонію природи. Так, Придніпровська гідроелектростанція винна у штучному створенні зони екологічного бідуювання на територіях Самарського і Дніпропетровського (сільського) районів, де через безмежне накопичення зольно-жужільних відвалів повністю знищено річку Шиянку (її засипано шлаком). Надзвичайно великий обсяг компонентів шкідливих речовин, що викидаються в атмосферу, за роки існування електростанції забруднили і продовжують забруднювати родючі чорноземні ґрунти на багато десятків кілометрів.

Аналізуючи зазначені причини, мимоволі доходимо висновку, що сучасний аварійний стан ставить за обов'язок теперішньому керівництву всіх інстанцій і рангів невідкладне вжиття ефективних практичних заходів для створення надійної попереджувальної системи проти аварійності й збереження здоров'я і життя людей. Нині Міністерством надзвичайних ситуацій України створено Інспекцію цивільної оборони і техногенної безпеки, що й націлена на розв'язання вказаних важливих питань і завдань. Виявити загрозу аварійності (не аварію, що вже є фактом, який відбувся, а отже втрати, а вже загрозу її виникнення), встановити її причини і привернути увагу керівництва, уряду — ось завдання інспекції у справі попередження аварій як у масштабах держави, так і в регіональному.

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» такі інспекції й інші організації із забезпечення екологічної безпеки з метою здійснення ефективної і цілеспрямованої діяльності України щодо організації і координа-

ції заходів охорони навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання і відтворення природних ресурсів на перспективу можуть розробляти й застосовувати державні, республіканські, міждержавні, регіональні місцеві та інші територіальні програми. Порядок розробки державних екологічних програм визначається Кабінетом Міністрів України.

Проте зауважимо, що останнім часом, як випливає з аналізу, стан охорони праці на виробництві залишається незадовільним, кількість аварій великою, а рівень виробничого травматизму високим.

Керівники промислових підприємств мають право самі вибирати організацію, що здійснюватиме для них діагностику, чого не можна сказати про перевірку дотримання промисловими підприємствами норм і умов екологічної безпеки навколишнього природного середовища. На початку 1997 р. Дніпропетровська обласна державна адміністрація разом з Держнаглядкомітетом з охорони праці здійснила широку акцію, присвячену безпеці життєдіяльності населення. Не залишились осторонь від виконання її рішень і місцеві ради, і керівники районних державних адміністрацій. Серед питань, що становили інтерес з боку населення, було питання про дію радіації на людину і навколишнє природне середовище, бо у власному будинку людина повинна жити в екологічній безпеці.

Так, за ствердженням президента Екофонду Придніпров'я В.М. Задорського, крім шуму, пилу, гару, що влітають в оселю людини через квартирки, їй дошкуляють й різні випромінювання. Практично весь район Нагорного ринку перебуває під сильним електромагнітним випромінюванням телевізійної вежі, що перевищує норми понад 40 разів; на здоров'ї мешканців вулиці Вороніилова позначається сусідство токсичної взуттєвої фабрики. І такому шкідливому впливу піддається близько 80 % території Дніпропетровська.

Водночас в Україні здійснюються систематичні комплексні наукові дослідження навколишнього природного середовища і природних ресурсів з метою розробки наукових основ їх охорони й раціонального використання, забезпечення екологічної безпеки. Координують і узагальнюють результати цих досліджень Академія наук України і Міністерство природного середовища і ядерної безпеки України.

12.4. Економіко-правовий механізм охорони довкілля

Загальна характеристика економіко-правового механізму

Перехід економіки країни до ринку зумовлює збільшення техногенного навантаження на природу, що пов'язано з негативними наслідками для довкілля. Погіршення стану навколишнього природного середовища в результаті, наприклад, забруднення його відходами виробництва знижує продуктивність сільської, лісової, рибної і мисливської галузей господарства. За оцінками вчених, щорічні втрати економіки України від забруднення довкілля і нерационального природокористування, становлять 15—20 % національного доходу.

Екологічна ситуація, що склалася в Україні останнім часом, є результатом того, що раніше економічний розвиток країни планувався і здійснювався без належного врахування екологічних вимог і інтересів суспільства. Обстоюючи економічні та екологічні інтереси суспільства, держава повинна створювати необхідні й оптимальні умови для поєднання економічного розвитку з природокористуванням та охороною довкілля. Це можливо лише шляхом комбінації заходів адміністративно-правового впливу на природокористувачів і економічного регулювання природокористування й охорони навколишнього природного середовища.

Сукупність передбачуваних законодавством економічних заходів, що забезпечують охорону навколишнього середовища і раціональне природокористування, становить економічний механізм. Цей механізм, що входить у систему правового регулювання екологічних відносин, виконує певні важливі функції. Насамперед він спрямований на економічне забезпечення природокористування і охорони довкілля. Це одна з його основних функцій, що реалізується послідовним здійсненням усіх необхідних заходів, які входять до складу економічного механізму.

Економіко-правовий механізм регулювання охорони навколишнього природного середовища складається з різноманітних засобів впливу на економічні інтереси суб'єктів природоохоронних відносин з метою стимулювання впровадження і реалізації ефективних екотехнологічних та інших заходів, необхідних для підвищення рівня екологічної безпеки у країні.

Заходи правового забезпечення економічного механізму охорони довкілля різняться за юридичною природою. Це можуть

бути заходи як адміністративного, так і цивільно-правового характеру. Але всі вони спрямовані на стимулювання фінансового інтересу суб'єктів господарської діяльності.

Основними складовими економіко-правового механізму природокористування є збори за спеціальне використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища й інші види шкідливого впливу на довкілля; система фінансування і кредитування природоохоронних заходів (державний, республіканський — Автономної Республіки Крим) і місцеві бюджети, природоохоронні фонди, банки, кошти підприємств, іноземні надходження та інвестиції тощо; екологізація податкової і цінової систем; підтримка становлення і розвитку екоіндустрії.

Кінцеве завдання економіко-правового механізму полягає в тому, щоб забезпечити за допомогою економічних засобів досягнення цілей екологічної політики держави, основні напрями якої затверджені Верховною Радою України 5 березня 1998 р.

Збір за спеціальне використання природних ресурсів

Платність є одним з основних принципів природокористування. Вона реалізується шляхом встановлення зборів у сфері природокористування і тісно пов'язана з включенням певної частини природних ресурсів у ринковий товарообіг. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» розрізняє три види зборів: за спеціальне використання природних ресурсів; забруднення навколишнього природного середовища; погіршення якості природних ресурсів. У законодавстві кожний з цих видів зборів поділяється на підвиди.

Структура зборів і процедура їх внесення регулюються екологічним законодавством та іншими нормативними актами.

Встановлення в законодавчому порядку зборів за спеціальне використання природних ресурсів має на меті підвищення інтересу носія екологічних прав щодо використання об'єктів природи, стимулювання природокористувача до забезпечення раціонального природокористування, підвищення ефективності природоохоронної діяльності. Ці збори є джерелом поповнення державного і місцевих бюджетів, а також екологічних фондів. Наявність таких зборів тісно пов'язана з матеріальним інтересом щодо збереження і відтворення природних ресурсів. Нарешті, стягнення зазначених зборів уможливує надходження додаткових коштів для відновлення й відтворення природних ресурсів.

Відносини щодо збору за спеціальне використання більшості природних ресурсів регулюються переважно відповідними поресурсовими законодавчими актами. Водночас стосовно окремих природних ресурсів діють спеціальні нормативні акти. Так, Земельний кодекс України закріплює принцип платності у сфері використання землі. Закон України «Про плату за землю» конкретизує і деталізує положення Земельного кодексу. Плата за землю справляється у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначається залежно від грошової оцінки земель, яка, у свою чергу, є капіталізованим рентним доходом із земельної ділянки і застосовується для економічного регулювання земельних відносин.

Кошти від плати за землю використовуються виключно для фінансування заходів з раціонального використання та охорони земель; підвищення родючості ґрунтів; створення земельного інноваційного фонду; економічного стимулювання власників землі й землекористувачів до поліпшення якості земель, підвищення родючості ґрунтів і продуктивності земель лісового фонду; надання пільгових кредитів; часткового погашення позичок та компенсації втрат доходів власників землі та землекористувачів внаслідок тимчасової консервації земель, порушених не з їх вини, та ін.

Збори за забруднення навколишнього природного середовища і погіршення якості природних ресурсів

Важливим напрямком узгодження економічних та екологічних інтересів підприємств, концентрації коштів для вирішення регіональних проблем є запровадження збору за забруднення навколишнього середовища у вигляді обов'язкових (фіксованих) і штрафних зборів. Перші з них мають здійснюватися в межах встановлених для конкретних підприємств нормативів щодо викидів (скидів) забруднюючих речовин і розміщення відходів, а другі — стягуватися за аварійне, надмірне забруднення довкілля.

Збір за забруднення довкілля розглядається як один з основних економічних стимулів для того, щоб підприємства-природокористувачі, діяльність яких пов'язана з впливом на навколишнє середовище, самі вживали заходів зі зменшення забруднення довкілля згідно з вимогами законодавства. Такі заходи можуть виявлятися у різних формах. По-перше, великі розміри регулярних зборів за надмірне забруднення спонукають гірродокористувачів забезпечувати високу ефективність роботи діючих очисних спо-

руд або вдосконалювати технологію виробництва. По-друге, значний ефект зі зниження рівнів забруднення довкілля може досягатися природокористувачами за рахунок підвищення вимог до працівників і забезпечення дотримання трудової та технологічної дисципліни.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає збори за викиди і скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів промислового, сільськогосподарського, будівельного та іншого виробництва. Крім того, у законодавстві йдеться, по-перше, про викиди і скиди забруднюючих речовин, а також розміщення відходів у межах встановлених лімітів; по-друге, про такі ж дії в разі перевищення лімітів. Остання обставина має практичне значення, що полягає в такому. Збори природокористувачів (включаючи громадян) за викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів та інші види шкідливого впливу в межах лімітів зараховуються на витрати виробництва, а за перевищення лімітів стягуються з прибутку у п'ятикратному розмірі, що залишається в розпорядженні підприємств, установ, організацій і громадян.

Положення ст. 44 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» деталізуються і конкретизуються постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р., якою затверджено *Порядок встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору*. Такий збір справляється за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин стаціонарними та пересувними джерелами забруднення; скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти, розміщення відходів. Нормативи збору за викиди стаціонарними джерелами забруднення і скиди, а також за розміщення відходів встановлюються відповідно до виду забруднюючих речовин і класу небезпеки відходів. Перелік видів забруднюючих речовин, на які встановлюється збір за викиди і скиди, може бути збільшений з урахуванням фактичних умов місцевими радами за поданням Міністерства економічних ресурсів України.

Розміри збору обчислюються його платниками на основі затверджених лімітів виходячи з фактичних обсягів викидів, скидів і розміщення відходів, нормативів збору та коригуючих коефіцієнтів. Загальний ліміт викидів стаціонарними джерелами забруднення для забруднюючих речовин встановлюється Міністерством економічних ресурсів України терміном на п'ять років.

Ліміти розміщення відходів визначаються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. За понадлімітні обсяги викидів, скидів і розміщення відходів збір обчислюється у п'ятикратному розмірі.

Збори за забруднення навколишнього природного середовища платники (крім розташованих у містах загальнодержавного значення) перераховують у таких розмірах:

- 20 % — до місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища, що утворюються у складі сільських, селищних, міських бюджетів, на окремі рахунки;
- 50 % — до місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища, що утворюються у складі бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів, на окремі рахунки;
- ^a 30 % — до Державного фонду охорони навколишнього природного середовища, що утворюється у складі Державного бюджету України, на окремий рахунок.

Платники збору, розташовані в містах Києві та Севастополі, збори за забруднення навколишнього природного середовища перераховують у таких розмірах:

- 70 % — до місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища, що утворюються у складі міських бюджетів, на окремі рахунки;
- 30 % — до Державного фонду охорони навколишнього природного середовища, що утворюється у складі державного бюджету України, на окремий рахунок.

Формування Державного фонду охорони навколишнього природного середовища з коштів від збору за забруднення довкілля та інших коштів має на меті концентрацію коштів і цільове фінансування природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів, у тому числі наукових досліджень з цих питань, а також заходів зниження впливу забруднення навколишнього природного середовища на здоров'я населення. Розпоряджається коштами зазначеного фонду Міністерство економічних ресурсів України.

12.5. Управління і контроль у галузі права

Важливе значення у процесі реалізації законодавства у сфері екологічної безпеки і суб'єктивного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля мають організаційно-правові форми забезпечення екологічної безпеки. Під цими формами слід розуміти опосередковані правовим регулюванням типи функціо-

пальної діяльності спеціально уповноважених державних структур, інших інституцій, спрямованих на організацію координації, розпорядження, узгодження, інформування, ліцензування, контролю тощо.

У ст. 92 Конституції України передбачено, що виключно законами визначаються питання екологічної безпеки і запроваджується режим зон надзвичайної екологічної ситуації. До повноважень вищого законодавчого органу України — Верховної Ради — належить законодавче регулювання зазначених відносин.

Центральне місце в системі правового забезпечення екологічної безпеки посідає Президент України. На нього Конституцією України покладається забезпечення державної безпеки і здійснення керівництва у сферах національної безпеки. Президент України оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з подальшим затвердженням такого рішення Верховною Радою України, оголошує Раду національної безпеки і оборони України. Правові засади організації та діяльності цієї Ради визначені в Законі України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р. Серед її функцій закон передбачає координацію і контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної, у тому числі екологічної, безпеки в мирний час, у разі військового або надзвичайного стану, виникнення кризової ситуації, а також внесення Президентом України пропозицій щодо реалізації заходів внутрішньої і зовнішньої політики у сфері екології.

Окрім того, нині в Україні діє Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій. Ця комісія діє відповідно до положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 лютого 1998 р. № 174.

До основних повноважень органів загальної компетенції належать визначення стратегічних національних інтересів України у сфері екології, розробки доктринальних державних документів, проектів законів України, заходів політичного, екологічного та економічного характеру, удосконалення системи забезпечення національної, зокрема екологічної, безпеки, сприяння фінансовому і матеріальному забезпеченню виконання заходів у зазначеній сфері, сфері екології.

Важливу роль у забезпеченні екологічної безпеки чинне законодавство відводить центральним органам спеціальної компетенції у сфері екологічної безпеки. На них покладаються переважно координуючі, організаційні, контрольні та інші виконавчо-роз-

порядні функції, спеціальний надвідомчий характер яких надає їм прерогативу реалізації цього напрямку державної екологічної політики. До таких організаційно-гравових структур належить система органів Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від Чорнобильської катастрофи і Міністерства охорони здоров'я України.

Міністерство екології та природних ресурсів (Мінекоресурсів) України створено відповідно до Указу Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573 на базі колишнього Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. Повноваження Мінекоресурсів України визначаються відповідним положенням, затвердженим Указом Президента України від 29 травня 2000 р. № 724.

Відповідно до цього положення Мінекоресурсів України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, раціонального використання природних ресурсів, екологічної та ядерної безпеки.

Згідно з покладеними на нього завданнями Мінекоресурсів України готує пропозиції щодо організації, формування та реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього середовища й раціонального використання ресурсів. Водночас на Мінекоресурсів України покладається реалізація єдиної наукової технічної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища і координація центральних та місцевих органів державної влади з економічних питань.

До повноважень Мінекоресурсів України належить також діяльність спільно з відповідними органами виконавчої влади зі стандартизації, сертифікації, акредитації, ліцензування за скидами та перевезеннями забруднених речовин та ін.

Чільне місце з питань екологічної безпеки належить Міністерству з надзвичайних ситуацій (МНС) України. Напрямки діяльності цього міністерства класифікуються за такими критеріями: організаційними, розпорядчими, координаційними, прогностичними, рекомендаційними, інформаційними, гарантуючими, установчими, комунікаційними.

Міністерство з надзвичайних ситуацій України очолює міністр, якого призначає Президент України. Міністр здійснює загальне керівництво МНС України, організовує діяльність колегії, розпоряджається її коштами, репрезентує міністерство в зовнішніх відносинах, виконує інші повноваження, що не суперечать законам України.

12-6. Правовий режим природно-заповідного фонду України

З метою збереження і передання прийдешнім поколінням багатства генофонду природи України окремі ділянки суші та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну і народногосподарську цінність, вилучаються з господарського використання повністю або частково й оголошуються відповідно до екологічного законодавства територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України.

Природно-заповідний фонд України розглядається як складова світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною, і має 6100 територій та об'єктів загальною площею 1412,8 тис. га.

Законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання (Закон України «Про природно-заповідний Фонд України» від 16 червня 1992 р.).

За соціально-екологічною спрямованістю **заповідництво в Україні поділяється** на два види: **природні території та об'єкти** (природні, біосферні заповідники, національні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища) та **штучно створені об'єкти** (ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, іарки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Залежно від унікальності, наукової, екологічної або естетичної цінності заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть мати загальнодержавне або місцеве значення.

Заказники поділяють на ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загально-екологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні, *пам'ятки природи* — на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Отже, формування системи законодавства України про природно-заповідний фонд дає можливість визначити, що в загальній системі права України формується самостійна галузь права — **природно-заповідне право**. За предметом і об'єктами воно тяжіє до системи екологічного права, входить основним інститутом у природоохоронне право.

Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду загальнодержавного значення здійснюється їх *спеціальними адміністраціями*.

Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється *підприємствами, установами та організаціями*, у віданні яких перебувають ці території та об'єкти.

Участь в управлінні територіями та об'єктами природно-заповідного фонду мають брати також *об'єднання громадян*.

Основними функціями управління в цій сфері є прогнозування розвитку заповідної справи на державному та регіональному рівнях, організація створення і оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, розподіл і перерозподіл природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, здійснення екологічної експертизи об'єктів, що негативно впливають чи можуть впливати на стан територій та об'єктів, введення до державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду, контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду, координація наукової діяльності в його межах.

Досягнення мети, задля якої створюються території та об'єкти природно-заповідного фонду, можливе лише за умови забезпечення збереження заповідних територій та необхідної поведінки всіх установ, організацій та громадян, що вступають у відносини з приводу природно-заповідного фонду. Це досягається шляхом встановлення *спеціального правового режиму*, який в юридичній літературі називається *заповідним*.

Заповідний режим включає закріплення у правових нормах правил подвійного характеру:

- умови, від яких залежить збереження природних територій та об'єктів у стані, необхідному для виконання покладених на них завдань і цілей — правові умови заповідного режиму;
- ^a умови користування територіями та об'єктами природно-заповідного фонду — правові вимоги заповідного режиму, що зводяться до встановлення правил необхідної поведінки осіб, які вступають у відповідні відносини.

Отже, *природні заповідники мають статус юридичних осіб*. В Україні їх налічується 12. Територія їх становить 0,2 % території країни.

З метою охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників на їх території встановлюється широке коло за-

боронних вимог до всіх осіб, які відвідують територію заповідника (ст. 16 Закону).

На території природного заповідника категорично заборонено:

- будівництво споруд, шляхів, сполучень, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю заповідника;
- розпалення вогнищ, влаштування місць відпочинку населення, стоянок транспорту;
- * геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву та гідрологічного режиму, руйнування геологічних відслонень, застосування хімічних засобів;
- ^в усі види лісокористування;
- вилов і знищення звірів і птахів, порушення умов їх оселення, гніздування;
- інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів.

Закон **не забороняє** виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними комплексами, а також відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які зникають, тощо.

Правовий режим біосферних заповідників регламентується гл. 2 розд. III Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Так, у ст. 17 Закону визначаються *біосферні заповідники*.

Для біосферних заповідників встановлюється *диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів* згідно з функціональним зонуванням. Так, *заповідна зона* включає території, призначені для збереження і відновлення найцінніших природних комплексів.

Буферна зона біосферних заповідників охоплює території, виділені з метою запобігання негативному впливу на заповідну зону господарської діяльності.

До *зони антропогенних ландшафтів* входять території традиційного земле-, лісо-, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності.

Останнім часом значного розвитку дістала така форма охорони природи, як *організація національних природних парків*.

За статусом *національні природні парки визнаються* природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення.

Згідно з функціональним зонуванням територія поділяється на зони: заповідну; регульованої рекреації; стаціонарної рекреації; господарську.

На території національних природних парків за спеціальними дозволами адміністрації *допускаються* збирання грибів, ягід, плодів диких дерев, вилов риби і полювання.

Природоохоронними рекреаційними установами ст. 23 Закону визначаються *регіональні ландшафтні парки*, які можуть мати місцеве чи регіональне значення. *Метою* їх утворення є збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів.

Заказники — одна з форм охорони природи. Основна їх особливість полягає в тому, що вони є формою охорони не всього природного комплексу, а лише окремих його елементів, видів тваринного, рослинного світу, окремих природних об'єктів: лісових масивів, водних, геологічних об'єктів тощо (ст. 25 Закону).

Пам'ятки природи — це взяті під охорону держави окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення й оголошуються пам'ятками з метою збереження їх у природному стані (ст. 17 Закону).

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної діяльності, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни та розробки наукових основ її розведення в неволі (ст. 35 Закону).

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва — це найвищачніші та найцінніші зразки паркового будівництва (ст. 3-7 Закону).

Отже, для забезпечення необхідного режиму охорони природних комплексів та об'єктів, запобігання негативного впливу господарської діяльності на прилеглих до них територіях встановлюються *охоронні зони* (ст. 39 Закону).

За порушення законодавства про природно-заповідний фонд застосовуються цивільна відповідальність, засоби адміністративного впливу, а також кримінальна відповідальність.

12.7. Червона книга

Стрімкий розвиток цивілізації не прискорив процесів видоутворення, але інтенсифікував процеси вимирання видів. Це відбу-

вається через руйнування місць проживання видів, надмірну економічну експлуатацію окремих видів (масовий відстріл тварин, хижацьке рибальство, вирубування цінних видів дерев тощо), конкуренцію з екзотичними видами «чужих» фаун і флор, екстенсивне нарощування масштабів сільськогосподарської діяльності (передусім вирубування лісів і розорювання під сільськогосподарські угіддя цілих земель), глобальне техногенне забруднення біосфери.

За сучасними оцінками, нині темпи вимирання видів під антропогенним пресом перевищують темпи природного вимирання у 100-1000 разів, і навіть якщо ці темпи залишаться на нинішньому рівні (а поки що вони наростають), через 50-100 років планета втратить від 25 до 50 % сучасної видової різноманітності. Мільйони (а можливо, десятки мільйонів) видів можуть зникнути швидше, ніж людство дізнається про їх існування.

У 1948 р. гери Міжнародній спілці охорони природи і природних ресурсів було створено спеціальну комісію, яка протягом 15 років займалася здебільшого інвентаризацією рідкісних видів рослин і тварин, а з 1963 р. почала видавати окремими томами Червону книгу, куди заносилися дані про всі види рослин і тварин, які опинилися на межі вимирання. Ідея створення Червоної книги належить англійському зоологові П. Скотту. Міжнародна Червона книга складається з кількох солідних томів. До неї внесено близько 300 видів і підвидів ссавців, близько 300 видів птахів, понад 100 видів плазунів, близько 40 видів земноводних, понад 250 видів вищих рослин. У Червоній книзі міститься також «чорний список», куди заносяться тварини й рослини, які зникли на планеті після 1600 р. Внесені до Червоної книги види підлягають обов'язковій міжнародній і державній охороні, є об'єктами численних міждержавних угод, договорів, наукових проектів.

Нині крім Міжнародної Червоної книги всі розвинені країни створюють національні Червоні книги.

В Україні Червону книгу створено в 1976 р., опубліковано в 1980 р., а через два роки ухвалено закон про Червону книгу України, який закріпив її у статусі державного документа. До Червоної книги було занесено 29 видів ссавців, 28 видів птахів, 6 видів плазунів, 4 види земноводних і 18 видів комах. У січні 1990 р. колишній Держкомітет з екології і раціонального природокористування, на який було покладено ведення Червоної книги України, вніс додатково низку видів з різних груп тварин і два види ссавців виключив з неї. У 1994 і 1996 р. Червону книгу України

було перевидано вже у двох тчжах. Кількість видів, які в нашій країні опинились перед загрозою зникнення, стрімко збільшується. Наприклад, якщо в перше видання Червоної книги України було внесено 151 вид вищих рослин і 29 видів ссавців, го у друге — відповідно 467 і 41.

Поняття «Червона книга» нині дуже популярне, тобто воно відоме, мабуть, кожній людині. Можливо, тому занесення в неї тих чи інших живих організмів стає іноді певною модою за принципом «що більше, то краще».

Питання про доцільність занесення в Червону книгу видів тварин чи рослин повинно вирішуватися колегіально, бо суб'єктивний підхід може призвести до непорозумінь. Так, на початку 70-х років ХХ ст., коли списки до Міжнародної Червоної книги готували окремі спеціалісти, у неї було занесено 528 видів і підвидів ссавців, 619 видів птахів, 153 види земноводних та плазунів. Після створення спеціальної комісії з підготовки списків картина істотно змінилась: на початку 80-х років ссавців у книзі залишилось лише 305 видів, птахів — 258, земноводних і плазунів — 138. Відповідно до Положення про Червону книгу в неї заносяться види, які погребують особливої охорони та відтворення, а не всі, що повинні охоронятися. Адже існує Закон України «Про тваринний світ», де чітко зазначено необхідність здійснювати заходи охорони, відтворення і науково обґрунтованого, невиснажливого використання тваринного світу.

Відповідно до ст. 2 цього Закону завданням законодавства України про охорону, використання і відтворення тваринного світу є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, збереження і поліпшення середовища перебування диких тварин, забезпечення умов постійного існування всього видового і популяційного різноманіття тварин у стані природної волі, неволі чи у напіввільних умовах.

Отже, слід дотримуватися Закону, а не якомога більше видів включати у Червоні книги, якщо в цьому немає потреби.

Слід ураховувати, що серед тварин завжди є нечисленні, рідкісні, спорадично поширені на території, які живуть лише в окремих місцях, пролітні, залітні тощо. Йдеться про екологічну особливість. Наприклад, чисельність у природі рисі ніколи не буде такою, як ласки, корольків — такою, як синиць тощо.

У процесі підготовки додаткового списку тварин до Червоної книги України одержано багато різних пропозицій. Міжвідомча комісія з питань Червоної книги розглянула всі матеріали і за-

пропонувала занести у книгу види, які включені в Червоні книги інших регіонів і постійно або тимчасово перебувають на нашій території, а також кілька видів риб, птахів, що справді зникають в Україні, і вилучити з книги два види ссавців, що у нас не зустрічаються.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про тваринний світ» не можуть передаватися в колективну та приватну власність об'єкти тваринного світу, що становлять особливу природоохоронну, наукову та естетичну цінність, а також види тварин, занесені в Червону книгу України (крім випадків, коли ці тварини отримані шляхом розведення в неволі або в передбаченому законодавством порядку придбані у власність за межами України).

Червона книга — не самоціль, а один з державних заходів, спрямованих на збереження генофонду рідкісних видів рослин і тварин.

Подібно до Червоної книги нині складаються списки рідкісних екосистем і тих, що зникають, а отже, потребують особливої охорони. Такі списки називають *Зелена книга*. Безсумнівно, що Зелена книга найближчим часом набуде статусу державного документа, як і Червона книга. Насамкінець, доречно навести слова Г. Торо: *«Жодна гуманна людина, котра вийшла з безумного хлоп'ячого віку, не вбиватиме даремно живу істоту, якій дароване те саме життя, що і їй самій. Зацькований заць кричить, наче дитина»*.

12.8. Юридична відповідальність в екологічному праві

Юридична відповідальність — один з найважливіших правових засобів забезпечення дотримання екологічного законодавства (екологічної законності) та екологічних прав громадян і юридичних осіб. Вона є комплексним правовим інститутом екологічного права. Фактичною підставою для юридичної відповідальності в екологічній сфері є екологічне правопорушення, сутність якого визначається його складом: суб'єктом, об'єктом, суб'єктивним та об'єктивним аспектами. Екологічні правопорушення поділяються на види:

- у галузі використання природних ресурсів (природоресурсні) — земельні, надрові (гірничі), водні, лісові, фауністичні (тваринні), флорні (рослинні) та атмосферні;
- у галузі охорони навколишнього природного середовища (природоохоронні) — порушення природоохоронних вимог на стадії

прийняття рішень і у процесі здійснення господарської та іншої діяльності; порушення вимог охорони територій і об'єктів природно-заповідного фонду, курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних зон та інших територій, що підлягають особливій охороні;

¹¹ у галузі екологічної безпеки (екологонебезпечні) — невиконання заходів попередження виникнення і ліквідації наслідків надзвичайних екологічних ситуацій; порушення вимог екологічної безпеки у процесі здійснення різних видів діяльності;

^а правопорушення за окремими інститутами екологічного законодавства — порушення у сфері: права власності на природні ресурси; права природокористування; відтворення природних ресурсів; екологічної експертизи; застосування економічних заходів використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища; порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; порушення норм екологічної безпеки; порушення екологічних прав громадян.

За ступенем екологічної небезпеки і заходами державного примусу екологічні правопорушення поділяються так: *екологічний злочин*, за який настає кримінальна відповідальність; *екологічне адміністративне правопорушення*, за вчинення якого настає адміністративна відповідальність; *екологічний дисциплінарний вчинок*, за скоєння якого настає дисциплінарна відповідальність; *екологічний майновий делікт*, за наявності якого настає майнова відповідальність.

Крім того, усі види екологічних правопорушень поділяються за видами законодавчих актів, у яких вони передбачені.

Найзагальніші за призначенням і характером екологічні правопорушення передбачені в розд. XV Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». У цьому законодавчому акті (ст. 68) передбачено також правопорушення в галузі охорони навколишнього природного середовища, за які винні особи несуть юридичну відповідальність, а саме:

- за правопорушення в галузі екологічної безпеки (екологонебезпечні правопорушення) — порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; порушення норм екологічної безпеки; порушення вимог законодавства України при здійсненні екологічної експертизи, у тому числі подання свідомо неправдивого експертного висновку; невиконання вимог державної екологічної експертизи; фінансування

будівництва і впровадження у виробництво нових технологій і устаткування без позитивного висновку державної екологічної експертизи; порушення екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів; допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; невжиття заходів попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;

- *правопорушення в галузі природоресурсних правовідносин (природоресурсні правопорушення)* — перевищення лімітів та порушення інших вимог використання природних ресурсів; самовільне спеціальне використання природних ресурсів; порушення строків внесення платежів за використання природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища;
- *правопорушення в галузі природоохоронних правовідносин (природоохоронні правопорушення)* — порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні та захороненні хімічних засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних і радіоактивних речовин, виробничих, побутових та інших видів відходів; невиконання вимог охорони територій і об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, видів тварин і рослин, занесених у Червону книгу України; відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення; приховування або фальсифікація відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення; невиконання розпоряджень органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, і вчинення опору їх представникам; приниження честі й гідності працівників, які здійснюють контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, посягання на їхнє життя і здоров'я.

Законодавством України встановлено також відповідальність за інші порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Спеціальні види і система екологічних правопорушень у різних галузях і сферах екологічної діяльності передбачаються в окремих актах екологічного законодавства. Так, земельні право-

порушення і відповідальність у цій галузі передбачені в Земельному кодексі України (ст. 210-212 розд. VIII), надрові — у Кодексі України про надра (ст. 65-67, гл. 6), водні — у Водному кодексі України (ст. 110, 111, гл. 23), атмосферні — у законі України про охорону атмосферного повітря, фауністичні — у законі України про тваринний світ, інші правопорушення у природоохоронній галузі — у законах України про захист рослин, про природно-заповідний фонд та ін.

Кримінальна відповідальність в екологічній сфері

Види злочинних діянь в екологічній сфері відповідно до Кримінального кодексу України поділяються на три групи:

- у галузі природоресурсних відносин — самовільне зайняття земельної ділянки; незаконна вирубка лісу; незаконне видобування корисних копалин; незаконне полювання; незаконне заняття рибним, тваринним та іншими водними добуваючими промислами; жорстоке поводження з тваринами;
- у природоохоронній галузі — забруднення водойм і атмосферного повітря; забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей чи живих ресурсів моря або іншими відходами і матеріалами; знищення і руйнування природних об'єктів; навмисне знищення або суттєве пошкодження лісових масивів шляхом підпалювання; виконання вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; порушення законодавства про континентальний шельф України;
- ^я у галузі екологічної безпеки — приховування або перекручування відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення; заготівля, переробка або збут радіоактивних продуктів харчування чи іншої продукції; порушення правил безпеки гірничих робіт; незаконне придбання, зберігання, використання, передання або руйнування радіоактивних матеріалів; розкрадання радіоактивних матеріалів; загроза розкрадання радіоактивних матеріалів або їх викрадення; порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезення радіоактивних матеріалів; незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини.

Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення — це вид юридичної відповідальності, що передбачає заходи адміністративного впливу за протиправні й винні діяння, які порушують встановлений порядок використання природних

ресурсів, охорони навколишнього середовища (довкілля) і вимоги екологічної безпеки. Розглянемо *групи адміністративних правопорушень*.

Першу групу екологічних правопорушень, за які настає адміністративна відповідальність, становлять адміністративні правопорушення, що стосуються права власності на природні ресурси (ст. 47-51 гл. 4 Кодексу України про адміністративні правопорушення). До таких адміністративних екологічних правопорушень належать порушення права державної власності на надра (ст. 47), на води (ст. 48), на ліси (ст. 49), на тваринний світ (ст. 50), а також інші правопорушення.

Другу групу становлять адміністративні земельні правопорушення (ст. 51-56 гл. 7 Кодексу України про адміністративні правопорушення). До таких правопорушень зараховують псування і забруднення сільськогосподарських земель (ст. 52), порушення прав використання земель (ст. 53), самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 51), приховування або перекручування даних Земельного кадастру (ст. 52), несвоєчасне повернення тимчасово зайнятих земель або не приведення їх до стану, придатного для використання за призначенням (ст. 54), самовільне відхилення від проектів внутрішньогосподарського землеустрою (ст. 55), знищення межових знаків (ст. 56).

Третю групу адміністративних правопорушень в екологічній сфері становлять адміністративні надрові правопорушення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення, а саме: порушення вимог щодо охорони надр (ст. 57), порушення правил і вимог виконання робіт з геологічного вивчення надр (ст. 58).

Четверту групу адміністративних екологічних правопорушень становлять водні правопорушення, передбачені ст. 59-62 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Ці правопорушення стосуються порушення правил охорони водних ресурсів (ст. 59), порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення та засмічення (ст. 59), порушення правил водокористування (ст. 60), пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації (ст. 61), невиконання обов'язків щодо реєстрації в судових документах операцій зі шкідливими речовинами і сумішами (ст. 62).

Лісові адміністративні правопорушення, які передбачені ст. 63-77 Кодексу України про адміністративні правопорушення, становлять *п'яту групу* адміністративних правопорушень.

До таких правопорушень належать незаконне використання земель державного лісового фонду (ст. 63), порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду, заготівлі та вивезення деревини, заготівлі живиці (ст. 64), незаконна вирубка, пошкодження та знищення лісових культур і молодяку (ст. 65), знищення або пошкодження підросту в лісах (ст. 66), здійснення лісових користувань не згідно з метою або вимогами, передбаченими в лісорубному квитку (ордері) або лісовому квитку (ст. 67), порушення правил відновлення і поліпшення лісів, використання ресурсів спілої деревини (ст. 68), пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державного лісового фонду (ст. 69), самовільне сінокосіння і випасання худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід (ст. 70), введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси (ст. 71), пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, шкідливими викидами, відходами і покидьками (ст. 72), засмічення лісів побутовими відходами і покидьками (ст. 73), знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і шляхів на землях державного лісового фонду (ст. 74), знищення або пошкодження відмежувальних знаків у лісах (ст. 75), знищення корисної для лісу фауни (ст. 76), порушення вимог пожежної безпеки в лісах (ст. 77), самовільне випалювання сухої рослинності або її залишків (ст. 77-1).

Шосту групу екологічних правопорушень становлять адміністративні атмосферні правопорушення згідно зі ст. 78-84 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Вони стосуються порушень порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або шкідливого впливу на неї фізичних та біологічних факторів (ст. 78), порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ (ст. 78-1), недодержання вимог охорони атмосферного повітря при введенні в експлуатацію і експлуатації підприємств та споруд (ст. 79), недодержання екологічних вимог при проектуванні, розміщенні будівництва, реконструкції та прийнятті в експлуатацію об'єктів або споруд (ст. 79-1), пуску в експлуатацію транспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин у викидах (ст. 80), експлуатації автотранспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин у викидах (ст. 81) та ін.

Сьому групу екологічних правопорушень становлять адміністративні фауністичні правопорушення, передбачені ст. 85-90 Кодексу України про адміністративні правопорушення. До таких правопорушень належать порушення правил використання об'єктів тваринного світу (ст. 85), виготовлення і збут знарядь добування об'єктів тваринного або рослинного світу (ст. 85), експлуатація на водних об'єктах водозабірних споруд, не забезпечених рибозахисним обладнанням (ст. 85-1), порушення вимог до охорони середовища перебування і шляхів міграції, переселення, акліматизації та схрещування диких тварин (ст. 87), незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного й рослинного світу (ст. 88), порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу, порушення правил утримання диких тварин у неволі або в напіввільних умовах (ст. 88-1), порушення правил щодо зоологічних, ботанічних колекцій та торгівлі ними (ст. 88), жорстоке поводження з тваринами (ст. 89), порушення вимог до охорони тварин і рослин, занесених у Червону книгу України (ст. 90).

У восьму групу екологічних правопорушень об'єднані правопорушення гірродозаповідних та інших природоохоронних норм і правил. До таких правопорушень, передбачених у Кодексі України про адміністративні правопорушення, зараховують порушення правил щодо природозаповідних територій (ст. 91), порушення правил охорони та використання пам'яток історії і культури (ст. 92), знищення або пошкодження зелених насаджень чи інших об'єктів озеленення населених пунктів (ст. 153), потрава посівів (ст. 104), порушення правил боротьби з карантинном рослин (ст. 105), порушення правил карантину (ст. 106, 107), невиконання вимог органів екологічного контролю (ст. 188-5) та ін.

Дев'яту групу екологічних правопорушень становлять адміністративні екологонебезпечні правопорушення, передбачені в Кодексі України про адміністративні правопорушення. До таких адміністративних правопорушень належать порушення правил щодо промислових та побутових відходів (ст. 82), порушення правил щодо пестицидів, агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 83), невиконання вимог і норм роботи з мікроорганізмами, біологічно активними речовинами та іншими продуктами біотехнологій (ст. 90-1), невиконання вимог екологічної безпеки у процесі впровадження нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів (ст. 91-1) та ін.

У десятю групу екологічних правопорушень, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення, виокре-

млені адміністративні правопорушення в галузі охорони праці та здоров'я населення. До них зараховують порушення вимог законодавства про працю та охорону праці (ст. 41), порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних норм і правил (ст. 42), порушення вимог до виробництва, заготівлі, реалізації сільськогосподарської продукції, що містить хімічні речовини понад гранично допустимі концентрації (ст. 42-1), а також заготівлі, переробки або збуту радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 42-2), порушення вимог режиму радіаційної безпеки в місцевостях, що зазнали радіаційного забруднення (ст. 46-1), порушення норм і правил ядерної та радіаційної безпеки при використанні джерел іонізуючого випромінювання (ст. 95), невиконання вимог органів нагляду за охороною праці (ст. 188-4), органів державної інспекції праці (ст. 188-6) та ін.

До правопорушників застосовуються такі **адміністративні стягнення**: штраф; вилучення об'єктів правопорушення; позбавлення права здійснювати спеціальну діяльність; конфіскація знарядь правопорушення; обмеження, зупинення, припинення діяльності чи експлуатації об'єктів.

Порушення екологічних лімітів, нормативів, стандартів, вимог екологічної безпеки спричинює застосування заходів адміністративного впливу: обмеження діяльності; зупинення діяльності на певний час; припинення діяльності.

До **державних органів**, які уповноважені застосовувати зазначені заходи реагування, належать Кабінет Міністрів України, органи Мінекобезпеки України, місцевої державної виконавчої влади, місцевого самоврядування, суду за позовом прокуратури в разі систематичних правопорушень.

Дисциплінарна відповідальність за екологічні правопорушення — це вид юридичної відповідальності, що застосовується до винних за протиправні дії осіб, які порушують екологічні вимоги у процесі виконання своїх посадових обов'язків та інші вимоги дисципліни праці, пов'язані з використанням природних ресурсів, охороною навколишнього середовища, забезпеченням екологічної безпеки.

Згідно з Кодексом України про працю (ст. 147) розрізняють такі *види* дисциплінарних *стягнень*, як догана і звільнення з посади.

Майнова відповідальність за екологічні правопорушення (делікти) — це вид юридичної відповідальності, що передбачає виконання фізичними і юридичними особами обов'язку щодо компенсації шкоди, заподіяної власникам чи користувачам природних ресурсів порушенням екологічного законодавства або

екологічних та інших прав громадян. Залежно від об'єкта правопорушення *майнову відповідальність* поділяють на такі види: за земельні правопорушення; за надрові (гірничі) правопорушення; за водні правопорушення; за лісопорушення; за фауністичні правопорушення; за порушення законодавства про атмосферне повітря; за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; за порушення законодавства про природно-заповідний фонд; за порушення вимог і нормативів екологічної безпеки; за порушення законодавства про санітарно-епідеміологічне благополуччя населення; за порушення вимог радіаційної ядерної безпеки; за порушення екологічних прав громадян.

Діяльність підприємств, що здійснюється з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, може бути:

- *обмеженою* — на певний період (до виконання необхідних природоохоронних заходів) встановлюються зменшені обсяги викидів і скидів забруднюючих речовин і розміщення відходів загалом по підприємству чи за окремими його цехами (дільницями) і одиницями обладнання;
- *тимчасово забороненою (зупиненою)* — до виконання необхідних природоохоронних заходів зупиняється експлуатація підприємства чи окремих його цехів (дільниць) і одиниць обладнання;
- ⁶ *припиненою* — повністю припиняється експлуатація підприємства чи окремих його цехів (дільниць) і одиниць обладнання.

Виходячи з положень ст. 8, 124 Конституції України, ст. 5, 17, 26-28, 31, 42-44, 51, 103-105, 107, 112, 114, 116 Земельного Кодексу України, ст. 5 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», ст. 24 Цивільно-процесуального кодексу України **судам підвідомчі, зокрема, справи за заявами:**

- про надання земельної ділянки для ведення (створення) селянського (фермерського) господарства в разі відмови в цьому рішенні районної, міської ради (в адміністративному підпорядкуванні якої перебуває район);
- про визнання незаконним рішення сільської, селищної, міської рад про відмову передати громадянину у приватну власність земельну ділянку, надану йому для ведення особистого підсобного господарства, будівництва й обслуговування жилого будинку та з інших питань.

Питання для самоконтролю

1. Поняття і місце екологічного права у правовій системі України.
2. Поняття і основні елементи (складові) екологічно-правового статусу людини й громадянина в Україні.
3. Які основні екологічні права та обов'язки людини і громадянина передбачені в Конституції України?
4. Які основні організаційно-правові гарантії забезпечення і охорони екологічно-правового статусу людини й громадянина передбачені в національному законодавстві?
5. Поняття управління в екологічній сфері.
6. Поняття екологічної відповідальності в екологічному праві.
7. Охарактеризувати юридичну відповідальність за порушення природоохоронного законодавства і вимоги екологічної безпеки.
8. Конституційні статті, що стосуються власності на природні ресурси.

Список рекомендованої літератури

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР України. — 1990. — № 31. — Ст. 429.
3. Основні напрями державної політики України в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. // ВВР України. — 1998. — № 38-39. — Ст. 248.
4. Закон України «Про відходи» від 5 березня 1998 р. // ВВР України. — 1998. — № 36-37. — Ст. 242.
5. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26 червня 1991 р. // ВВР України. — 1991. — № 41. — Ст. 546.
6. Андрейцев В.І. Екологічне право. — К, 1996.
7. Балюк Г.І. Ядерне право України: стан і перспективи розвитку. — К, 1996.
8. Бринчук М.М. Экологическое право. — М., 1998.
9. Малишко М.І. Основи екологічного законодавства і права України. — К., 1997.
10. Шемиченко Ю.С. Правовые проблемы экологии. — К., 1989.
11. Шульга М. Земельне та сільськогосподарське законодавство України. — Х., 1996.

Зміст

Передмова.....	3
Розділ 1. Право як соціальна цінність, складова загальнолюдської культури.....	5
1.1. Поняття і сутність права, його роль і місце в суспільстві	5
1.2. Право як цінність і одна із засад державного та суспільного життя.....	8
1.3. Морально-стична природа права	10
Розділ 2. Правова держава.....	14
2.1. Поняття правової держави: історія виникнення і розвитку.....	14
2.2. Громадянське суспільство.....	16
2.3. Основні принципи правової держави.....	19
2.4. Конституційна модель української правової держави.....	20
Розділ 3. Права, свободи й обов'язки людини і громадянина. Юридична відповідальність за їх порушення.....	24
3.1. Поняття людини, громадянина, особи.....	24
3.2. Поняття прав і свобод людини, громадянина і особи.....	28
3.3. Основні права й свободи людини і їх класифікація.....	30
3.4. Обов'язки людини і громадянина.....	37
3.5. Гаранті здійснення основних прав та свобод і дотримання основних обов'язків.....	39
3.6. Конституційно-правові гарантії прав та свобод.....	42
3.7. Юридична відповідальність: ознаки і функції.....	43
3.8. Юридична відповідальність неповнолітніх.....	45
Розділ 4. Конституційні основи України.....	52
4.1. Поняття і джерела конституційного права України.....	52
4.2. Конституція України — Основний Закон України.....	52
4.3. Загальні засади конституційного ладу України.....	55
4.4. Громадянство України.....	67
4.5. Територіальний устрій України.....	73
4.6. Вибори. Референдум.....	76
4.7. Система органів української держави.....	83
4.8. Правоохоронні органи України.....	101
4.9. Місцеве самоврядування.....	109
Розділ 5. Правові основи професійно-технічної освіти.....	114

Розділ 6. Цивільне, сімейне і житлове право	121
6.1. Цивільне право і відносини, які воно регулює	121
6.2. Власність і її форми	135
6.3. Спадкування власності громадян	139
6.4. Правове регулювання житлових відносин	144
6.5. Подружжя, батьки, діти: їхні права і обов'язки	148
Розділ 7. Господарство і право	155
7.1. Господарське право: загальна характеристика	155
7.2. Суб'єкти господарської діяльності	157
7.3. Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності	164
7.4. Господарський договір	166
7.5. Відповідальність у господарських відносинах	169
7.6. Правове регулювання банкрутства	173
7.7. Правове регулювання господарських відносин у будівництві	176
7.8. Правові основи у сфері транспорту	178
7.9. Правове регулювання господарських відносин у сфері торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення	180
7.10. Правове регулювання земельних відносин	184
7.11. Поняття про податки і податкову систему	188
Розділ 8. Праця, закон і ми	193
8.1. Трудове право і його розвиток в Україні	193
8.2. Правове регулювання працевлаштування	194
8.3. Правова природа трудових правовідносин: виникнення, зміна, припинення	200
8.4. Робочий час: поняття і види	203
8.5. Заробітна плата	210
8.6. Дисциплінарна відповідальність	215
8.7. Матеріальна відповідальність	220
8.8. Трудові спори	222
8.9. Охорона праці	226
Розділ 9. Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність	232
9.1. Роль адміністративного права в регулюванні відносин у сфері державного управління	232
9.2. Адміністративний примус і його види	233
9.3. Поняття адміністративного правопорушення і адміністративної відповідальності	239
9.4. Адміністративна відповідальність неповнолітніх	245
Розділ 10. Злочин і кримінальна відповідальність	249
10.1. Еволюція кримінального законодавства в Україні	249
10.2. Поняття, система і характеристика кримінального законодавства України	250
10.3. Закон про кримінальну відповідальність	253

10.4. Поняття, ознаки і види злочину.....	254
10.5. Склад злочину: суб'єктивні та об'єктивні ознаки.....	256
10.6. Поняття і види стадій злочину.....	258
10.7. Співучасть у злочині.....	260
10.8. Обставини, що виключають злочинну діяльність.....	262
10.9. Звільнення від кримінальної відповідальності.....	264
10.10. Поняття, система і види покарань.....	265
10.11. Особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх.....	267
Розділ 11. Права дітей і молоді.....	271
11.1. Правове регулювання питань прав дітей і молоді (міжнародний та національний аспекти).....	271
11.2. Соціальні та культурні права й свободи дітей і молоді.....	276
11.3. Юридичні гарантії реалізації прав дітей і молоді та їх захист.....	281
Розділ 12. Правова охорона природи.....	285
12.1. Правова охорона навколишнього середовища.....	285
12.2. Правове регулювання природокористування.....	288
12.3. Правове забезпечення екологічної безпеки.....	289
12.4. Економіко-правовий механізм охорони довкілля.....	294
12.5. Управління і контроль у галузі права.....	298
12.6. Правовий режим природно-заповідного фонду України.....	301
12.7. Червона книга.....	304
12.8. Юридична відповідальність в екологічному праві.....	307

Навчальне видання

Гнатенко Петро Іванович
Калашиников Віктор Михайлович
Марков Карло Анатолійович
Алексєєнко Ігор Григорович
Грабильников Анатолій Васильович
Заржицький Олександр Станіславович
Богун Віктор Павлович
Данількевич Микола Іванович
Юзікова Наталія Семенівна

Основи правознавства

Навчальний посібник

Редактор *І.В. Хронюк*
Художнє оформлення *В. С. Жиборо в сьогого*
Комп'ютерна верстка та макетування *А. О. Суворової*

Підписано до друку 03.11.03. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тайме.
Ум. друк. арк. 33,6. Ум. фарбовідб. 34,44. Обл.-вид. арк. 19,78. Вид. №41.
Тираж 43 000. Зам. №364/221.

Видавничий Дім «Юридична книга».
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 63, к. 219.
Свідоцтво серії ДК №12 від 06.03.2000 р.

Віддруковано у ТОВ «Навчальний друк».
61001, м. Харків, вул. Державінська, 38.
Свідоцтво серії ХК №58 від 10.06.2002 р.

ОСНОВИ ПРАВознавства

Право як соціальна цінність, складова загальнолюдської культури

Правова держава

Права, свободи й обов'язки людини і громадянина. Юридична відповідальність за їх порушення

Конституційні основи України

Правові основи професійно-технічної освіти

Цивільне, сімейне і житлове право

Господарство і право

Праця, закон і ми

Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність

Злочин і кримінальна відповідальність

Права дітей і молоді

Правова охорона природи

ISBN 966-7791-28-9

9 789667 791285 >

— ЮРИДИЧНА —
КНИГА